

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 6. Sayı 11. Bahar 2010

YÖNETİM YERİ:

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe/Ankara P.K 06800
Tel: 0312 297-68-70 Belge-geçer: 0312 299-20-76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel (Ed.): 0312 297-68-70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçedir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi
06100 Sıhhiye/Ankara
Tel: 0312 310-97-90

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 6. Sayı 11. Bahar 2010

SAHİBİ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

EDİTÖR

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Prof.Dr. Adnan SOFUOĞLU

Prof. Dr. Fatma ACUN

Doç. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA

Doç. Dr. Ayten Sezer ARIĞ

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

Dr. Sadık ERDAŞ

HAKEM KURULU

AKBULUT Dursun Ali, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü, Samsun.

ARI Kemal, Doç.Dr., Dokuz Eylül Ü, İzmir.

AYTEPE Oğuz, Prof. Dr., Ankara Ü, Ankara.

DAYI S. Esin, Prof. Dr., Atatürk Ü, Erzurum.

ERTAN Temuçin Faik, Prof.Dr., Ankara Ü, Ankara.

GÜNEŞ İhsan, Prof. Dr., Anadolu Ü, Eskişehir.

KÖSTÜKLÜ Nuri, Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.

ÖZEL Oktay, Yrd.Doç.Dr., Bilkent Ü, Ankara.

SARINAY Yusuf, Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

SEYİTDANLIOĞLU Mehmet Prof.Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

SOFUOĞLU Adnan, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

ŞAHİNGÖZ Mehmet, Prof., Dr., Gazi Ü, Ankara.

YEŞİLBURSA Behçet, Prof., Dr., Abant İzzet Baysal Ü, Bolu.

YILMAZ Mustafa, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

TÜRKEŞ Mustafa, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Ü, Ankara.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 6 . SAYI 11. BAHAR 2010

İçindekiler

Saime Selenga GÖKGÖZ, Sunuş	1
Makaleler	
Günver GÜNEŞ, Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)	5
Selçuk URAL, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Şark Vilâyetleri'nde Mülkî ve İdarî Sorunlar	45
Serap TAŞDEMİR, Ayvalık Halkının Türk Tayyare Cemiyeti'ne Destegi: Güzel Ayvalık Tayyaresi	65
Hakan UZUN, Bir Propaganda Aracı olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı	85
Yaşar ÖZÜÇETİN, Kırşehir Halkevi ve Faaliyetleri	113
Elnur AĞAYEV, Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması	131
Umut ARIK, Türk Dış Politikasında Nerelere Gelindi?	157
CTAD Yayın İlkeleri	167
Yazarlar	169

Sunuş

Saime Selenga GÖKGÖZ

Hacettepe Üniversitesi

Çehov, Balzac, Zweig ve Fouché

Gençtim, kanım deli akıyordu, samimiydim ve fakat aptal değildim. Sevdim, nefret ettim, inandım, çok çalıştım, on kişi gibi umutlandım. Yeldeğirmenlerine karşı geldim, kafamı duvarlara vurdum. Gücümün haddini hududunu bilmedim, durmadım ve düşündüm. Hayat nedir bilmeyerek, bir defasında öyle bir ağır yük taşıdım ki sırtımı ve sinirlerimi mahvettim. Fakat bu kendisiyle güreştiğim hayatın intikam alışıydı. Kendimi yaralamıştım. Geçen otuz yılın ardından, çoktandır akşamdan kalmayım; yaşlandım, sabahlığımı giydim.

Anton Çehov, *İvanov*¹

Çehov'dan, bu *eccentric* Rus'tan 2004'te ölümünün 100. yıldönümünde "taze bakışlar" esirgenmemiştir. *İvanov*'un, *Üç Kızkardeş*'in, *Vişne Bahçesi*'nin, *Vanya Dayı*'nın, *Martı*'nın, *Köpekli Kadın*'in.. kendisini daima içtenlikle ironiye bırakan, İhtilâl Rusyası'nın; 1880'lerden 1900'lere toplumsal sınıfların değişen, 'çoktandır akşamdan kalma' insan çehrelerini canlandıran, iyi insan ilişkilerinin, rütbe ve mevkiin önemiyle, politik ve dinsel baskıyla, kıskançlık ve acemilikle bozulduğu sınıflı bu Rus toplumunu inceliklerle resmeden ve erken terk-i diyar eden Taganroglu doktor Anton Pavloviç Çehov'u (1860-1904)². Çehov, sayısız kısa öykünün gölgesi olan adamı ve drama yazarı. Yalta'daki sayfiyesinde o, Tolstoy'u da Gorki'yi de ağırlasın. Semaverde çaylarını reçelle tatlandıran onlar; hep *Rus hâleti* üzerine bir taraftan söyleşedursunlar. Bu Rus hâleti Simbirskli Vladimir İlyiç'i de olgunlaştıracaktı. Volodya mı? O artık 'Son Söz'lerin mutlak kaydıyla ithalini reddeden bir kuşaktandı. Öykü kahramanlarından birine '*İnsan, tarihi öyle bir yaratmak istiyor ki, bu kuşaklar, bir hiç olduğumuzu ya da kötü olduğumuzu söyleme hakkına sahip olmasınlar*' dedirten yazar için, Rusya'nın geleceği bugünü idi; Çehovvari düşünüşte

¹ *İvanov* (1889) oyununu Türkçede okumak isteyenlere: A. Çehov, *İvanov*, Çev. Atıf Behramoğlu (1967, Ankara) Bu pasajı, Rusya tarihi, düşünce tarihi ile ilgilenen okurlara önerdiğim Leopold H. Haimson'dan aldım: *The Russian Marxists and Origins of Bolshevism* (Cambridge, Massachusetts, 1955), s.3. Haimson'ın Rus Marksistlerini ele aldığı çalışmasının "arkaplan" bölümündeki epitet.

² Malum 2010 da Çehov Yılı idi, doğumunun 150. yılı.

ve duyuşta, bunun anlatısında topluma çöken *agonie*, hüsrân, beceriksizce ümitler, kayboluşlar ve uçlar vardı. *İhtilâlcüyâne* şarkılar hâlâ, lakin naif kimilerince. İlm-i kimya elde *revolver'i*, *browning'i* tutanın hizmetinde çoktan. *Kıyye kıyye dinamitler* ve *mevâd-ı nâriye* ve *infilâkiye depoları polis tabarriyatında* ele geçse de sahne bir kere ve daima *efâl-i müdhişeye* ve *fül-i cinâiyete* teslim oldu, "politika uğruna" bu *Rus bâletinin* bir türlü *kemâl-i sükkâne avdeti* için.. *Duma Meclisi*.. Peki *politika fırkaları*, *effkâr-ı siyasiye*, hadi *mehâfil-i siyasiye* ne yapsın? *Rivayete göre ihtilâlciler Çarskoye Selo Sarayı'na girebilmek için her türlü teşebbüsatta*... Viktor Çernov'un ifadesiyle "ihtilâlin moda olduğu" bu zamanlarda Yalta'da Çehov'un sayfiyesinde. Çehov okuyunuz.. Ve fakat Çehov'u, Tolstoy'u, Gorki'yi de, elbette Shakespeare'i, Dante'yi, Cervantes'i, Balzac'ı, Melville'i ve Musil'i yazın çözümlemeleriyle ya da yaşasaldı herhâlde kendilerinden röportaj alacak olan günümüzün herşeyi bir yerde cilâlayan *critidlerle* okumayınız.. Yalnızca okuyunuz! Bu dünyaya fırlatılmış insanoğlunun kendisine kendi suretini dehşetengiz kalemleriyle önümüze öylece koyan ve yaşam kurmacamıza nüfuz etmek üzere tek bir hamle bekleyen bu ölümsüzleri okumak için önce-sonra yapmayın. Hatta önce önerisi yapanlara bakmayın bir kereliğine, kendinizi bir yazı mı tura mı oyununa bırakın. Okur-fail için bu öyle bir oyundur ki, hem yazı hem de tura gelecek.. Oyunun sonunda onu denizlere açılacağı bir yolculuk bekliyor. Bilsin ki bu yolculukta Ayvazovskiy'in küheylan dalgaları, sert rüzgârlar, fırtına ve kasırgalar onu yıldırılmaz. Zira bu karadeniz gecelerinde yıldızlar ve ay ışığı ve günü karşılama umudu hep var. Nihayet kendisini hafife alan kaptanlara da ihtiyacı yok. *Dünya hâllerinden* rahatsızlık duyması denize açılması için yeter.

Çarlık Rusyası'nın merkezinden taşrasına *kıryoklarda* da bir nevi kendi samizdatını kuran *genç Rusya*'yla beraber *gümüş çağına*, bu baba-oğullar-torunlar dünyasının kılavuz kaptanlarla başlayan sonra onlara reddiyelerini yazan ve değil mi ki önce her biri birer okur olan ve büyük soru şu ise eğer; gerçek olan nedir karşısında ufalmayıp "ben bir solucanım (der idealist), *cahil kaldıkça* bir solucanım (der dialektik materyalist) ve *bildiğim zaman* bir Tanrı'yım"³ diyen *İhtilâl Rusya'sını* okumaya başlamanın anahtar isimlerinden biri de Leopold H. Haimson. Fakat ben sözü vazgeçemediğim Shakespeare'e, Çehov'a, nihayet Balzac ve Fouché'ye getirebilmek için yine Isiah Berlin'e başvuracağım. Berlin, "Kirpi ve Tilki" denemesinin söze girişinde Shakespeare'i Tilki yapmıştı hatırlanacağı üzere..⁴ Tilkiler, onun ifadesiyle Zaman sahnesinde yaşamları yöneten, sahnede de oynayan, merkezden çok merkez-kaç düşünceleri sahneye koyanlardı.. Ve Macbeth'te⁵ yoldaşı Banquo'ya '*Zamanın tohumlarına bakıp eğer, hangi tanenin büyüyeceğini ve hangisinin büyüyeceğini söyleyebilirsiniz*..'i (Perde I, Sahne 3) söyleten Shakespeare'i ve

³ Haimson, s.53. Rus Marksizizminin kuramcısı G.Plehanov'un Beltov takma adıyla 1895'te kaleme aldığı "Kıtlığa karşı Mücadelede Sosyalistlerin Görevleri" risalesinden alıntı.

⁴ Bak. S.S. Gökgöz, "Takdim", CTAD Yıl 4 Sayı 8 (Güz 2008).

⁵ Bu yıl, Devlet Tiyatroları'nın 2010-2011 repertuarında Macbeth tragedyası oynanıyor. Ben alıntıyı oyunun İngilizcesinden çevirdim: <http://shakespeare.mit.edu/macbeth/full.html> (11 Aralık 2010). 1946'daki Orhan Burian çevirisine de bakılabilir.

diğerlerini anlamının ilk işaretlerini vermişti. Hepsi Tarihî *drama çağı*ların insanlığı üzerine düşündüler ve yazdılar.

Zaman sahnesinde hep 'Son Söz' söyleyici olarak kendisini gören Avrupa'yı *okumak*'tan kaçamayan başka kıtalardaki dünya seyircilerinden yazı-tura oyuncusunu bulan, kimilerine göre Dante'ye kinaye, külliyyatına verdiği yorum anahtarı *İnsanlık Komedyası*'nın yazarı Honoré de Balzac'ı derinlikli ele alan bir mühim yazar var. Stefan Zweig; o bir Balzac Muhiti varsa kurucusudur herhâlde. Zweig, onu *Yıldızın Parladığı Anlar*, *Üç Büyük Usta* ve elbette *Balzac*, *Bir Yaşam Öyküsü* dışında- bir de *Fouché* 'de kavrar.⁶ Bu sonuncusunun önsözünde yazar, biz sıradanlara her çağın kendi Fouché'lerini yetiştirdiğini bilmenin gerek olduğunu, bunu bilmekle yetinmeyip hemen tanıyıp kavramanın ve elbette hasat zamanında hangi tohum tanesinin büyüdüğünü hangisinin büyümediğini de anlamının *tecrübesinde* bu karşıt-kahramanı [*anti-hero*, 'kötü adam'la (*villain*) karıştırmayalım.] hakettiği yere ilk yerleştiren Balzac'ın; 'zaman sahnesiyle yetinmeyip kulis aralarına da bakmasını bilen o yüksek ve yaratıcı zekâ' önünde eğilir. 'Salzburg 1929' tarihiyle not düştüğü *Fouché*'si, eserin zamanlaması itibarıyla, Avrupalı bu yazarın kendi zamanına ve yaşamına *engagé* tavrı da bilinsin. I. Dünya Harbi'nin ve ard zamanın *politikacıların* dünyayı taşıdığı hâlleri "politika" ve "politikacı" sıfatlarına biçtiği değerle kafasında tamamen bitiren Zweig'ın Bir Politikacının Portresi olarak *Fouché*'si, dilimizde yazarın çeviri külliyyatı arasında benim bildiğim iki baskı yapsa da meraklı okurlarını buldu mu?... Bu politikacılar, o diplomatlar, stratejik derinlik yapanlar.. *Fouché*'nin önsözünden ve kitabından bazı parçaları aktarmakla yetineceğim. Fransız İhtilâl'i'nin 'ahlâka aykırı bir yaradılışın' hayatını, bu 'ard plân kişisi'ni parlak zekâsıyla öne çıkaran Balzac'ın Fouché hakkında yazdıklarıyla, onun Fouché'si. Bugün tam zamanıdır Fouché'ler üzerine düşünmek ve tavır alabilmek için..

Bu benzeri olmayan kişiyi kendi de büyük olan bir tek insan küçümsemedi: Balzac. Zaman sahnesiyle yetinmeyip kulis aralarına da bakmasını bilen o yüksek ve yaratıcı zekâ, Fouché'yi psikoloji açısından zamanının en ilginç kişisi olarak içtenlikle tanımladı. Sözde kahramanlar ve sözde aşâğılık kişiler dahil bütün ihtiraslılara kendi duygu kimyasında eşit unsurlar gözüyle bakmaya alışık, Vautrin gibi bir caniye de Louis Lambert gibi bir ahlâk dehasına da hayran kalabilen, ahlâklı ve ahlâksız arasında hiç bir ayırımı yapmayan ve insanı sadece ihtirasının yoğunluğu ve isteğinin değeri açısından ele alan Balzac, İhtilâl'in ve İmparatorluğun en çok hor ve aşâğı görülmüş, bilerek unutulmaya itilmiş bu insanını bulup ortaya çıkardı.

Balzac, bu "Deha"yı: "Napoléon'u etkisi altında bırakabilmiş tek nazır" ve daha sonra da: "Tanımış olduğum kafaların en güçlüsü" diye anlatır. Bir başka yerde: Düz yanlarının altında derinliği olan ve birşeye davrandıkları sırada nüfuz edilemeyip sonradan anlaşılan kişilerden biri" der. Balzac, "Karanlık bir İş" adlı romanında: "bu karanlık, derin, olağanüstü ve az tanınan yaratık" diye özel bir yer ayırarak: "Napoléon'un bile korkuya kapıldığı bu eşsiz deha, kendini birden

⁶ Stefan Zweig, *Fransız İhtilâlinde Bir Politikacının Portresi Fouché*, Çev. Burhan Arpad (İstanbul, 1969). Bir baskısı da 1999'da Can Yayınlarından. Elimdeki Arpad çevirisidir.

ortaya koymadı" der. Kimselerin tanımadığı bu Convention Meclisi üyesi, zamanının en olağanüstü kişisi ve en çok yanlış anlaşılmış insanı sonradan ortaya çıkan kişiliğini çalkantılı olaylarda elde etti..... Başlangıçta üyesi olduğu dağlılar partisinin ve sonradan saflarına katıldığı kralcılardan da bütün sırlarını bilen, manastırdan yetişmiş bu solgun yüzlü adam, politika sahnesinin insanlarını, olaylarını ve uygulanmalarını yavaş yavaş ve sessizce incelemişti. Bonapart'ın sırlarını öğrenmiş, ona yararlı ve çok değerli öğütler vermişti. Ne yeni ne eski meslektaşları onun deha derecesini hemen farketmişlerdi, daha çok hükümet adamlarına özgü bir dehası vardı: İleriyi görmesinde hiç yanılmıyordu ve inanılmaz derecede keskin görüşlüydü." Balzac böyle diyordu. Onun böylesine saygısı beni Fouché'yle ilk olarak ilgilendirmişti ve Balzac'ın "İnsanlar üzerinde Napoléon'dan daha çok kudret sahibi" diye övdüğü adama yıllardır arada sırada bir göz atıyordum. Ama Fouché... 1790'da papaz okulu öğretmeni, 1792'de kiliselerin yağmacısı, 1793'de komünist, beş yıl sonra bir çok milyonluk ve bir on yıl sonra Otranto dükü olan adamın saçı ve teniyle aynı adam olduğunu düşünebilmek için biraz çaba gerekir. Fakat değişimleri aşırılaştıkça yeni çağların bu yüzde yüz Makyavelcisinin kişiliği daha doğrusu kişiliksizliği de ilginçleşir gittikçe (Zweig 1969: 8-9, 10)

Joseph Fouché'nin iktidar konusundaki en büyük sırrı, iktidarın hatta en aşırısını istediği halde, çoğu kişinin tersine iktidar bilinciyle yetinmesi. Ona iktidarın nişanı ve giysisi gerekli değil. Fouché son derece ihtiraslı ama üne düşkünlüğü yok. İhtirası var ama kendini beğenmiş değil. Gerçek ve sahici bir zekâ oyuncusu olarak o, iktidarın belirtileri ve nişanlarını değil, heyecanlandırmalarını seviyor. Liktör baltasını, kral asasını, imparator tacını güçlü ya da göstermelik kişiler olan başkaları taşısın, umurunda değil; bunların parıltısı ve çok su götüren halkça sevilme mutluluğu onların olsun. Olayların iç yüzünü bilmek, insanlar üzerinde nüfuzu bulunmak, dünyanın sözümona önderini gerçekten yöneten kişi olmak, bütün oyunların en çok heyecan vereni o büyük politika oyununu kendisini işin içine katmadan oynayabilmek Fouché'ye yetiyor. Ötekiler inançlarına ve halka verdikleri söze iyice bağlanırken, ışıktan çekinen ve göze çarpmamasını seven bu adam bozgun anlarında direnebilen uç oluyor böylece. Girondiste'ler düşüyor, Fouché yerinde kalıyor. Jakobenler alaşağı ediliyor, Fouché kalıyor. Direktuar, konsül, imparatorluk, krallık ve yine imparatorluk hükümetleri zayıflıyor ve çöküyor, fakat tek bir kişi, Fouché, aşırı geri duruşu, şahsiyetsizlikte gösterdiği şaşkırtıcı yüreklilik ve inançsızlığını aralıksız sürdürmesiyle, yerinde kalıyor. (Zweig 1969: 27)

Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II.Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)

Günver GÜNEŞ

Adnan Menderes Üniversitesi

GÜNEŞ, Günver, Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918). CTAD Yıl 6, Sayı 11(Bahar 2010), 5-43.

Osmanlı sosyal, siyasal ve kültürel yapısındaki dönüşümün bir ibaresi olan II. Meşrutiyet döneminin kargaşa ortamına Aydın kenti küçük bir örnektir. Meşrutiyet'in yeniden ilânı tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Aydın'da da halk tarafından coşkuyla karşılanırsa da, içte ve dışta cereyan eden bir takım gelişmeler sonucu bu sevinç kısa bir süre zarfında yerini hüzne bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin tebaası II. Meşrutiyet'le birlikte sağlanan özgürlüklerin bir sonucu olarak, toplumsal tepkinin nasıl gösterileceğini öğrenmiştir. Halk toplantı, gösteri, miting, boykot kavramlarıyla bu dönemde tanışma fırsatı bulmuştur. Aydın halkı da tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, Bosna-Hersek, Girit, Edirne ve Trablusgarp'ın elden çıkışını ve I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin Osmanlı devletine karşı izlediği yayılmacı ve saldırgan politikası karşısında tepkisini miting ve boykotlarla göstermiştir. Dönemin etkin siyasal hareketlerinin faaliyet alanlarından biri olan Aydın kenti, aynı zaman diliminde yönetsel sorunlarla da boğuşmuş, idarecilerinin sık sık değiştiğine tanık olunmuştur. 20. yüzyıl başlarında toprağının verimli ve zengin olmasına karşın, yaşayan insanların yoksulluk içinde bulunduğu Aydın'da eğitim ve kültürel alanda gerilik hemen dikkati çekmekteydi. Bunun yanı sıra, Meşrutiyet'le beraber canlı başlayan basın-yayın hayatı, Aydın'da da gelişmeye başlamış ve birçok gazete ve dergi okuyucusu ile buluşma çabasına girmiştir. Yunan işgali esnasında büyük yara alan Aydın'ın kültür ve sanat yaşamı, Cumhuriyet idaresi eliyle daha canlı bir hâle getirilmiştir. Aydın siyasal partilerle ve seçimlerle yaklaşık yüz yıl önce tanışmış olmasının yanı sıra, Hocaâde Süleyman (Bilgen) ve Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) gibi ileri gelen etkili siyasal şahısları, Millî Mücadele döneminde ve modern Türkiye'nin oluşumunda büyük katkı sağlamışlardır. Bu çalışma, II. Meşrutiyet'in Aydın'da halk tarafından nasıl karşılandığını, kentin 20. yüzyıl başlarında içinde bulunduğu siyasal ve sosyal kargaşayı ve Osmanlı'nın siyasal, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüm projesi olan Meşrutiyet'in bir Anadolu şehrine etkilerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Aydın Sancağı, siyaset, kültürel ve sosyal yaşam.

GÜNEŞ, Günver, A Look at the Constitutional Monarchy from the Province: Aydın Sanjak in the Second Constitutional Period (1908-1918). CTAD Year 6, Issue 11(Spring 2010), 5-43.

City of Aydın is a little example of the chaotic atmosphere of the Second

Constitutional Period, which was a symbol of the transformation in Ottoman social, political and cultural structure. Even though re-declaration of the Constitutional Period made people of Aydın enthusiastic like any places in the Ottoman territory, the condition was replaced by sadness in a short period of time due to some interior and exterior events. Ottoman society learnt how to make a social reaction thanks to the peaceful atmosphere of the Second Constitutional Period. The people for the first time had a chance to meet the activities like assembly, demonstration, meeting, and boycott. The people of Aydın like all in Ottoman empire showed their reactions against loosing Bosnia and Herzegovina, Crete, Edirne and Trablusgarp; and the Entente Powers' invading and aggressive policies against the Ottoman State during the First World War by meeting and boycott. Aydın was one of the cities where effective political events of the period took place, struggled also with administrative problems at the same time; changes of the administrators were seen more often. At the beginning of the 20th century in spite of fertile and productive fields, undeveloped educational and cultural activities attracted attention easily in Aydın where people were living in poverty. Moreover, the press that became widespread owing to the declaration of the Second Constitution developed in Aydın, too and lot of newspapers and magazines began to make an effort to meet the readers. Cultural and artistic life of Aydın that was fully destroyed by the Greek occupation was renovated in the Republican Era. Aydın as well as being acquainted with civil policy making approximately a hundred years ago, whose effective political notables like Hocazâde Süleyman (Bilgen) and Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) did great works in not only in Independence War Era but also during the formation of the modern Turkish Republic as nation-state.

This study examines what the people thought about the Second Constitutional Monarchy Period in Aydın, disorder political and social situation of Aydın at the beginning of the 20th Century, and how the Constitutional Monarchy Period, which was an Ottoman political, social and cultural change and transformation project, affected such an Anatolian city like Aydın.

Key Words: The Second Constitutional Monarchy, Aydın, civil politics, cultural and social life in Aydın.

Giriş**

II Meşrutiyet dönemi, neredeyse otuz yıllık istibdat döneminin ardından Osmanlı Anayasası'nın 24 Temmuz 1908'te yeniden ilân edilmesiyle başlayan dönemi içermektedir. Toplam 14 yıl süren bu dönemde Osmanlı devleti İttihad ve Terakki'nin ülkenin kurtuluşu adına sergilediği millî program, parlamenter demokrasi, seçim, siyâsî parti, askerî darbe ve diktatörlük olgularıyla tanışıp bu olguları tartışmış, Balkan ve I. Dünya Savaşı gibi iki büyük savaş yaşamış ve 600

** Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 28-30 Mayıs 2008 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Jön Türk Devriminin 100. Yılı Uluslararası Kongresi"nde tarafımızdan bildiri olarak sunulmuştur. Burada genişletilmiş ve yeni arşiv kaynaklarıyla güncellenmiş biçimiyle makale olarak yayınlanmaktadır.

yıllık imparatorluğun dağılmasına tanık olmuştur. Aydın Vilâyeti ve ona bağlı Aydın Sancağı söz konusu bu dönemde ekonomik yönden gelişmişliği, yatırımlar ve doğal kaynaklar yönünden zenginliği nedeniyle büyük devletlerin dikkatini çeken imparatorluğun seçkin bölgelerinden biriydi.¹

Aydın Sancağı'nın bütününi gözetmeyi hedefleyen bu çalışma II. Meşrutiyet'in ilânı süreci, yarattığı yankılar ve siyasal- toplumsal niteliği hakkında tezler üretirken, siyasal yaşamın kurumla ideoloji, bilinçle kendiliğindenlik bileşiminin çözülmesinde taşra boyutundaki değişimi ve özelde Aydın sancağındaki kent ve kasabaların toplumsal-ekonomik yapılanmaları ile ürettikleri kültürel- siyasal gelenekleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

1908'e Gिरerken Aydın Sancağı

İdarî açıdan Aydın Vilâyetine bağlı olan Aydın Sancağı kuzeyinde İzmir ve Saruhan Sancakları, doğusunda Denizli, güneyinde Menteşe Sancağı batısında İzmir Sancağı ve Adalar Denizi ile çevrilidir. Merkez kazası dışında Nazilli, Söke, Bozdoğan, Çine kazalarının bağlı bulunduğu Aydın Sancağı'nın aynı zamanda 17 nahiyesi vardır.²

Mutasarrıflıkla yönetilen Aydın Sancağı'nın 1908 yılında en yüksek yöneticisi Mutasarrıf Mehmet Ali Paşa idi. Sancak yönetiminde Naib Cemil Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi, Muhasebeci Cemil Bey, Tahrirat Müdürlüğü'nde de Mahmut Raci Beyler görev yapıyorlardı.

Aydın kazasında mevcut bina durumu ise dönemin kaynaklarında şu şekilde belirtilmiştir. Hane: 9621, Dükkân: 1777, Han: 45, Hamam: 8, Un Değirmeni: 27, Fabrika: 7, Tasirhane:29, Hükûmet Konağı: 1, Debboy-u Hümayun: 1, Hapishane: 1, Karakolhane: 3, Daire-i Askeriye: 1, Redif Debboy: 1, Telgrafhane:1, Duyun-u Umumiye İdaresi: 1, Ziraat Bankası: 1, Reji İdaresi: 1, Maarif İdaresi: 1, Cami: 125, Mekteb-i İdadî: 1, Tekke Zaviye: 1, Manastır: 5, Metropolitdhâne: 1, Ziraat ve Ticaret Odası: 1, Gureba Hastanesi: 3, Daire-i Belediye: 1, Havra: 1, Kilise: 4, Debbaghane: 101, Kiremithâne: 5, Zükur İbtidâî Mektep: 4, İnas İbtidâî Mektep: 2, Hapishâne Mektebi: 1³

Sancak 248 bin nüfusuyla Batı Anadolu Bölgesi'nde İzmir'den sonra en önemli nüfus yoğunluğu taşıyan bir çevreye sahipti. Nüfusun çoğunluğunu Müslüman tebaa oluşturuyordu. Gayrimüslimlerin varlığı daha çok kent ve kasabalarda özellikle Aydın, Nazilli, Söke gibi gelişmiş modern yaşamın daha fazla hissedildiği yerleşimlerde dikkat çekiyorlardı. Özellikle Rum nüfus kıyı kesimlerde yoğunlaşmıştı. Aydın Sancağı genelinde yaşayan toplam 26 bin

¹ Sabri Sürgevil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri'nden (Ankara, 22-26 Eylül 1986) Ayır Basım*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.1539.

² 1326 *Senesi Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, İstanbul, 1328, s.445.

³ Aynı eser, s.442.

Rum'un yarıdan fazlası Söke ve çevresine yerleşmişlerdi.⁴ Yahudiler ağırlıklı olarak Aydın Kaza merkezine toplanmışlardı. Sancakta 766 olan Ermeni nüfusunun en fazla bulunduğu kaza 497 ile Nazilli idi. Gayrimüslimlerin kırsal kesimde sayıları neredeyse hiç yoktu. Çine, Karacasu, Bozdoğan bölgelerinde Rum, Ermeni, Yahudi nüfusu bir elin parmakları nispetinde azdı.

Aydın Sancağı Nüfusu (Köyler dahil)		Aydın Şehri Nüfusu
Müslüman	217.886	36.780
Rum	26.710	4.769
Yahudi	2.881	2.490
Ermeni	766	201
Katolik-Ecnebî	65	65
Toplam	248.308	44.305

Tablo 1: 1908 yılı Aydın Sancağı Nüfusu

İmparatorluk 20. yüzyıla bir dizi iç ve dış sorunla girerken, Osmanlı Anadolu Taşrasını da gündelik yaşamın getirdiği yönetsel, toplumsal, ekonomik pek çok sorunla boğuşuyordu. Aydın Sancağı da II. Meşrutiyet dönemine kent ve kasabalarda tabii afetler, sağlık sorunları, şehir yerleşim sorunları gibi pek çok problemi bünyesinde taşıyarak girmiştir. Bölgenin öncelikli sorunlarından biri ve belki de en önemlisi bitmek tükenmek bilmeyen yangınlardı. Ahşap binalar nedeniyle kentte çıkan küçük yangınlar bile birer felakete dönüşerek ev, dükkân ve mabetleri yok etmiştir. 1908-1918 yıllarında dönemin İzmir gazeteleri ve Osmanlı arşiv belgelerinde Aydın, Nazilli ve Söke'de büyük zararlar veren birçok yangın haberi bulunmaktadır.⁵ 1908 ve 1910 yıllarında Aydın kent merkezinde çıkan yangınlar belediyenin acizliği nedeniyle kısa sürede büyüyerek kentte ciddi tahribata yol açmıştır.⁶ 4 Nisan 1910'da Aydın'ın Yahudi Mahallesi'nde çıkan yangında 35 dükkân ve mağaza yanarken,⁷ 1911 yılında yine

⁴ Rum Cemaati ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler II. Meşrutiyet döneminde iyi bir seyir izlemiş olmasına karşın zaman zaman gerginlikler de yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi Girit olayları sırasında Yunanistan'ın boykot edilmesi ile 1914 yılında İttihad ve Terakki'nin önlemlerine karşın yaşanan Rum göçü idi. Haziran 1914 de Aydın, Nazilli, Atça gibi yerleşim yerlerindeki Rum nüfus göç etmek amacıyla trenle İzmir'e gelmişlerdir. "Aydın'da", *Ahenk*, 21 Haziran 1914.

⁵ *Ahenk*, 25 Haziran 1908, *Ahenk*, 9 Teşrin-i evvel 1910, BOA DH.MKT 1260/56 12.Ca.1326; BOA DH. MTV 43/23, 26.N.1329.

⁶ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.253

⁷ *Ahenk*, 6 Nisan 1910.

Yahudi Mahallesi'nde çıkan bir başka yangında 3 sinagog, 146 ev ve dükkân kül olmuştur.⁸

Sancak merkezi Aydın'ın yaşadığı önemli sorunlardan bir diğeri kent içinden geçen Tabakhâne Deresi ve onun neden olduğu sorunlardı. Kentin en saygın yeri olan Hükûmet Caddesi derenin yarattığı sel suları nedeniyle çamurdan geçilmiyordu.⁹ Aydın ve Nazilli'de özellikle Müslüman mahallelerindeki su yollarının yağmurlu havalarda yarattığı sel tehlikesi 1910'lu yıllarda gazetelere en çok haber olan konuların başında geliyordu.¹⁰

Aydın Sancağı'nda yer alan kent ve kasabalardaki pislik, harap durumdaki eski mahaller ve sağa sola atılmış olan çöplerin yarattığı sağlık sorunları da vardı. Aydın Sancağı'nda 1910'lu yıllarda Kuyucak'tan Germencik hattına kadar olan demiryolu güzergâhındaki hemen tüm yerleşimler kolera salgınıyla boğuşuyordu. Resmî raporlar ve dönemin basınının belirttiğine göre alınan bütün önlemlere rağmen 1911 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Aydın Sancağı genelinde çok sayıda kişi koleradan yaşamını yitirmişti.¹¹

Bütün bu saydığımız önemli sorunlara rağmen Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağı'nda yerel yöneticiler ve merkezî yönetim kentlerin altyapısı ve düzenlemeleriyle gerçekten ilgilendiler. Yerleşim alanlarının içinde kalan mezarlıkların kaldırılıp park bahçelere dönüştürülmesi, istasyonlara giden yollar üzerinde yeni binaların inşası, kent merkezlerinde uygun arsalarla yeni hükûmet binalarının yapılması bu dönemin modern yaşam tarzına ulaşmaya yönelik kayda değer faaliyetlerindendi. 1910'lu yıllarda kentlerin çehresi değişirken, yeni kurulan mahallelerle nüfus oranlarında da önemli artış yaşanmıştır. Bunda Balkan Savaşları sonrası gerçekleşen göçlerin büyük etkisi olmuştur. Özellikle Makedonya'dan gelen muhacirler farklı bir yer tutmaktaydı. Bu muhacirlerin Aydın Vilâyeti'nde daha önceleri Rumların yoğun olarak yaşadıkları yörelere iskân edilmeleri dönemin siyasal çekişme ortamı içinde yeni olayları da

⁸ *Ahenk*, 27 Ağustos 1911, ayrıca Henri Nahum, *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.38.

⁹ Dönemin yerel basınında en çok şikâyet edilen konulardan birisi yağmur ve sel sulanının yarattığı pislik ve peşinden gelen salgın hastalıklardı. Bkz. *Ahenk*, 24 Kanun-ı Sâni 1908.

¹⁰ Saadet Tekin, *Tanzimattan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.60-61.

¹¹ *Ahenk*, 4 Kanun-ı Evvel 1910, *Ahenk*, 18 Ağustos 1911, *Ahenk*, 26 Kanun-ı Sâni 1913. BOA DH.İD, 50-2/21, 19.Ş.1329, Dönemin kaynakları incelendiğinde salgın hastalıkların Aydın Sancağı ile sınırdı kalmayıp İzmir'de de yoğun bir şekilde görüldüğü gözlenecektir. Bkz. Sabri Yetkin, "Kolera Günlerinde İzmir", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, Sayı 3 (Mart 2001), s.7-19. Yine kolera salgınına tedbir olarak finncılara madenî para alıp verirken, paraları eczalı sudan geçirme mecburiyeti getirilmişti. Bkz. Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İBB Kent Kitaplığı Yayınları No: 62, İzmir, 2009, s.72.

beraberinde getirmiştir.¹² Nitekim Aydın'daki Meşrutiyet Mahallesi bu göçler sonucu oluşan bir mahalle idi.¹³

II. Meşrutiyet'in Aydın'da İlânı

Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı tüm imparatorluk coğrafyasında olduğu gibi Aydın'da büyük coşkuyla karşılanmıştır. Bu bir sürpriz değildi. İttihad ve Terakki 1907 yılından itibaren örgütlenme konusunda Dr. Nazım Bey'in büyük gayretleriyle Aydın ve çevresinde ciddi bir yapılanma içerisinde olmuştur. Nitekim Meşrutiyet'in ilânı haberi Vilâyet merkezi İzmir'den hemen sonra Aydın'da çok çabuk duyulmuş, kentteki İttihadçılar vasıtasıyla kısa sürede vilâyetin geneline yayılmıştır. Meşrutiyet ilân edilir edilmez ilk iş olarak Aydın hapis-hânesinin kapıları açılmış, bütün mahpuslar serbest bırakılmıştır.¹⁴ Şehir göğüslerine kırmızı-beyaz kurdeleler takılmış olan Aydın'lı gençler tarafından baştanbaşa süslenmiştir. 27 Temmuz 1908 Pazar günü Rum, Ermeni, Yahudi, Müslüman bütün ahali, hükûmet memurları ve askerî zabitanın katıldığı büyük bir kalabalık akşam saati 11.00 civarında Kepez sırtlarında İttihad ve Terakki'nin önderliğinde Meşrutiyet kutlamaları gerçekleştirilmiştir. Tören alanı Osmanlı bayrakları ve kısa sürede yapılmış olan bir zafer takıyla süslenmişti. *Ahenk* gazetesi muhabinine göre Meşrutiyet kutlamalarında 10-15 bin civarında Aydın'lı tören alanında toplanmıştı. Kalabalık Maarif Musiki Topluluğu'nun çaldığı güzel parçalarla eğlenmişti. Gece saat üçe kadar beraber olan halk dağılmayarak doğrudan Hükûmet Konağı'na yönelmiş burada mutasarrıf Mehmet Ali Paşa'nın Konağı önünde toplanmıştır. Konak önünde toplanan Aydın'lılar burada avazı çıktığı kadar haykırarak sevinç içinde birbirlerini kucaklamışlardır. 'Yaşasın Padişah Efendimiz', 'Yaşasın Osmanlı İttihad Cemiyeti', 'Yaşasın Vatan-Millet Ebediyen payidar olsun Adaletle Hürriyet' tezahüratları ortalığı inletirken, müzik eşliğinde topluluk Aydın merkez mahallerini dolaşmış, kutlamalar sabaha kadar devam etmiştir.¹⁵ Kutlamaların ardından Aydın'lılar İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne 29 Temmuz tarihli bir telgraf çekmişlerdir.

İttihad ve Terakki'ye bağlılık mesajı içeren benzer kutlama telgrafları Nazilli, Söke, Kuşadası, Çine, Karacasu, Germencik'ten de gönderilmiştir.¹⁶ Ağustos ayının ilk haftası ise Aydın ileri gelenlerinden oluşan 150 kişilik bir heyet trenle İzmir'e gelmiş, burada yapılan Meşrutiyet şenliklerinde hazır bulunmuşlardır.¹⁷

¹² Sürgevil, agm., s.1545.

¹³ Hüseyin Hilmi Bayındır- Fehmi Poyrazoğlu, *Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü*, Kolalı Matbaası, Aydın, 1966. s.79.

¹⁴ *Ahenk*, 15 Ağustos 1908.

¹⁵ *Ahenk*, 28 Ağustos 1908.

¹⁶ *Ahenk*, 31 Temmuz 1908.

¹⁷ *Ahenk*, 9 Ağustos 1908.

Meşrutiyetin ilânı sırasında ve sonrasında Aydın'da büyük şenlikler yapılmakla birlikte lüzumsuz taşkınlık, kavga ve yağma olayları da gerçekleşmiştir.¹⁸ Meşrutiyet kutlamaları sırasında daha önce halkın şimşeklerini üzerine çekmiş olan Abdülhamid devrinin mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa Aydın'da fazla duramayacağını anlayarak 1908 yılı Ağustos ayı sonlarında Aydın'dan ayrılmıştır. Başka bir olayda ise Liva Polis Komiseri olarak görev yaptığı sürede Aydın'da pek çok kişinin canını yakmış olan ve halkın 'Oles' adını taktığı ve Meşrutiyet ilân edildiğinde İzmir'e kaçmış olan Mehmet Efendi'nin Aydınlı bir grup tarafından takip edildikten sonra yakalanarak kışla meydanında yuh ve alkış sesleri arasında rütbe ve nişanları sökülüştür.¹⁹

Mutassarıf Neşet Bey Hadisesi: Bir Tayin Hikâyesi

Ağustos 1908'de Mutassarıf Mehmed Ali Paşa'nın kenti terk etmesiyle Aydın'da yaşanan Mutassarıflık krizi kentte İttihad ve Terakki ile ilgili olumlu beklentileri boşa çıkarmıştır. Aydın Sancağı Osmanlı topraklarında 1908 yılı yaz aylarında adını Mutassarıf Neşet Bey hadisesiyle duyuracaktır. Aydın'da yönetim sorununa neden olan olaylar şöyle gelişmiştir. Saray yanlısı olarak bilinen Mutassarıf Mehmed Ali Paşa Meşrutiyetin ilânıyla Aydın'dan uzaklaştırıldığında, Aydın Mutassarıfsız kalmıştı. Aydın Redif Taburları Komutanı Miralay Arif Bey üç ay kadar Mutassarıflığa vekalet ettiyse de sorunlar yumağı olan Aydın Sancağı Mutassarıflık vekâletini bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰

İttihadçılar tarafından oldukça önemsenen Aydın Sancağı buhranlı bir dönemde mutassarıfsız ve vekâletle idare edilecek bir yer gibi görülmüyordu. Çok geçmeden İttihadçılar 1908 Kasım ayında Muğla Mutassarıfı Neşet Beyi Aydın Mutassarıflığına tayin etmişlerdir.²¹ Asaf Gökbel'in anlattığına göre Neşet Bey çalışkan bir adamdı. Aydın'a yeni görevine gelir gelmez verimli çalışmalarda bulundu. Yeni mutassarıf halkın derdini dinliyor, memleket işlerine karşı büyük bir alâka gösteriyordu. O dönemde ciddi bir sorun olan eşkıyalık hareketlerini de dizginleyerek, efelerin yüze inmesine sağlamıştı.

Neşet Bey döneminde Çakırcalı Mehmet, Musaoğlu, Kamalı, Çamlıcalı gibi efe ve zeybek grupları takip edilerek çoğu imha edilmiştir. Çakırcalı maiyeti ile birlikte Çine'nin Akçaova köyüne yerleştirilmiştir. Aydın Sancağı'nda güvenlik sorunu Neşet Bey'in yerinde aldığı tedbirlerle kısa süreli de olsa halledilmiştir. Neşet Bey'in mutassarıflığı dönemindeki başarıları ve halka karşı gösterdiği

¹⁸ Asaf Gökbel- Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi. Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1936, s.123.

¹⁹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.147, Gökbel-Şölen, *age.*, s.124.

²⁰ Mehmed Ali Paşa 1906 yılında Şevki Bey'in yerine Aydın Mutassarıflığı'na tayin edilmişti. Gökbel- Şölen, *age.*, s.123-124.

²¹ *Aydın İl Yıllığı* 1967, s.109.

sonsuz tevazu Aydınlıların kendisine olan sevgi ve saygısını artmıştır. Fakat çok geçmeden Dâhiliye Vekâleti'nden gelen bir yazı ile Preveze Mutasarrıflığına tahvil edildiği emrini almıştır. Neşet Bey Sadrazam Kamil Paşa'dan başka bir yere nakledilmesini rica etmiştir. O sırada Kamil Paşa Sadrazamlıktan istifa etmiş, yerine geçen Hüseyin Hilmi Paşa'ya; Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'in baba dostu olduğunu ve Rumeli'de iyi bir yere gönderilmesini arzu ettiğini belirtmiş, Hüseyin Hilmi Paşa da Kamil Paşa'nın isteğini yerine getirerek Neşet Bey'i Preveze Mutasarrıflığı'na tayin etmiştir.²²

Bir iddiaya göre Neşet Bey Aydın'dan başka bir yere tayinini kendisi istemiştir. Bir diğer iddia ise Mutasarrıfın Hükûmetçe başka bir yere tayininin kararlaştırılmış olmasıdır. Her ne olursa olsun Neşet Bey'in Aydın'dan başka bir yere tayin edilmesi şehirde büyük tepkilere neden olmuştur. Mutasarrıfın Aydın'dan ayrılacağı haberi duyulduğunda halk önce küçük gruplar hâlinde daha sonra kitleler hâlinde toplanarak bu olayı protesto etmiştir.²³ Anlaşılan o ki Aydın halkı çok sevdiği Mutasarrıfı Neşet Bey'i göndermek istemiyordu. Bu konuda Aydın Valisine ve hükûmete de açıkça tavrını koymuştu. Gerçekte Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesi, Girit'in Yunanistan'a bağlanması, ekonomik sorunlar İttihadçıların canını epey sıkan konulardı. Ancak dönemin hükûmeti için bir sancakta yaşayan halkın sadece Mutasarrıfı başka bir yere tayin edilmesi konusunda tepki göstermesi hiç beklenmedikleri bir durumdu.

İttihadçılar meşrutî yönetime tekrar geçilmesinin sarhoşluğunu yaşarken, Aydın'da 1908 yılı Aralık ayının üçüncü haftası başlayan tepkiler kısa sürede gösteri ve mitinglere dönüşmüş, zaman zaman göstericiler güvenlik güçlerini zor durumda bırakan taşkınlıklarda bulunmuşlardır. Aydın, 1908 yılı sonlarında Vilâyet merkezi İzmir'in ve İmparatorluğun merkezi İstanbul'un başını ağrıtan önemli bir sorunu bünyesinde taşıyordu. Öyle ki Aydın'da yaşayan Mutasarrıf Neşet Bey ve onun tayini etrafında şekillen ahali tepkisi, nihayet taşra dahilî idare meselesi İzmir'de oturan Aydın Vilâyeti valilerinin otoritelerini kullanamadıkları gerekçesiyle görevlerinden alınmasıyla sonuçlanacak gelişmeleri de beraberinde getirecekti. Aydın ve çevresi eşkıyalık olaylarının 1909 yılının Ocak ayında Meclis-i Mebusân'da büyük tartışmalara konu olduğu bir sırada bir de Mutasarrıf Neşet Bey meselesi eklenince dönemin Aydın Valisi Rauf Paşa yaşlılığı, yetersizliği ve otoritesini kullanamaması gerekçe gösterilerek Dâhiliye Nezaretince görevden alınmış, yerine bir süre İzmir Kumandanlarından Servet

²² Gökbel- Şölen, *age.*, s.124.

²³ "Aydın Nümayişi", *Köylü*, 25 Kanun-ı Evvel 1324.

Paşa vekâlet etmiş, 7 Mart 1909'da eski Berlin Sefiri ve Posta Telgraf Nazırı Galip Bey Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir.²⁴

İzmir'de bu gelişmeler yaşanırken, Aydın'da da bazı art niyetli gruplar Neşet Bey'in şehirden gönderilmesinin sebeplerini arıyorlar, önlerine çıkan idareciden hesap soruyorlardı. Şehirde kendini gösteren yönetim boşluğu kısa zamanda anarşi ortamını doğurmuştu. Göstericiler gün geçtikçe protestolarını sertleştirdiler. Olayda sorumlu gördükleri herkesle hesaplaşıyorlardı. Bu sert davranışlardan Belediye Reisi Ahmet Bey'de nasibini almış, göstericiler kendisine mutasarrıfın gönderilmesinden etkisinin olup olmadığını sormuşlardır. Göstericilerin hiddetinden korkmuş olan Belediye Reisi Ahmet Bey hiç konuşmaması üzerine hırpalanmış, hatta tehdit edilmiştir. Belediye Reisi Ahmet Beyin kendisini kızgın topluluk tarafından linç edilmekten Neşet Bey'in Aydın Mutasarrıflığına tayini için yazılan istida telgrafında imzasını göstererek kurtarabilmiştir.²⁵ Bu süreçte İzmir'deki *Hizmet* gazetesi gibi bazı gazeteler ortamın iyice gerilmiş olmasına rağmen halkı tahrik edici yayınlar yapmaktan çekinmemişlerdir.²⁶

Öte yandan Neşet Bey'in görev yerinde bırakılması için çabalarda bulunan iki Aydın mebusu aleyhine gerek İstanbul, gerekse İzmir basınında çıkan yazılar da Aydın'da infiale neden olmuştur. Bu olayı protesto için İslâm, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan iki bin kişinin katıldığı bir miting düzenlenmiştir.²⁷ Mitingin hemen ardından Aydın Belediye Reis Vekili Mehmet Hilmi, Rum Cemaati Vekili Kamyonus Vasilaki, Ermeni Reisliği Ruhani Vekili İsteyan imzalarıyla Aydın'da yaşanan müessif olayların kamuoyuna bildirilmesi amacıyla bir telgraf yayınlanmıştır.²⁸

Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'in her ne sebeple olursa olsun başka bir livaya tayinini Kamil Paşa'nın Valiliği döneminde istemiş olduğu sonradan yapılan tahkikat neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu talep Hüseyin Hilmi Paşa zamanında dikkate alınmış Neşet Bey Engürü'ye tayin edilmiştir. Neşet Bey'den boşalan Mutasarrıflık makamına da Sinop Mutasarrıfı Ziya Bey getirilmiştir.²⁹ Ziya Bey Aydın'a tayin haberini alır almaz İzmir'e gelmiş, buradan da Aydın'a geçmek istemiştir. Fakat Neşet Bey'den memnun olan Aydın halkı ve şehrin nüfuzlu kişileri Ziya Beyin Aydın'a gelişini engellemeye çalıştıkları gibi, Neşet Bey'i de bir yere göndermiyorlardı. Üstelik Neşet Bey'in Aydın'da kalması için de her yolu denemeye başlamışlardı. 1909 yılı Mart ayının ilk haftası Aydın'ın nüfuz

²⁴ *Ahenk*, 7 Mart 1909; *Hizmet*, 11 Şubat 1324; ayrıca M.Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, Yay. Haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.53.

²⁵ "Mutasarrıf Neşet Bey Meselesi", *Ahenk*, 30 Kanun-ı Evvel 1324.

²⁶ *Hizmet*, 25 Şubat 1325.

²⁷ BOA İrade Dahiliye, № 9845-394, 20/N/ 1325; *Ahenk*, 18 Mart 1325, Dursun, *age.*, s.54.

²⁸ Yayınlanan telgraf için bkz. *Ahenk*, 11 Mart 1909.

²⁹ Gökbel- Şölen, *age.*, s.125.

sahibi aileleri aralarında 8 kişilik bir heyet oluşturarak İzmir Valisi Galip Bey'e göndermişler ve kendisinden Neşet Bey'in Aydın Mutasarrıflığında bırakılmasını rica etmişlerdir. İsteklerini iletme için vilâyet makamından başka Hükûmete, Meclis-i Mebusân'a, İstanbul matbuatına ve Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi'ye telgrafla müracaatta bulunmuşlardır. Vilâyet merkezi İzmir'de bu gelişmeler yaşanırken, Aydın'da eşyalarını toplayıp şehirden ayrılmak üzere yola çıkan Mutasarrıf Neşet Bey'in yolu halk tarafından kesilmiştir. Halktan bir kısmı mutasarrıfın gitmemesi için yalvarırken, diğerleri de demiryolu raylarına uzanarak mutasarrıfı götüreceği trenin hareketine izin vermemişlerdir.³⁰

Aydın Valisi Galip Bey gösterilerden etkilenmiş olsa gerektir ki Aydın halkının isteğine uyarak Mutasarrıf Neşet Bey'in Aydın'dan ayıramayacağını, İstanbul'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bu haber Aydın'da büyük sevinç gösterileriyle karşılanmış, her şeyin yoluna gireceği ve Neşet Bey'in Aydın'da kalacağı ümit edilirken, hükûmet Aydın halkının isteğini direniş ve isyan olarak algılamış, Vali Galip Bey'den yeni Mutasarrıf Ziya Paşa'yı görev yerine almasını istemiş ve bu amaçla üç tabur askerle Aydın halkının direnişini kırması için direktif vermiştir. Aydın Valisi Galip Bey'in Aydın halkının davranışının hükûmete isyan ve kıyam olmayıp sadece samimi bir istek olduğuna dair hatırlatmalarını içeren telgrafi ise İstanbul'da itibara alınmamıştır. Bu beklenenin aksine tavır karşısında Vali Galip Bey de otoritesinin sarsıldığı ve hatta kalmadığı gerekçesiyle istifa etme kararını vermiştir.³¹ Aydın Valisi Galip Bey'in bu kadar "basit" bir mesele nedeniyle merkez tarafından istifaya sürüklenmesi İzmir halkını olduğu kadar Aydınlıları da oldukça üzmüştür. Nitekim 18 Mart 1909 günü İzmir'de Kramer Oteli önünde Galip Bey'e destek vermek amacıyla gerçekleştirilen mitinge Neşet Bey'in Aydın'da kalması konusunda gösterdiği duyarlı tavır nedeniyle Aydın'dan da 300 kişi katılmıştır.³²

Meşrutiyet yönetimi bir taraftan ülke içindeki sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar, diğer taraftan emperyal çeperdeki toprak kayıplarıyla gerginleşen dış politika konularıyla meşgulken, bir de merkezî otoriteyi sarsacak Mutasarrıflık meselesi gibi basit tayin konularıyla uğraşmak istemiyordu. Ancak koca bir şehir halkını da karşısına almaktan çekiniyordu. Bir ara saygın kişiliğinden ötürü Aydın Mebusu olan Ubeydullah Efendi'den de yardım istenmiştir. Ubeydullah Efendi meseleyi çözmek için İttihadçıların arabuluculuğuyla devreye girdiyse de bundan da sonuç alınamamıştır.

Aydın Vilâyeti'nde iki mebusun Vali Galip Bey'e hükûmetin emirlerinin derhal uygulanmasının talep edildiği telgraf ise gerilmiş olan sınırları ziyadesiyle

³⁰ *Ahenk*, 6 Mart 1325.

³¹ *Ahenk*, 9 Mart 1325.

³² *Ahenk*, 8 Mart 1325.

bozmuştur.³³ Vali Galip Bey üzerindeki baskının giderek artması üzerine çaresiz kalırken, merkez, Vali Galip Bey'i vilâyeti meseleyi doğru ve uygun idare edemediği, hükûmetin otoritesini Aydın Vilâyeti'nde tesis edemediği gerekçesiyle görevden almıştır.³⁴ Hükûmet apar topar Galip Bey'in yerine eski sadrazamlardan Avlonyalı Ferid Paşa'yı 20 Mart 1909'da Vali Vekili olarak İzmir'e tayin etmiştir. Bu yıllar Aydın Vilâyeti'nde büyük bir sorun hâline gelmiş olan eşkıyalığı kökten çözmek amacıyla Kara Sait Paşa da yeniden Kuvve-i Takibiye Kumandanlığına atanmıştır.³⁵

Avlonyalı Ferid Paşa eşkıyaların yakalanabilmesi için vilâyetteki bütün mutasarrıf ve kaymakamlara tebliğ edilmek üzere bir dizi önlemi içeren bir *izahnâme* hazırlamış, basın yoluyla halka duyurulmuştur. Bu izahnâme ile silah taşımının yasaklanması ve ahaliye eşkıya saklamaması konusunda yükümlülükler getiriliyordu. Alınana önlemler sonucu Aydın Vilâyeti'nde eşkıyalık olaylarında büyük azalma görülmüştür. Mehmet Çavuş ve Çerkez Kasım çeteleri yakalanmış, Tekelioğlu, Kargalı Hasan çeteleri imha edilmiş, Koca Ali çetesinin de bazı efradı ele geçirilmiştir.³⁶ Aftan dolayı yüze inmiş olan Çakırcalı Mehmet ve çetesi de takiplere katılıp hükûmete yardımcı olmuştur.³⁷

Avlonyalı Ferid Bey'in eşkıyalık olaylarını sona erdirmeye yönelik faaliyetlerinde kazandığı başarılar basın tarafından vilâyette hükûmetin otoritesini yeniden tesis etmeye başlaması şeklinde yorumlanacaktır. Eşkıyalık meselesi Neşet Bey meselesini bir süre için rafa kaldırmışsa da, yeni Vali Mutasarrıflık meselesiyle sarsılmış olan makamının prestijini de kurtarma gayreti içindeydi.³⁸ Nitekim Vali Ferid Paşa da eski Aydın Valisi Galip Bey zamanında atandığı göreve bir türlü gönderilemeyen, Aydın halkının koruması altında bulunan Aydın Mutasarrıfı Neşet Bey'i bir telgrafla İzmir'e çağırmış,³⁹ çağrı üzerine İzmir'e gelen Neşet Bey Ferid Paşa'nın izahları neticesinde önce İstanbul'a ardında da yeni görev yeri olan Preveze'ye gitmiştir.⁴⁰ İttihadçılar için yaşanan bu talihsiz olayın ardından Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı cephe alınmış, muhalefet başlamıştır. Aydın halkı Neşet Bey hadisesini ve

³³ *Ahenk*, 18 Mart 1325; *İttihad*, 18 Mart 1325.

³⁴ BOA İrade Dahiliye № 9845.394, 20.N.1325 ayrıca Dursun, *age.*, s.54.

³⁵ *Ahenk*, 29 Nisan 1325, *Ahenk*, 1 Mayıs 1325.

³⁶ *İttihad*, 2 Mayıs 1325.

³⁷ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1996, s.125–126.

³⁸ Dursun, *age.*, s.55.

³⁹ Bu olayı Aydın halkı hiçbir zaman unutmamıştır. Toplumsal muhalefet merkezi otoriteye karşı çıg gibi büyümüş, daha ilk aylarından itibaren meşrutî yönetime karşı güven azalmıştır. İttihad ve Terakki Neşet Bey hadisesi nedeniyle yaptığı her türlü propagandaya rağmen Aydın'da siyaseten gelişme şansı bulamamıştır.

⁴⁰ Serap Tabak, *İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1967–1950)*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.65.

İmparatorluğun yaşadığı altüst oluşun faturasını İttihadçılara keserek, Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplanmıştır. İttihadçılarla İtilafçılar arasında yaşanacak mücadelelerin fitili ateşlenmiştir. Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefet her cephede ve açıktan açığa kendini göstermiştir.⁴¹ Durumu düzeltmek ve Aydınlıların gönlünü almak isteyen İttihad ve Terakki önce fırka ileri gelenlerinden Cavid ve Halil (Menteşe) Beyleri, ardından Ubeydullah Efendi'yi Aydın'a gönderip halka nasihat ve konferanslarla yaklaşmak istemişse de bu girişimlerden de fazlaca bir sonuç elde edilememiştir. Mutasarrıf Neşet Bey meselesi Asaf Gökbel'in ifadesiyle II. Meşrutiyet döneminde Aydın'ın sosyal ve siyasal bünyesinde büyük bir çıban olmuştur.⁴²

Aydın Sancağı ve onun merkezi Aydın şehrinde 1908 yılı sonlarında başlayan Mutasarrıflık meselesinin yeni rejimin elinde büyük bir krize dönüşebileceğini hiç kimse hesap edememişti. İttihadçılar taşradaki ilk sınavlarında hayal kırıklığına uğradılar. Vilâyet merkezine ve hükûmete de yansıyan Mutasarrıf Neşet Bey Hadisesi II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde gündemin en önemli sorunlarından biri hâline geldi. Aydın halkının basit bir talebi merkezi yönetim tarafından yönetim boşluğu endişesi ve otorite zaafiyeti olarak algılanmıştır. Dönemin Aydın Valisi Galip Bey'in Mutasarrıf Neşet Bey'e taraf ve Aydın halkının istekleri yönündeki tavrı merkezi yönetimle taşra arasında gerilime dönüşmüş, özgürlük, hürriyet, eşitlik fikirleriyle iktidara gelen İttihad ve Terakki ve onun yöneticilerinin izlediği siyaset halkta büyük endişeler yaratmıştır. Mutasarrıf Neşet Bey hadisesi Aydın'ın politik yüzünü bir kez daha ortaya çıkarırken, Aydın'ın adı vilâyet merkezi İzmir'de ve payitaht İstanbul'da artık çok sık tekrarlanır hâle gelmiştir. Aydın Sancağı Neşet Bey hadisesinden sonra adeta mutasarrıf "öğütmeye" başlamış, Aydın'da İttihad ve Terakki'ye karşı oluşan toplumsal muhalefetin önemli bir halkasını oluşturmuştur.⁴³ Aydın 1909 yılında gelen giden mutasarrıflara ev sahipliği yapmıştır. Ziya Bey'den sonra göreve başlayan Fevzi Bey Aydın'da sadece bir yıl görevde kalmış,⁴⁴ Reşit Paşa ihtiyarlığını bahane ederek Aydın'dan ayrılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Aydın sancak mutasarrıflarının içlerinde en güçlü ve istikrarlısı Selanikli Hüsnü Bey çıkmıştır. İttihad ve Terakki taraftarlığıyla bilinen Hüsnü Bey 1912'den 1917'ye kadar beş yıl Aydın'da yöneticilik yapmıştır. Hüsnü Bey merkezi yönetimden de almış olduğu destekle Aydın'da Meşrutiyet Mahallesi'ni kurmuş, Balkan muhacirlerini buraya yerleştirmiştir. Onun mutasarrıflığı döneminde eğitim alanında da Aydın'da adeta reform yapılmıştır. Kenz-ül irfan, Cemal Bey (Halide Hatun), Teshiliye (Güzelhisar), Rabia Hanım mektepleriyle, Erbeyli Köy

⁴¹ *Aydın İl Yıllığı* 1967, s.109.

⁴² Gökbel-Şölen, *age.*, s.125.

⁴³ BOA DH.MKT 2642/70, 06.L.1326.

⁴⁴ BOA İrade Dahiliye 1328/C-10.

Mektebi'nin açılışı onun zamanında gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı sonlarına doğru yine kısa aralıklarla Haydar Bey ile Reşat Beyler Aydın Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuşlardır. Bu iki Mutasarrıf İttihad ve Terakki'nin güçlü ismi İzmir Valisi Rahmi Bey'le anlaşamadıkları için Aydın'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır.⁴⁵

II. Meşrutiyet Döneminde Aydın'da Siyasî Yaşam

Aydın kent kültürünü şekillendiren özellikler arasında politik duyarlılıktan mutlaka söz edilmesi gerekir. Bu politik duyarlılık hiç şüphesiz kentin var olan dinamiklerinin oluşturduğu bir gizil güçtü. Bunun tarihsel perspektifi yanında sosyolojik ve psikolojik yönlerinin de incelenmesinde çeşitli yararlar olacaktır.⁴⁶ Bu sebeple II. Meşrutiyet'ten itibaren Aydın'ın canlı siyasî yaşamı hatta bunun ötesinde öncü rolü üzerinde mutlaka durulmalıdır.

Aydın İttihadçıların Selânik'ten sonra merkezleri olan İzmir'in yanı başında bir şehirdi. İzmir elbette İttihadçılar için çok önemli bir kentti. İttihadçı liderlikten Dr. Nazım, Bursalı Tahir, Kuşçubaşı Eşref, Halil (Menteşe) ve Çerkez Reşit Beyler zaman zaman burayı mekân tutmuşlardır. Dr. Nazım 1907'den itibaren İzmir ve Denizli'nin dışında Aydın'da da örgütlenme çalışmaları yapmış Çakırcalı Mehmet Efe'yi dahi İttihad ve Terakki'ye kazandırmaya çalışmıştır.⁴⁷ İttihadçılar bölgeyi iyi tanıyorlardı ve onlara göre Ege'nin Menderes havzası kazanılması gereken bir bölge idi. 1908'le beraber İttihadçıların iktidara gelmesiyle bölge genelinde İttihadçı örgütlenme hızla devam etmiştir. 1908 yılı içinde neredeyse Aydın'ın bütün kazalarında İttihad ve Terakki kulüpleri kurulurken, İttihadçılar bölgede kültürel gelişmeyi hedeflemişler, Meşrutiyet'in halk tarafından anlamlandırılmasına da katkı sağlamayı planlamışlardır. Belki de bu yüzden İttihad ve Terakki'nin önemli isimlerinden Cavid Bey, Halil (Menteşe) Bey, Ahmet Rıza Bey sık sık kenti ziyaret ederek incelemelerde bulunmuşlar, raporlar tutmuşlardır. ⁴⁸ Bu ziyaretlerin yöneticiler ve Aydın halkı arasındaki ilişkileri geliştirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

1908 seçimleri ise siyasî propaganda kavramının yerleşmesi için iyi bir fırsat olmuştur. O arada eski rejimle hesaplaşmanın canlı örneklerine Aydın'da da rastlamak mümkündü. İttihad ve Terakki Cemiyeti İzmir Şubesinde tutuklanıp Selânik'e gönderilen yüksek rütbeli devlet memurları arasında Aydın Polis

⁴⁵ Gökbel-Şölen, *age.*, s.126.

⁴⁶ Yapucu, *age.*, s.271.

⁴⁷ *Ahenk*, 29-31 Temmuz 1908.

⁴⁸ Ziyaretler için bkz. *Ahenk*, 9 Kanun-ı Sâni 1911; *Ahenk*, 17 Kanun-ı Evvel 1910; *Ahenk*, 26 Ağustos 1910.

Müdürü de bulunuyordu.⁴⁹ Siyasî popülizmin ilk örnekleriyle de yine bu dönemde tanışıyoruz. Meşrutiyet ilân edilir edilmez Aydın hapis-hânesindeki bütün tutuklular serbest bırakılmıştır. *Tanin*, 9 Ağustos 1908’de eski rejimin kokuşmuş paşalarına yasadışı yollardan Sultan’ın hediyesi olarak verilen tüm gayrimenkullerin listesini yayınlamıştır. Nitekim Devrim sonrası görevden azledilen Tophâne-i Amire Müşiri Zeki Paşa’nın Aydın’da 25 bin lira değerinde büyük bir çiftlik sahibi olduğu da bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid tarafından paşalarına peşkeş çekilen araziler İttihadçılar tarafından geri alınmış, Aydın eşrafına iade edilmiştir. Yerel doku bir şekilde sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

1908 Genel Seçimleri’nde Aydın’dan üç mebus Meclis-i Mebusân’a seçilmiştir. Bunlardan Hocazâde Süleyman (Bilgen) bağımsız olarak seçilmiş,⁵¹ 13 Mayıs 1909’da mebusluktan istifa etmiştir.⁵² II. Meşrutiyet Meclisi ilk kez bir din adamının ağzından tekkelerin kapatılması, mekteplerde teknik eğitime önem verilmesi, kooperatifleşmenin tüm iş alanlarında uygulanması, Osmanlı saltanatında evlat veraseti yerine seçim yönteminin getirilmesi, dinsel giysilerin bir düzene sokulması gibi çağdaş düşüncelerle tanışmıştı. Görüşleri geleneksel düşünce yanlıları tarafından kabul görmemiştir. Ama Hacı Süleyman Efendi’yi yıllar sonra Millî Mücadele’de Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye kazandırılmasındaki rolü, Nazilli Kongresi’nin toplanmasındaki misyonu, kız çocuklarının okuması için yaptığı girişimler, çağdaş eğitim talepleri onu Atatürk’ün mefkure arkadaşlığına kadar taşımıştır.

Mehmet Ubeydullah Efendi (Hatipoğlu) ise İttihad ve Terakki Cemiyeti listesinden Meclis-i Mebusân’a girmiştir.⁵³ İzmir’in köklü ailelerinden Hatipoğullarından olan Ubeydullah Efendi medreseyi bitirdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye’ye girmiştir. Ancak özgürlükçü düşünceleri ve eylemleri nedeniyle tutuklanıp Bekirağa Bölüğü’ne kapatılmıştır. Sonra yurtdışına kaçmış bir süre Avrupa’da kaldıktan sonra ABD’ye gitmiştir. Sultan II. Abdülhamid’in aleyhine çeşitli gazetelerde yazılar yazmış, devrimden sonra Türkiye’ye geri dönmüştür. İttihad ve Terakki’nin Ubeydullah Efendi gibi kadrosundaki çok önemli bir ismi neden Aydın gibi mütevazı bir taşra kentinden aday gösterdiği üzerinde düşünülmesi gereken hassas bir konudur. Hocazâde Süleyman (Bilgen), Mehmet Ubeydullah (Hatipoğlu) dışında İsmail Sıdkı Bey, Yunus Nadi (Abaloğlu), Kazım Nuri (Çörüş) Velîüddin (Saltıkçı) Bey, Emanuelîdi Efendiler 1908-1918

⁴⁹ Kansu, *age.*, s.147.

⁵⁰ “Eski Yağmalar”, *Tanin*, 9 Ağustos 1908; “Zeki Paşa’ya Verilenler”, *Tanin*, 10 Ağustos 1908.

⁵¹ *İkdam*, 18 Kasım 1908.

⁵² Kansu, *age.*, s.385.

⁵³ “Meclis-i Mebusân Azası”, *Salnâme-yi Servet-i Fünun*, İstanbul, 1326, s.41.

döneminde Aydın Sancağı'ndan parlamentoya giden isimler olmuştur.⁵⁴ Bunlardan İsmail Sıdkı Bey ünlü şarap tüccarlarındandı. İttihad ve Terakki listelerinden Meclis-i Mebusân'a girmiş olmasına rağmen kısa sürede gelenekçi ve muhafazakâr kimliğiyle muhalefet saflarına katılmakta gecikmemiştir.⁵⁵ İsmail Sıdkı Bey Mutedil Hürriyetperverân Fırkası'nın 1911 yılı İdare Meclisi üyelerinden, aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk İdare Meclisi üyelerindendir.⁵⁶ İsmail Sıdkı Bey o derece teşkilâtçıydı ki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Aydın şubesini oluşturmakla kalmamış, 9 Aralık 1911'de Aydın Vilâyeti'nin İzmir'de Mithad Paşa'nın torunlarından Kemal Mithad'la birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İzmir Şubesi'nin açılmasında etkin olmuştur.⁵⁷ İttihad ve Terakki'ye muhalefetin en önemli isimlerinden biri olan İsmail Sıdkı Bey Müslümanların yanı sıra gayrimüslimleri de partisine kazandırmaya çalışmıştır. 1911 yılı sonlarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek sağlamak için İzmir Rum Metropolitliğine giden İsmail Sıdkı, Metropolitlikten kilisenin siyasal tercihlerini açıklamak istemediği cevabını almıştır.⁵⁸

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Aydın Şubesi 3 Şubat 1912'de açılarak faaliyetlerine başlamıştır.⁵⁹ Fırka'nın Aydın Şubesi Başkanı Çakır Ahmet Beyzâde Ali Bey, İdare Heyeti Azaları ise; Nuri Efendizâde Hamdi Bey, Müderris Hüsnü Efendi, tüccardan Lefteraki Efendi, eşraftan Hasan Efendizâde Nazmi Bey, Doktor Komyanos, tüccardan Hacı Nuri Efendi ve Dava Vekili Refet Beylerden oluşmuştur.⁶⁰

II. Meşrutiyet döneminin pek fazla bilinmeyen partilerinden biri de Osmanlı Demokrat Fırkası'dır.⁶¹ Bu partinin örgütlendiği 20 yerleşim içerisinde Aydın da vardı. Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Aydın Şubesi kuruluşundan kısa süre sonra en faal parti örgütlerinden biri hâline gelmiştir. Fırka'nın Aydın Şubesi'nin başında İngiliz Konsolosluğu Tercümanı Ali Şevket Bey bulunuyordu. Pek çok badire atlatan fırkayı Aydın Şubesi ayakta tutmuştur.⁶²

⁵⁴ *Ahenk*, 24 Eylül 1908; Fevzi Demir, *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908–1914*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.362. *Meclis-i Mebusan Birinci Devre-i İctimâiye* 4 Kanun-ı Evvel 1324–5 Kanun-ı Sâni 1324, İstanbul, 1328, s.17.

⁵⁵ Feroz Ahmad- Dankward Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908–1918)” *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, Ankara, 1976, s.270.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, 1859–1952*, İstanbul, 1952, s.277.

⁵⁷ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s.67, Tunaya, *age.*, s.315; *Meslek*, 3 Kanun-ı Evvel 1327.

⁵⁸ *Anadolu*, 2 Teşrin-i Sâni 1911; *Anadolu*, 10 Kanun-ı Evvel 1911.

⁵⁹ Fevzi Demir, *Aydın Vilâyetinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1988), s.51–52.

⁶⁰ *Anadolu*, 22 Kanun-ı Sâni 1327.

⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul, 1988, s.177.

⁶² Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s.75.

1912 seçimlerinde İttihad ve Terakki Ubeydullah Efendi, Kazım Nuri (Çörüş) ve Yunus Nadi (Abahoğlu) Beyleri aday göstermişlerdir.⁶³ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise Aydın Müftüsü Hacı İbrahimefendizâde Hacı Mustafa Efendi, Söke eşrafından Hacı Halil Paşa ile Menemen eski kaymakamlarından Emrullah Bey'i mebus listesine koymuş, Pertev Levi de seçimlere bağımsız aday olarak katılmıştır. ⁶⁴ Seçimlerde Rumların tamamı Anderya Kavafaki'yi desteklemişlerdir. ⁶⁵ Nisan 1912 ortalarında kazalar ve sancak merkezinde sonuçlanan seçimlere göre İttihad ve Terakki adayları büyük bir farkla seçimi kazanmışlardır. 1912 "sopalı seçimleri" adını Aydın'da da hak edecektir, partililer arasında yaşanan sopalı kavgalar seçimlerin bu adla anılmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Aydın'da özellikle Balkan Savaşları sırasında İttihadçılar ve İtilafçılar arasında şiddetli politik tartışmalar şehirde gruplaşmalar ve ayrışmaları beraberinde getirmiştir. Kâmil Paşa Kabinesi Millî Kabine adı altında hükûmetin başına geçer geçmez, Nazilli'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyenler sokak ve caddelerde çirkin denebilecek gösterilere girişmişlerdir. Gösteriler sınır tanımaz bir hâl almış, Koca Camii önündeki İttihad ve Terakki Kulübü İtilafçılar tarafından basılmış, Kulüpteki İttihadçılara saldırmışlardır. Bu dönemde Aydın'da çıkan yerel gazetelerden *Celâli*, *Miilhâkat*, *Yeni Osmanlı* fırkacılığı alabildiğine körüklemiş, zaten demokratik bir geçmişi, deneyimi olmayan Aydın halkı arasında siyasî kavgalar ciddî boyutlara ulaşmıştır. ⁶⁶

Meşrutiyet'in yeniden ilânı ile birlikte Aydın'da siyasî kültür İttihad ve Terakki Cemiyeti ile canlı bir hâl aldığı şüphe götürmez. Siyasî propaganda kavramı ilk kez İttihadçılar tarafından Aydın'da hayata geçirilmiştir. Cemiyetin Aydın Sancağı'nda propaganda ekibi arasında Seyyid Bey, Ubeydullah Efendi, Nesim Mazliah Efendi, Mansurizâde Sait Bey, Tokadizâde Şekip Bey, Halil (Menteşe) Bey, Yunus Nadi (Abahoğlu) Bey, Galip Bahtiyar ve Emanuelidi Efendi gibi tanınmış simalar bulunuyordu. İttihadçılar II. Meşrutiyet döneminde propagandayı gerçekten çok iyi kullandılar. Aydın Sancağı halkı broşür, beyannâme ve seçim mitingleriyle ilk kez İttihadçıların ön ayak olmasıyla tanıştılar.

İttihadçıların açıkça ortaya koymaya başladıkları *Türkçü ve Milliyetçi* tutum ve davranışları en çok gayrimüslimleri; onlar arasında da Rumları ve onlarla işbirliği içinde olan İtilâfçıları rahatsız etmiştir. Aydın'dan İzmir ve İstanbul gazetelerine gönderilen yazılarda ise İttihad ve Terakki'nin Türkçü politikalarına tamamen

⁶³ "Aydın Sancağı Fırka Namzedleri", *Ahenk*, 8 Nisan 1912.

⁶⁴ "Hürriyet İtilaf Fırkası Mebus Namzedleri", *Anadolu*, 24 Mart 1912; "Müstakil Mebus Namzedleri", *Ahenk*, 29 Mart 1912.

⁶⁵ "Aydın İntihâbât-ı Heyet-i Teftişyesinden", *Ahenk*, 3 Nisan 1912.

⁶⁶ Gökbek- Şölen, *age*, s.118.

destek çıkan ifadeler dikkatlerden kaçmıyordu. *Anadolu* gazetesinin Aydın muhabirinin 'Aydınogulları, bu 'Türk doğmuş, 'Türk yaşamış, 'Türklüğüyle, 'Türklüğün büyüklüğüyle yaşanacak olan Aydınogulları anasının muhtariyet ve istiklâliyet'e doğru hareketine asla lakayd kalamaz' ifadeleri bu koşulsuz desteğin çarpıcı bir örneği idi.⁶⁷ Müslümanları gayrimüslimlere karşı bu kadar tepkili hâlde getiren ise herhâlde sınır tanımaz küstah tavırlarıydı.

Osmanlı gayrimüslimleri de *zamanın rubuyla* I. Dünya Harbi arifesinde yaşanan tüm sorunların sorumlusu olarak Müslüman Türkleri gördüler. Bu düşüncelerini temsilcileri aracılığıyla çeşitli toplantılarda ve Meclis-i Mebusân'da çok sert ve acımasız bir şekilde dile getirdiler. Aydın'da II. Meşrutiyet döneminin en büyük protesto eylemlerinden biri 1912 yılı Mart ayında Rum mebus Boşo Efendi'nin İzmir'de Rum Meşrutiyet Kulübü'nde verdiği bir konferansta 'Türklüğe ve İslâmiyet'e ağır hakaretlerde bulunmasının ardından yaşanmıştır. Boşo Efendi'nin seviyesiz ve tahrik edici konuşması Aydın'da kaza ve nahiyelerde binlerce kişinin katıldığı toplantılarla protesto edilmiş, Rum mebus istifaya davet edilmiştir.⁶⁸ Balkan Savaşı sonrası Aydın Sancağı'nda ziyadesiyle güçlenmiş ve örgütlenmiş olan Rumlar 1914 seçimleri ile bölgeden ilk kez bir Rumu; Emanuel Emanuelidi Efendi'yi Meclis'e gönderdiler. Emanuel Emanuelidi Efendi Meclis-i Mebusân'da yaptığı konuşmalarda Anadolu'da yaşayan tüm Rumların sözcülüğünü üstlenir bir söylem gücüyle, eski bir kini diriltilerek 'Bugüne kadar ıslahat siyaseti iflas etmiştir. Islahattan yeniden bahsetmek caiz değildir. Çeşitli unsurlar bugünkü şartlar altında beraber yaşayamazlar' diyebilmiş, toplumsal çatışmanın kıvılcımını ateşlemiştir. Emanuelidi Efendi'nin bu konuşmayı yaptığı tarihlerde Aydın Sancağı'nda 240 bin Müslüman Türk'e karşılık, yalnızca 32 bin Rum yaşamaktaydı. Osmanlı çok-ulusluluğu içerisinde bu türdeş olmayan ahâlilerin aydın temsiliyeti, hizipleşmeyi, çatışmayı, bölgecilik ve milliyetçilik kavgalarını körüklerken, Aydınlı Rumların Meclis-i Mebusân'daki mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi de bu bağlama yerleşen bir şahsiyet idi.⁶⁹

II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı'nda Boykot ve Mitingler

Meşrutiyet'le gelen özgürlük havasının ülke sorunlarının hepsini çözeceği ümit ediliyordu, ancak durumun tersine dönmeye başladığı da hemen anlaşılmıştı. Halkın üzerindeki bu olumlu hava 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'ın ve Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti aleyhine tavırlarıyla iyice dağıldı. Yönetimi ise hâlâ II. Abdülhamid ve adamları ile birlikte İttihad ve

⁶⁷ *Anadolu*, 14 Nisan 1912.

⁶⁸ *Ahenk*, 22 Mart 1912.

⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. I, D. III, S. 5, İ. 11, İstanbul, 1334 s.83.

Terakki Cemiyeti paylaşmaktaydı. Gerekli deneyimden yoksun olan ve yeni yönetim politikalarını belirleyemeyen Cemiyet duruma tam hâkim olamasa da hükûmetler üzerinde baskı kurmayı başarıyordu.

Bu ortamda Avusturya-Macaristan Bosna Hersek'i ilhak etmiş, halk iyice umutsuzluğa düşmüştü. Bu olay İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından da bir baskı aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Önce Avusturya'yı protesto amacıyla başlayan hareketlerin giderek padişahçı ve dinci tavır almaya başlaması üzerine, İttihad ve Terakki olaya müdahale etme amacıyla halkı Avusturya'ya karşı boykota davet ederek yumuşatmaya çalıştı.⁷⁰

Bosna Hersek'in ilhakının duyulmasıyla başlayan imparatorluktaki tepkiler, bir süre sonra İttihad ve Terakki'nin ön ayak olduğu boykot eylemlerine dönüşmüştür.⁷¹ Boykot özellikle Avusturya mallarına ve hemen her Osmanlı erkeğinin başlık olarak kullandığı feslere karşı yoğunlaşmıştır. İmparatorluğun pek çok bölgesinde fesler küçük gruplar hâlinde yerlere atılıp çiğnenmiş, hatta yırtılmış yerine de 'kalpak' giyilmiştir. Müslüman ahali arasında Avusturya mallarını boykot etmenin daha organize bir şekilde yapılması noktasında Boykotaj Cemiyetleri'nin aldığı kararlar uyarınca Avusturya ve Bulgaristan'dan gelen malları boykot etme kararına daha ilk günlerden uyum gösterdiler. Boykota uymayan sayısı çok az olan tüccar ise cemiyetin belirlediği ölçüler içerisinde cezalandırılmıştır.

Aydın'da Avusturya Mallarına Karşı Boykot

1908 yılındaki Avusturya mallarını boykot girişimlerine Aydınlı tüccar ve Aydın halkı da katılmıştır.⁷² İlk eylemleri de tıpkı imparatorluğun tüm şehirlerinde olduğu gibi Avusturya malı fes yerine kalpak giymek oldu. Aydınlı tüccar Avusturya fabrikalarına verdikleri siparişleri geri almışlardır.

İzmir Boykotaj Cemiyeti de Aydınlı tüccarlardan Bosnalı Hasan Ağa ile Bosnalı Ömer Latîfi Efendi'yi Avusturya'dan siparişlerini kestikleri için tebrik ederek, onları diğer tüccarlara örnek göstermiştir.⁷³ Avusturya mallarına karşı boykot eylemini gün geçtikçe arttıran Aydın halkı, 1908 yılı Kasım ayından itibaren 1903 yılından beri kullandıkları ve Avusturya malı olduğu anlaşılan tütün sarmada yararlandıkları sigara kâğıtlarını bırakmışlar, yerine Fransız malı kolalı sigara kâğıtlarını kullanmaya başlamışlardır. Halkın Aydın'da birkaç

⁷⁰ Erdal Yavuz "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara, s.163.

⁷¹ Donald Quataert, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.105.

⁷² M. Emin Elmacı, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)* Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1996), s.122.

⁷³ *İttihad*, 9 Kanun-ı Evvel 1908.

mağazada satışa çıkarılan Fransız patentli yeni sigara kâğıtlarına rağbeti büyük olmuştur.⁷⁴

Boykot eylemini daha organize şekilde sürdürülebilmek için 1908 yılı sonlarında Aydın Sancağı'nda biri Aydın Merkez Kaza'da, diğeri de Nazilli'de olmak üzere birer Boykotaj Cemiyeti kurularak faaliyete geçmiştir.⁷⁵ Aydın ve Nazilli'de boykotaj cemiyetlerinin kuruluşuyla birlikte Avusturya mallarına karşı uygulanan boykot geniş kitlelere ulaşarak, Aydın Sancağı'ndaki tüm kaza ve köylere kadar uzanmıştır.⁷⁶ Boykot'un en canlı uygulandığı Aydın merkezde düzenlenen mitinge Rumlar da katılmışlardı. Aydın'lı Rumlar Başpiskoposluk binasından itibaren yürümeye başlamışlar, kentteki diğer göstericilerle Pazar yerinde buluşarak belediye kadar ilerlemişlerdir. Burada Belediye Başkanı da göstericilere katılmış ve ilk önce Yahudi mahallesine daha sonra da İngiliz ve Fransız Konsolosluklarına yürüyüşe geçilmiştir. Mithat Efendi isimli bir kişi iki konsolosluk önünde birer konuşma yapmıştır. İngiliz Konsolosluğunda Robert Lorimer, Fransız Konsolosluğunda da De. A. Apostolidis birer cevabî konuşmada bulunmuşlar ve Aydın halkının eylemini desteklemişlerdir. Eylem boyunca birçok göstericinin başında yerli fesler ve kalpak dikkat çekiyordu.⁷⁷

İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin aldığı bütün önlemler ve çabalarına rağmen 1908 yılı sonlarında Aydın Sancağı'nda bazı tüccarlar iç bölgelere hâlâ Avusturya malı göndermeye devam ediyordu. Bu olumsuz gelişme karşısında Boykotaj Cemiyeti iç bölgelere mal gönderme koşullarını açıklamıştır. Buna göre mallar mutlaka şahadetnâme verilmiş tüccarlardan alınacak ve iç bölgelere yollanırken, boykotaj komitesinin mutlaka onayı ve mührü gerekecekti.⁷⁸ İç bölgelerde Aydın ve çevresinde bulunan bazı tüccarlar bunun üzerine İzmir'den ucuza getirilen malı kullanmayıp eğitim kurumlarına hediye edeceklerini, yani boykot uygulayacaklarını bildirmişlerdir.⁷⁹ Fakat bu tüccarların ucuz dediği Avusturya malları boykottan önce getirilen mallardı. Cemiyet bu malları Osmanlı malı gördüğü için söz konusu tüccarları uyararak alınan mallara boykot uygulanmamasını istemiştir. Nazilli'de kurulmuş olan Boykotaj Cemiyeti o kadar sert bir boykot izlemiştir ki İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin bu esnek hareketine bile tepki göstermekte gecikmemiştir. Nazilli Boykotaj Cemiyeti, İzmir Boykotaj Cemiyeti'ne yazdığı bir mektupta 'bu tür malların bile İzmir dışına gönderilmesini' uygun görmüyor, neden olarak da Boykotaj Cemiyeti'nin etkisini yitireceğini düşünüyordu. Mektubun sonunda İzmir Boykotaj Cemiyeti

⁷⁴ *Ahenk*, 23 Teşrin-i Sâni 1908.

⁷⁵ Elmacı, *age.*, s.123.

⁷⁶ *Köylü*, 27 Teşrin-i Sâni 1908.

⁷⁷ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.256-257.

⁷⁸ Quataert, *age.*, s.114.

⁷⁹ *İttihad*, 24 Kanun-ı Evvel 1908.

aracılığıyla Nazilli'ye bu şekilde bile olsa kesinlikle Avusturya malı gönderilmemesi tüccarlardan isteniyordu.⁸⁰ Aydın Sancağı'ndan Avusturya mallarına karşı yükselen boykot hareketi karşısında her an boykotu delmeye hazır bulunan İzmir tüccarları da ya boykota doğrudan katılmak zorunda kalmış, ya da katılıyormuş görüntüsü vermiştir. İzmirli tüccarların bu yöndeki mecburiyeti Ege'nin iç kesimlerine mal göndermek durumunda olmalarıydı. Aydınli tüccarlarla anlaşması bu yüzden gerekliydi.

İzmirli tüccarların 1908 yılı sonlarında hâlâ Avusturya malı almalarına yönelik bir başka tepki Söke'den gelmiştir. Sökeli tüccarlar yayınladıkları bir bildiri ile İzmirli tüccarların Avusturya malı almaya devam etmeleri hâlinde İzmir ile iş bağlantılarını keseceklerini belirtmişlerdir.⁸¹ Aynı şekilde Aydınli tüccarlar da iş yaptıkları tüccarların Boykotaj Cemiyeti'nden şahadetnâme alması durumunda İzmir'den gelen tüccarlarla bir daha ticaret yapmayacaklarını tüccarlara ve kamuoyuna bildirmişlerdi.⁸² Taşradan özellikle Aydın'dan gelen baskılar sonucu Avusturya malı kullanmakta direnen büyük çoğunluktaki İzmir tüccarı şahadetnâme almak zorunda kalmıştır.⁸³

Nazilli'deki tepkiler ise inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Şehirde neredeyse hemen her gün Avusturya mallarını protesto eden bir eylem gerçekleşmiştir. Bu durumdan Nazillili tüccarlar kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Hacı Hüseyinzâde Mehmet, Hacı Mahmut, Emin Efendizâde Refik, Hacı Şeyhzâde, Hacı Mustafa, Dino Apostolido, Andrea Maloğlu, Mihael Borinno, Yusuf İsrail, Salamon Abuvaf, Süleyman Şevki, Hacı Tahir, Corci Mavrapulo isimli Müslüman, Rum, Yahudi tüccar Avusturya mallarını boykota başlamışlardır.⁸⁴ Çine'de de millî heyecan üst düzeye çıkmış, Avusturya Hükûmeti mitinglerle protesto edilmiştir.

İzmir Boykotaj Cemiyeti 1909 yılı başında yayınladığı bildirilerle Avusturya malı satan tüccarla ilişkisini kendi belirlediği ulusalcı eksen üzerine yerleştirecektir. Cemiyet Avusturya'dan mal alımını durduran tüccarı tebrik ederken, boykota henüz başlamayanlara da bu tür davranışlar örnek gösterilmiştir. Buna karşılık Cemiyet uyarılarında da geri kalmamıştır. Bu uyarılarını çoğu kez ya basın yoluyla ya da el ilânlarıyla yapmıştır. Aydın'da Avusturya malı feslerin çıkarılıp protesto edildiği 1908 yılı sonlarında uyarıları dikkate almayıp fes takmaya devam eden Aydın Tahrirat Müdürü Ebu'l Hayr Efendi bir gün yolda yürürken, yolu bir kişi tarafından kesilmiş, başındaki fes

⁸⁰ *İttihad*, 25 Kanun-ı Evvel 1908. Oysa Nazilli Boykotaj Cemiyeti daha önce gönderdiği bir başka mektupta kesinlikle Avusturya malı almayacaklarını ancak tüccarların İzmir Boykotaj Cemiyeti'nden şahadetnâme almaları hâlinde kabul edebileceklerini belirtiyordu. Mektup için bkz. *İttihad*, 18 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸¹ *Ahenk*, 23 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸² *İttihad*, 26 Kanun-ı Evvel 1908.

⁸³ Quataert, *age.*, s.115.

⁸⁴ *Köylü*, 26 Teşrin-i Sâni 1908.

çıkarılarak yırtılmış, yerine takması için bir keçe külâh verilmiş bunun üzerine Tahrirat Müdürü adamı mahkemeye vermiştir. Olay kamuoyunu rahatsız ettiği gibi, İzmir Boykotaj Cemiyeti de Ebu'l Hayr Efendi'ye söz konusu kişiyi affetmesi için yazarak yazmış, bir sonuç alamayınca Tahrirat Müdürünü uyarma yoluna gitmiştir.⁸⁵

Girit'in Yunanistan'a Katılması ve Aydın'da Yunanistan'ın Protesto Edilmesi

1909 yılında Girit'in Yunanlılar tarafından ilhak edilmesinin ardından imparatorlukta Yunanlılara karşı da -Avusturya mallarına karşı eylem tecrübesi bilindikte-ticarî boykota girişilmiştir. Bu boykota Aydın halkı tüccarlarla birlikte katılmışlarsa da bu kez boykot ahaliyi ve tüccarları ikiye bölmüştür. Çünkü Batı Anadolu bölgesinde 20. yüzyıl başında önemli bir Rum nüfus bulunuyordu ve Rumların Yunanistan ile siyaseten bir bağı olmasa bile duygusal bağları bulunuyordu. Nitekim Girit'in Yunanistan'a katılması Aydın'da yaşayan Müslüman Türkleri nasıl yaralayıp üzdü ise, Aydın'lı Rumları da mutlu etmiş, bu nedenle büyük sevinç gösterileri yapmışlardır. İmparatorluğun neredeyse bütün vilâyet merkezlerinde ve kazalarında Girit'in Yunanistan tarafından işgali üzerine İttihad ve Terakki'nin önderlik ettiği protesto gösterileri başlamıştır. Bu türden siyasal amaçlı mitingler Aydın'da da ilk kez yapıyordu.

Bu mitinglerin en büyüklerinden biri 1909 yılı Ağustos ayının ikinci haftası Aydın'da gerçekleştirilmiştir. Çeşitli cemaatlere mensup binlerce kişi toplanarak Girit'in Yunanlılar tarafından işgali ve orada yaşanan katliamlar ile halka uygulanan şiddet ve baskı politikaları protesto edilmiştir. Aydın halkı İttihad ve Terakki Aydın Şubesi'nce gerçekleştirilen mitingde Girit için canlarını ve mallarını feda etmeye hazır olduklarını beyân etmişlerdir. Aydın Belediyesi Reis Vekili Mehmet Şükrü, Metropolit Vekili Papaz Hristo, Ermeni Reis-i Ruhanîsi Papaz Ohannes, Hahambaşı Vekili Yako Nahmiyas ve Müftü Ahmet Nuri Efendilerin imzalarını taşıyan bir telgraf miting sonrası Meclis-i Mebusân'a ve Hükûmete çekilmiştir.

Söz konusu protesto mitinglerine okul talebeleri de katılarak Girit marşını söylemişlerdir. Bu arada Girit'in Yunanistan tarafından işgali mitingler ve protestolar ile Aydın Sancağı'nın pek çok kazasında devam ederken, Aydın Boykotaj Cemiyeti Yunanlılardan alışveriş yapılmaması, Yunanlılara ait olan yerlere girilmemesi konusunda Aydın halkını uyaran bir beyannâme yayınlamıştır.

⁸⁵ *Kave*, 1 Kanun-ı Sâni 1909. Boykotaj Cemiyeti Namına İmza Mahfuzdur, "Aydın Tahrirat Müdürü Ebu'l Hayr Efendiye", *Kave*, 18 Kanun-ı evvel 1324, ayrıca bkz. Çetinkaya, *age.*, s.243-244.

Osmanlı devleti tarafından Yunanistan'a karşı uygulanan ticarî boykota Aydınlı tüccarlar da uymuşlardır. Bu konuda ciddi bir tutum sergilemeyen tüccarlar ise Boykotaj Cemiyeti tarafından uyarılmıştır. İsim verilerek ilân edilen bu tüccarlardan halkın alışveriş yapmaması istenmiştir. Boykotaj Cemiyeti ilk olarak uyarıları dikkate almayan Esfençoğulları ile Aleko Yorgiyadis isimli sabun üreticisi ve yağ tüccarının boykot edilmesi için halka çağrıda bulunmuş, bir de ilân yayınlamıştır.⁸⁶ Bu arada Aydın'da Yunan malı sattıkları, Yunanlılarla iş yaptıkları gerekçesiyle Boykotaj Cemiyeti'ne birçok ihbar yağmaya başlamıştır. Bu ihbarlar sonucunda Söke'den Makaropulos ve Şürekası, Aristidis Alexino, Vasilyos Zıpanidis, İnce Adelfi, Haralambos, Hacı Kostandi, Panayotis Benaiyas isimli tüccarlar da boykota tâbi tutulmuşlardır. Cemiyetin yaptığı açıklamaya göre “bu tüccarlara ders verilmesi için” bunlardan alışveriş yapılmaması istenmiştir. Boykotaj Cemiyeti'nin Yunanlı olduğunu daha önce ilân ettiği Terzi Yanolanik ile iş yapanlar arasında Osmanlı vatandaşı Müslüman Türk ailelerin bulunduğu açıklanması, boykotun nasıl delinebileceğini belgelediği gibi aynı zamanda boykota uymayanlar için de bir uyarı niteliği taşıyordu.⁸⁷

Girit'te Müslümanların uğradığı haksızlıkları protesto amacıyla Aydın ve Nazilli'de 1910 yılı boyunca da mitingler düzenlenmiştir.⁸⁸ Atça ve Sultanhisar'da ise Girit'te yaşanan olayların etkisiyle bazı Rumlar ve Yunan vatandaşları ne yapacaklarını bilemediklerinden, yerlerinden ayrılarak İzmir'e göç etmişlerdir.⁸⁹

1910 yılı sonlarında tedbirlerini iyice arttıran Aydın Boykotaj Cemiyeti bir bildiri yayınlarak, Yunanlılarla hiçbir şekilde beraber olunmaması, Yunanlı esnaftan mal alınmaması, Yunanlıların mağaza, gazino, fabrika, kilise, kulüp, mektep ve mabedlere sokulmamasını istemiştir. Bu uyarıları dikkate almayan ve riayet etmeyen Osmanlı vatandaşlarının cezalandırılacağı da ayrıca ifade edilmiştir.⁹⁰

Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen boykotlar sırasında gözler Rum cemaatine çevrilmişken, özellikle Rum gençlerin gönüllü olarak askere yazılmaları başlangıçta Müslümanlar tarafından Osmanlı Devletine bağlılıkları şeklinde değerlendirilirken, bir süre sonra askerlik sırasına girmeleri bedel-i askeriden kaçmaları olarak yorumlanmıştır.⁹¹ Bosna- Hersek'in ilhakını izleyen Girit'in

⁸⁶ *Ahenk*, 13 Eylül 1910.

⁸⁷ *Ahenk*, 19 Eylül 1910.

⁸⁸ *Ahenk*, 20 Kanun-ı Sârî 1910; *Ahenk*, 13 Eylül 1910; *Ahenk*, 19 Eylül 1910; benzer mitinglerin Çine'de de yapıldığı Asaf Gökbel tarafından belirtilmektedir. Bkz. Gökbel- Şölen, *age.*, s.268.

⁸⁹ *Ahenk*, 15 Ağustos 1910.

⁹⁰ *Ahenk*, 21 Eylül 1910.

⁹¹ “Gayr-ı Müslimlerin Askerliği”, *İttihad*, 7 Haziran 1909, Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul, 2009, s.256

işgali Müslüman tebaa nezdinde tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. İmparatorluğun toprak kayıpları devam edecektir. 1911'de Trablusgarb İtalyanlar tarafından işgal edilecek, ardından Balkan harpleri başlayacaktır.

8 Ekim 1912'de Karadağlılar, 13 Ekim'de de Sırbistan ve Yunanistan Osmanlı devletine savaş ilân ederek Selanik'i almışlardı. Babaeski- Lüleburgaz Savaşını kazanıp Çatalca önlerine kadar gelen Bulgar Ordusu ancak Çatalca'da durdurulabilmiştir. Edirne, Yanya ve İşkodra kalelerinin savunmayı sürdürdükleri bir sırada 3 Aralık 1912'de I. Balkan Harbi kesilmiştir. Trakya'da sınırın Midye-Enez hattında olmasını ön gören barış konuşmaları sürerken, İttihadçılar Bâb-ı Âli Baskını ile hükûmeti devirip yeniden güçlü bir şekilde iktidara gelmişlerdir. Bu olayların olduğu sırada ise Edirne ve diğer kaleler peş peşe düşmüştür.

Edirne'nin Bulgar Ordusu tarafından işgali ve II. Balkan Harbi'nin ardından 10 Mayıs'ta toplanan Londra Konferansı'nın kararları Anadolu'da büyük bir infiale neden olmuştur. Tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Aydın Sancağı kazalarında da bu durum mitinglerle protesto edilmiştir. Aydın Sancağı'nda yapılan mitinglerin en büyüğü Nazilli'de olandır. 1913 yılı Ağustos ayında gerçekleşen Nazilli'deki Edirne mitingine İslâm, Hıristiyan bütün halk beraber katılmışlardır.

Mitingde Hoca Şakir Efendi'nin oğlu Ahmet Nazmi Efendi'nin Balkan Mezalimini anlatan konuşmasının ardından, Nazillili Eczacı Papadopulo Efendi gayrimüslimler adına duygu ve düşüncelerini miting alanında toplananlarla paylaşmış, Dar-ül İrfân mezunlarından Saim Efendi de “Kin” isimli şiirini okumuştur. Miting sonunda Nazilli Belediye Başkanı Nuri Efendi ile gayrimüslimleri temsilen Kokorus Efendilerin imzalarıyla tüm Nazillililer adına Sadaret makamına, büyük devletlerin elçiliklerine ve Amerika Birleşik Devletleri Hükûmetine protesto telgrafları yazılıp postalanmıştır.⁹²

Balkan harplerinin acıları daha tazeyken, çok geçmeden I.Dünya Harbi başlamış, Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya Macaristan'ın yanında yer almıştır. İtilaf devletlerinin pek çok cephede birden Osmanlı Devletine karşı saldırıya geçmesi üzerine Anadolu'da bazı yerlerde İtilaf devletleri aleyhine mitingler düzenlenmesine yol açmıştır. Bunlardan biri de Aydın'da Germencik'te gerçekleşmiştir.

Germencik'ten Belediye Reisi Mehmet Talat, Müdafaa-ı Milliye Reisi Hafız Tahir, Aza Ali Rıza imzalarıyla dönemin gazetelerine gönderilen bir telgraftan öğrendiğimize göre; I. Dünya Harbi'nin hemen başlarında Germencik'te büyük bir halk topluluğu İngiliz, Rus ve Fransızlara karşı protesto mitingi düzenlemişlerdir. Yüzbaşı Refik, Mülazım Arif Beyler Kumandasındaki bir bölük jandarmanın da katıldığı mitingde Aydın Sultanîsi muallimlerinden

⁹² “Edirne için Nazilli Mitingi ” *Ahenk*, 17 Ağustos 1913.

Gümölcineli Esat Efendi tarafından Osmanlı Ordusu'nun başarısı için dua okunmuş, ardından İtilaf devletleri protesto edilmiştir.⁹³

Şüphesiz II. Meşrutiyet döneminde yaşanan boykot eylemlerinden çıkarılabilecek en önemli sonuç ise Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde yaşanan olumsuz siyasî ve ekonomik gelişmeler karşısında Müslüman(-Türk) ahalinin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin de desteğiyle ilk kez kendi iradesiyle Avrupa Devletlerinin iktisadî ve siyasî yayılmasına karşı direnişe geçmiş olması gerçeğidir.

Aydın Sancağı ve Güvenlik Meselesi

Meşrutiyetin ilânıyla beraber uzun tartışmalar sonunda, 23 Temmuz 1908 tarihinden önce işlenen tüm suçlar için Genel Af çıkarılmıştır.⁹⁴ Bu affa uğrayanlar altı sene boyunca suç işlemezlerse suçlarından tamamen arınmış sayılacak aksi takdirde cezaları katlanacaktı. İttihad ve Terakki Cemiyeti bütün suçluları istibdat döneminin kurbanı olarak görüyor bu girişimiyle onları kazanabileceğini düşünüyordu.⁹⁵ Güvenlik ve asayiş sorunlarıyla boğuşan Aydın sancağı için bu gelişmeler umutlu bir bekleyişi de beraberinde getirmiştir. Umumî Af'la beraber Aydın Sancağı hapisanelerindeki mahkûmların da serbest bırakılmıştır. Bir taraftan da İttihad ve Terakki eşkıya çetelerinin silahlarını bırakmalarını istemiştir. Bu girişim başlangıçta oldukça başarılı da olmuştur. Yüze inen efe ve zeybek grupları için sembolik törenler bile yapılmıştır. Ne var ki büyük törenlerle dağdan yüze indirilmiş olan, efe ve zeybek grupları imparatorluğun toprak kayıpları ve merkezi otoritenin sarsılması sonrası yeniden eşkıyalığa başlamışlardır. II. Meşrutiyet ilân edildiğinde affedilen Çakırcalı dahi bu gruplara katılmakta gecikmemiştir. Bütün imparatorluk hatta dünya Aydın bölgesini Çakırcalı'nın bitmek tükenmek bilmeyen eylemleriyle tanımıştır. Çakırcalı'ya karşı hükûmet Aydın'da Hacı Ali Paşazâde Sadık Bey ile Kuşadası'nda Hacı Mahmudzâde Hasan Bey'i görevlendirmiştir.⁹⁶ 1909 yılı sonlarında Çakırcalı'nın eylemleri Aydın merkeze de uzanmıştır. 1909 yılı Eylül ayı içerisinde Aydın bölgesinde 10 günde iki büyük baskın yapan Çakırcalı'ya karşı takip kollarının kayıtsız kalması Aydın Sancağı hakkında Meşrutiyet'le birlikte halkın yönetime karşı duymaya başladığı güvenin sarsılmasına neden olmuştur. 20 Eylül 1909'da hemen Aydın'ın yanbaşındaki Erbeyli İstasyonunu basan Çakırcalı bu mahallin zenginlerini dağa kaldırmıştır.⁹⁷ Dağa kaldırılanlar

⁹³ *Ahenk*, 18 Teşrin-i Sâni 1914.

⁹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* C.I, İçtima 137, 5 Ağustos 1325, s.530-532, BOA İrade Adliye ve Mezahib, № 1326-B-1.

⁹⁵ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.118.

⁹⁶ BOA DH. MUİ 2-3/15, 11.N.1327.

⁹⁷ *Ahenk*, 23 Eylül 1909; *Ahenk*, 25 Eylül 1909, *Ahenk*, 26 Eylül 1909.

için fidye ödenerek serbest bırakılmalarına rağmen baskın olayı halkı fazlasıyla korkutmuştur. Çakırcalı bir süre sonra Barutçu Kardeşlerin Aydın Kırkahveler'deki muhteşem fabrikasını da yakmıştır.⁹⁸ Kereste, çırcır, un ve yağ bölümlerinden oluşan bu kompleks Aydın'a on mil uzaklıktaydı ve otuz bin liraya tesis edilmişti. Bu tesisin depolarında bulunan beş bin kıyve zeytinyağı ve yüz bin travers de yanmıştır. Çakırcalı Mehmet, fabrikayı yaktıktan sonra, Barutçu Kardeşlere haber göndererek 5.000 lira ödemedikleri takdirde, Aydın'ın Cumalı mevkiindeki diğer fabrikalarını da yakacağını bildirmiş ve tehdit etmişti. Bu Çakırcalı'nın her zaman başvurduğu iki yoldan birisiydi. Çünkü diğer tehdit etme yolu, bastığı yerlerde işlediği cinayetler sonrası halka psikolojik baskı uygulayarak halkın kendisini ihbar etmesinin önüne geçme taktiği idi.⁹⁹ Gitgide artan eşkıyalığın önünü alabilmek için hükûmet 3 Ekim 1909'da 'Men'i Şekavet Kanunu'nu çıkararak uygulamaya koymuştur.¹⁰⁰ Kanun gereğince eşkiya ve yardımcılarının yargılanabilmesi için *Divân-ı Harb-i Örfî*lerin kurulması öngörüldü. Aydın Valisi Mahmut Muhtar Paşa, Divân-ı Harb görev yerini Aydın Sancağı olarak belirlemiştir. Aydın Divan-ı Harbisi 18 Ekim 1909'da görevine başlamıştır.¹⁰¹

Düzen değişiyor, Valiler değişiyor, Mutasarrıflar değişiyor ancak hem Çakırcalı'nın hem de diğer eşkiya gruplarının eylemleri bir türlü bitmek bilmiyordu. Çakırcalı 1911 sonlarında Aydın Sancağı'na bağlı kaza, kasaba ve köylerinde zenginleri dağa kaldırıyor, adam öldürüyor, yaralıyor, fidye topluyordu. Çakırcalı'nın son eylemi Arpaz Bey'i, Osman Bey'i ve oğlunu dağa kaldırmak oldu.¹⁰² Nihayet namılı Çakırcalı, 17/18 Kasım 1911'deki çatışmada Çakırcalı takip müfrezeleri tarafından öldürülmüştür.¹⁰³

Çakırcalı'yı efsaneleştirmiş olan halka pek inandırıcı gelmeyen bu haber üzerine cesedi halkı ikna edebilmek için Nazilli hükûmet konağının kapısından bacasından asılarak teşhir edilmiştir.¹⁰⁴ Çakırcalı'nın öldürülmesiyle eşkıyalık

⁹⁸ BOA DH.MUI 2-3/33, 24.N.1327.

⁹⁹ Yetkin, *age.*, s.132, 137. Bununla birlikte Aydın'ın Teke köyünde kimlikleri belirlenemeyen şakiler köyün üç Hristiyan dükkanını soymuşlar ve dükkan sahiplerini öldürmüşlerdi. BOA Y. PRK.ASK. 229/28, 14.Ra.1323. Aydın'da en az Çakırcalı kadar meşhur olan Çalık Hüseyin adlı bir diğer eşkiya Köşk nahiyesinde Jandarma Yüzbaşı Mehmet Efendi tarafından yakalanmıştı. Ancak bu yakalama süreci askerin mavzer tüfeğini kullanmasını bilmediğinden çok zor geçmişti. Çakırcalı bir başka şaki olan Kara Ali ile birleşerek yakalanan şaki Çalık Hüseyin'in evini yakıp askerle çatışmaya girişmiş ancak yine ele geçirilememişti. BOA Y.PRK.ASK. 247/70, 02.Ca.1325.

¹⁰⁰ *Ahenk*, 14 Teşrin-i Evvel 1909

¹⁰¹ Aydın Divân-ı Harbisi yedi kişilik bir kuruldan oluşmuştu. Divân'da Aydın Miralay Osman, Kolağası Cafer, Kolağası Gani, Yüzbaşı Şükrü, Merkez Müdde-i Umumiye Enver, Aydın Ticaret Mahkemesi Reisi Edhem ve Aydın Ceza Mahkemesi azalarından Süleyman Beyler bulunuyordu. *Ahenk*, 14 Teşrin-i Evvel 1909.

¹⁰² Zeynel Besim Sun, *Çakıcı Efe*, İzmir, 1934, s.554.

¹⁰³ *Ahenk*, 19 Teşrin-i Sâni 1911.

¹⁰⁴ *Ahenk*, 13 Kanun-ı Evvel 1911.

olaylarının azalacağını düşünenler çok geçmeden yanıldıklarını da anlamışlardır. Olaylar azalacağına, İmparatorluğun 1911 yılından itibaren sürekli savaşların içinde yer alması asayişsizliği artırarak eşkıyalığı da tırmandırmıştır. Aydın Sancağı dağları asker toplamaların ve kaosu iç içe yaşandığı 1914–1918 yıllarında yine kanun tanımayan zeybekler ve çalıkakıcılardan geçilmez olmuştur.¹⁰⁵

Aydın'da Kültürel Yaşam

20. yüzyıla girerken geleneksel eğitim kurumları olan medreseler bakımından Aydın Sancağı oldukça zengindi. Bunun dışında Aydın'da modern eğitim kurumları içerisinde ibtidai, mekteb-i Terakki, Mekteb-i Feyziye, Rızaiye Mektebi, Veysi Paşa Mektebi, Serçecizâde Mektebi, Paşa Mektebi, İbrahimağa Mektebi, Dükkanönü Mektebi faaliyet gösteriyorlardı. Karapınar, Germencik, Çine, Söke, Bozdoğan ve Nazilli'de de iptidai ve rüştiye mektepleri vardı.¹⁰⁶ II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da yaşayan gayrimüslimlerin eğitime büyük önem verdikleri bilinen bir gerçektir. Gayrimüslimler Aydın'daki sayılarına oranla oldukça fazla sayıda okulda modern anlamda eğitim ve öğretim faaliyetini yürütüyorlardı. 19. yüzyıl sonlarında ruhsat alıp eğitim-öğretime başlayan rüşdiyeler ve idadiler içerisinde Rumlara ait Söke'de 7, Aydın'da 1, Nazilli'de de 2 idadi bulunuyordu. Ermenilerin ise Aydın'da 1876 yılında açılmış Kırkoryan isimli mekteplerinin dışında, bir de Söke'de mektepleri vardı. Nazilli'deki Ermenilere ait Nersisyan Rüşdi Mektebi de 1886 yılında eğitim ve öğretime başlamıştı. Aydın'daki tek Musevi mektebi olan Gabriel Arya ise 1884'de açılmış, 20. yüzyıl başlarında 110 erkek öğrenciyle faaliyet göstermekteydi.¹⁰⁷

Aydın'da gayrimüslimler için eğitim ve kültürel alanda söylediğimiz gelişmişliği Müslüman toplum için ifade etmek zordur. Müslümanların yaşadığı mahallelerde eğitimdeki gerilik hemen dikkati çekmekteydi. Kollektif hareket etme olgusunun hiçbir zaman gelişmediği Aydın kentinde halk hemen her eksikliğin giderilmesi işini hükûmete ya da yerel yöneticilere havale etmiştir. Özellikle Mutasarrıf Hüsnü Bey'in Aydın'a gelişinden sonra eğitim alanında az

¹⁰⁵ 1914–1918 yılları arasında Alanyalı Molla Ahmet Çetesi Nazilli-Bozdoğan-Karacasu Aydın- Çine dolaylarında, Zeybek Nazım Çetesi Koçarlı- Bağarası-Çakmar arasında, Dede Zeybek Söke Bağarası, Çavdarlı Murat Çetesi Koçarlı-Besparmak arasında faaliyet göstermişlerdir. Bu çeteler dışında ayrıca Kozalaklı Mehmet, Killoğlu Hüseyin Efe'de merkezî otoritenin bozulmasıyla dağlarda hüküm sürmeye başlamışlardır. Yine adalardan gelen Rum çeteler özellikle Söke-Didim bölgesinde güvenlik güçlerine zor anlar yaşatmışlar, Müslüman Türk halkına aman vermemişlerdir. Bkz. Onur Akdoğan, *Bir Başkaldırı Öyküsü Zeybekler*, Cilt 1, İzmir, 2004, s.246.

¹⁰⁶ Günver Güneş-Müslime Güneş, "Atatürk Döneminde Aydın'da Eğitim", *Atatürk ve Cumhuriyet'e Armağan*, Ed. Günver Güneş, Mehmet Başaran, Adü Basımevi, Aydın, 2009, s.23-36, Yapucu, age, s.266.

¹⁰⁷ 1319 *Maarif Salnâmesi*, İstanbul, 1321, s. 440-443, 1321 *Maarif Salnâmesi*, İstanbul, 1323, s.373–374.

çok adımlar atılmaya başlandığı görülmüştür. 1910'lu yılların başında dönemin Aydın Mutasarrıfının teşvikleriyle Hacı Beyzâde Cemal Bey Efendi'nin Tire Kapısı Mevkiinde birkaç yüz lira masrafla bir İbtidâî mektep (Halide Hatun) yaptırılırken, Kenz'ül İrfan, Teshiliye (şimdiki Güzelhisar Mektebi), Rabia Hanım mektepleriyle, Erbeyli Köy Mektebi Mutasarrıf Hüsnü Bey zamanında öğretime başlamışlardı.¹⁰⁸ Bu dönemde Emin Bey, Tevfık Bey, Hüdai Efendi, Kulaksızzâde Mehmet Efendilerin eğitim sahasında cömert hayırseverlikleri olmuştur.¹⁰⁹

Topyatağı Mevkiinde bulunmasına rağmen farklı yerlerde eğitim ve öğretime devam eden Aydın Mekteb-i İdadisi 1913 yılında İstasyon yanındaki Cemal Bey'in hanesine nakledilmiş ve orada eğitime devam edilmiştir.¹¹⁰ Aydın Sultanîsinin resmî açılışı 1914 yılı başlarında gerçekleşmiştir. Binası tamamlanmadan eğitime başlayan okul talebesi derslere değişik yerlerde giriyorlardı. Sultanî Müdürü İlyas Bahri Efendi talebenin ihtiyacı olan eğitim araç ve gereçlerini bizzat kendisi tedarik etme yoluna gitmiştir.¹¹¹ Cumhuriyet öncesi Aydın'daki tek özel okul Peştemalcı Reşad Bey'in Kenz-ül Maarif isimli okuluydu. 1909 yılı sonlarında Maarif Vekâleti'nden ruhsatı istenilen okul, 1910 yılında eğitim ve öğretime başlamıştır.¹¹²

20.yüzyıl başlarında kentte Hristiyanlara ait Manastır'da Fransız rahibeler tarafından ders ve kursların verildiği Sörler Mektebi bulunuyordu. Burada haftada iki akşam dil kursu veriliyor, kurslara çoğu Rum, Ermeni, ve bunların dışındaki gayrimüslim çocuklar katılıyorlardı. Yaşa, dine, milliyete bakılmaksızın verilen bu kurslar, Pazartesi ve Cuma günleri gerçekleşiyordu.¹¹³

Çocuklarını modern eğitim imkânlarının olduğu bilinen Aydın'daki gayrimüslimlere ait mekteplere kaydettiren Aydınlı Müslüman aileler bir süre sonra çocuklarının istavroz çıkarmaya başladıklarını gördüklerinde, bu mekteplerde yalnızca dil öğretilmeyip aynı zamanda Hristiyanlık propagandası da yapıldığına tanık olmuşlar,¹¹⁴ bu idrakle birer ikişer çocuklarını söz konusu okullardan almışlardır.

20. yüzyıl başında Aydın'da ne Müslümanların, ne de gayrimüslimlerin bir matbaası bulunmuyordu. Zeki Mesut Alsan'ın kaydettiğine göre 1900'lü yılların

¹⁰⁸ Gökbel- Şölen, *age.*, s.126.

¹⁰⁹ *Ahenk*, 17 Teşrin-i Evvel 1913.

¹¹⁰ *Ahenk*, 6 Teşrin-i Evvel 1913.

¹¹¹ *Ahenk*, 8 Şubat 1914.

¹¹² *Ahenk*, 18 Teşrin-i Sâni 1909.

¹¹³ Zeki Mesud Alsan, *Memleket Çocuğu Mustafa'nın Romanı Aydın ve İzmir Hatıraları 1889-1907*, Yay. Haz. Ali Birinci, Vadi Yayınları, 2002, s.57.

¹¹⁴ *Ahenk*, 29 Teşrin-i Evvel 1910 tarihli İzmir gazetesinde bu konuyla ilgili olarak özellikle Yedi Kızlar Ecnebi Mektebi'nde yaşananlar çocukların aileleri tarafından dile getirilmiş ve bu okullar hükûmete ihbar edilmiştir.

başlarında Aydın'a İzmir, Atina ve Avrupa çıkışlı gazeteler demiryolu vasıtasıyla ulaşıyordu. Bu gazetelerin neredeyse hepsi yabancı olan abonelere geliyordu.¹¹⁵

Aydın'da sahne yaşamı birkaç küçük etkinlik sayılmazsa II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlamıştır denilebilir. Tiyatro yalnızca gayr-i Müslimlerin değil Müslüman Türklerin de katılım sergilediği ciddi bir aktivite idi. Aydınlı gençlerin kurdukları *Heveskerân Cemiyeti* adını taşıyan bir tiyatro derneği bile vardı. Bu dernek sahne faaliyetleriyle birlikte, Aydın'daki mahallî kuruluşlara, özellikle okullara araç-gereç ve maddî destek sağlıyordu. Nitekim 1909 yılı Mart ayında bu derneğin girişimleriyle Aydın'da *Devr-i Sabıkada Vükelâ* piyesi ile *Mesâib-i İstibdat* oyunu Heveskerân Cemiyeti tarafından sahnelenmiştir.¹¹⁶ Oyun esnasında toplanan 12 bin kuruş vilâyete teslim edilmiştir.¹¹⁷ Bu oyunlar şu ana kadar Aydın'da yaşayan Müslüman topluluğunun sahnelediği tespit edebildiğimiz ilk oyunlardır.

1910 yılında Aydın'daki İstanbul Otelî Kırathanesi'nde de tiyatro oyunlarının oynandığı dönemin yerel basını tarafından belirtilmiştir.¹¹⁸ I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Aydın'da iki tiyatro bulunuyordu. Bu iki tiyatrodan biri Rum cemaatinden Kara İsigos, diğeri de D. Hacı Dimo'ya aitti.¹¹⁹ II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da tiyatro ve sinemalar sadece sanatsal etkinliklerde bulunmamış, aynı zamanda sosyal yardım amaçlı da çalışmışlardır. Nitekim gerek Balkan Savaşları, gerekse I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı Donanmasına yardım için gerçekleştirilen çalışmalarda İstasyon Caddesi'nde bulunan Padova Biraderlere ait sinemada *Reşadiye Drednotu* isimli tanıtım ve propaganda filmi Padova Biraderler tarafından Söke ve Nazilli'de de gösterilmiştir.¹²⁰

¹¹⁵ Alsan, *age.*, s.56

¹¹⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*, İBBKK Yayınları, İzmir, 2004, s.79–108.

¹¹⁷ Müslüman unsurun da tiyatro işiyle ilgilendiği anlaşıyor. Aydın gençlerinin “mahallî müessesât-ı hayriyesine hizmet ve muavenet maksadıyla” kurdukları Heveskerân Cemiyeti'nin sergilediği piyesler tiyatronun kentte sadece gaynmüslimlere has bir uğraşı olmadığını gösterir. *Ahenk*, 7 Mart 1909.

¹¹⁸ Burada sergilenen oyunlar ahlâka aykırı ve birkaç dansözün göbek atmasından ibaret olduğu için eleştirilerde eksik olmamıştır. *Ahenk*, 29 Teşrin-i Evvel 1910.

¹¹⁹ Aydın Köprübaşı'nda Rum Faşiko'nun eğlence mekânında 20. yüzyıl başlarında gezici kumpanyaların tiyatro oynadıkları bilinmektedir. *Annuaire Oriental* 1914, s.1322; ayrıca Günver Güneş, “Bir Fransızca Rehber Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Aydın”, *Aydın Kültür Sanat Dergisi*, Yıl 3, Sayı 18, Ağustos-Eylül 2002, s.24.

¹²⁰ Reşadiye drednotu, finansmanı Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından sağlanmış olan ve İngiltere'ye sipariş edilmiş bir gemi idi. Gemiye I. Dünya Savaşı olasılığına karşı İngiltere tarafından el konulmuştur. Donanma Cemiyeti'nin faaliyetleri çerçevesinde propaganda amaçlı bir tanıtım filmi olarak II. Meşrutiyet döneminde sinemalarda gösterilmiştir. *Ahenk*, 22 Kanun-ı Sâni 1914.

II. Meşrutiyet döneminde kültürel çalışmaların merkezinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Aydın Şubesi yer alıyordu. Bu cemiyet bünyesinde oluşturulan *Aydın Kulübü* (Club Aydın) 1910 yılı başlarında; okuma-yazma-müzik gibi çeşitli konularda gece dersleri tertip ediyor ve dersler için Ramazanpaşa Camii yanındaki Zeyniye Mektebini kullanıyorlardı.¹²¹

Kentin kültürel yaşamının dinamiklerini gayr-i Müslimler oluşturuyordu. Özellikle Rumlar her türlü edebiyat ve sanat aktivitesinin içerisinde yer alıyorlardı. 1910'lu yıllarda Aydın Şehir Kulübünde edebiyat matinele yapıldığını Dido Sotiriü'nün *Ölümler Bekler* kitabından öğreniyoruz. Sotiriü Aydın'daki yaşam kesitlerinden örnekler verirken, Rum cemaati içinde ve adeta bir "Aydınlılar" kulübü oluşturan, kendilerinin *Jour fixe* (:Sabit Gün) adını verdikleri ve Avrupa'da tahsil görmüş birçok zengin genç insanın katıldığı, aile toplantıları şeklinde gerçekleşen edebiyat toplantılarından söz eder. Dido Sotiriü'nün hayretle ifade ettiği gibi, İstanbul ve İzmir gibi Avrupa etiketi taşıyan şehirlerde karşılaşılabilecek böyle bir durumla Batı Anadolu'nun derinliklerinde Aydın da tanık oluyordu. Doğal olarak Aydın'da yaşayan gençlerin demokrasi, sosyalizm, serbest aşk üzerine konuşmalarını duymak o zaman dilimi içerisinde düşünülürse ilginç bir o kadar da tuhaf bir şeydi.¹²² II. Meşrutiyetin başlangıcıyla 31 Mart (13 Nisan 1909) olayına kadarki dönemde yalnızca İstanbul'da 353 gazete ve dergi yayımlanmıştır. Hatta II. Meşrutiyetin ilk iki ayında 200'ün üzerinde gazete imtiyazı verilmiştir.¹²³ İstanbul'un basın yaşamındaki bu oluşumların, imparatorluğun tümünde de çok küçük ölçekte olsa bile yaşandığını görmek mümkündür. Basındaki bu patlama, toplumun gerçekleri özgürce dinleme açlığıyla birlikte 'devr-i sabık'a karşı gelişen bir tepkiden kaynaklanmıştır.

Aydın şehrinde yayıncılık faaliyeti tüm Osmanlı sahasında olduğu gibi II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamıyla gelişme göstermiştir. II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte daha önce görülmeyen bir oranda Aydın'da Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait birçok matbaa faaliyet göstermeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi gazete ve dergi çıkarmak için Aydın'da ve kazalarında birçok girişime sahne oldu. Bu konuda ilk teşebbüs sancak merkezi Aydın'da gerçekleşti. Aydın Belediye Müfettişi Hasan Efendi *Menderes* adıyla bir gazete çıkarmak için hükûmetten ruhsat talebinde bulunmuş, ancak istediği gazeteyi çıkarmak konusunda başarılı olamamıştı.¹²⁴ Bu alanda en çok ileri giden yerleşim de Nazilli olmuştur. 1908 yılında Bozdoğan Kaymakamlığı'ndan emekliye

¹²¹ *Ahenk*, 9 Kanun-i Sâni 1910.

¹²² Dido Sotiriü, *Ölümler Bekler*, Yunancadan Çev. Kriton Dinçmen, 2. Baskı, Arion Yayınları, İstanbul, 1995, s.48-49.

¹²³ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, 1984, s.89.

¹²⁴ *Ahenk*, 20 Kanun-ı Sâni 1908.

ayrılan Osman Fikri Bey Nazilli'de taşbaskı yapan Celâli matbaasını kurmuştur. Nazilli Belediye Başkanı Haşim Enveri Bey'le el ele vererek *Celâli* adlı 'siyasî, fennî ve havadis-i mahalliyeden bahseden' bir gazete çıkarmışlardır. Haftada iki gün yayınlanan bu gazete üç yıl kadar çıktıktan sonra kapanmıştır.¹²⁵

1909 yılında Osman Fikri Bey bu kez, Kırşehirli Mehmet Feyzi Bey'le birlikte haftada iki gün yayınlanan *Yeni Osmanlı* gazetesini çıkarmışlardır. Bir yıl kadar yayını süren bu gazete de kendi kendine kapanmıştır. Hem *Celâli* hem de *Yeni Osmanlı* gazetelerinin idare yeri Nazilli'deki İttihad Kulübünün yanındaydı.¹²⁶ Yine 18 Kasım 1908 tarihinde Nazilli'de yayınlanan bir başka gazete de *Mülhakat* adını taşıyordu. Gazetenin Sahip ve Mesul Müdürü Ömer Beyzâde Ahmet Refik Bey idi. Gazeteyi Haşim Enveri Beyle birlikte çıkarmışlardır. Gazetenin başyazarlığını da Kantarağasızâde Ömer Selahattin Bey yapıyordu. Haftada iki gün yayınlanan gazete 1913 yılında yayını durdurmuştur.¹²⁷ *Mülhakat* II. Meşrutiyet döneminde Aydın'da en uzun ömürlü gazete olma özelliğini taşır. Gazetenin idarî yeri Nazilli-Pazar karyesinde Kuyumcular içindeydi.¹²⁸ Gazetenin sahibi hakkında ulaşabildiğimiz tek bilgi bu kişinin II. Abdülhamid döneminde Nazilli Bidayet Mahkemesi başkâtibi olduğudur.¹²⁹ *Mülhakat*'ın başyazarlığını ise İzmir'in ünlü ailelerinden Kantarağasızâdelere mensup Ömer Selahattin Bey yapmıştır. Gazete, idare merkezinin Nazilli de olmasından dolayı ve işlerin asıl görüleceği yer vilâyet merkezi olduğu için İzmir'de de bir şube açmıştır. Gazetenin İzmir Şubesi Kemeraltı Beyler Sokağında olup, *Köylü* gazetesinin bitişiğinde bulunuyordu.¹³⁰ Hafta da bir kez yayımlanan gazetenin kendine ait bir matbaası yoktu ve gazetenin basımı, İzmir'de en çok Türkçe eser basan gayr-i müslim matbaası olan Keşişyan Matbaası'nda yapıyordu.¹³¹ İzmir'e ve özellikle adından da anlaşılacağı üzere "çevre"sine seslenmeyi hedefleyen *Mülhakat*, künyesinde kendini şöyle tanıtır: 'Şimdilik haftada bir Pazar günleri çıkan bu ahali dostu

¹²⁵ *Ahenk*, 3 Şubat 1908. Ayrıca bkz. Günver Güneş, "Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 41, Ankara, 2007, s.23, Ankara Üniversitesi DTCF; ayrıca Aslan Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, İstanbul, 2001, s.100.

¹²⁶ Gökbel-Şölen, *age.*, s.119.

¹²⁷ *Ahenk*, 18 Mart 1913.

¹²⁸ Gazetenin çıkış tarihi Asaf Gökbel'in *Aydın İli Tarihi*'nde 1909 olarak verilmektedir. Oysa *Mülhakat* gazetesi 1908 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. Sabri Yetkin, "Mülhakat: II. Meşrutiyet İzmir'inin Bilinmeyen ve Demokrat Söylemli Gazetesi", *Kebikeç*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara, 1996, s.99.

¹²⁹ BOA DH.MUI 2-4/39-A, 17.Za.1327.

¹³⁰ İlginçtir, genellikle gazetelerin idare merkezleri şehir merkezlerinde bulunurken, *Mülhakat*'ın idare merkezi bir köy idi. Gazetenin künyesindeki anlatıma göre; "Mahal-i İdare: Nazillinin Pazar Karyesinde, Kuyumcular Çarşısında daire-i mahsusta" olduğu ifade edilmiştir; *Mülhakat*, 25 Teşrin-i Evvel 1325-26.

¹³¹ Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İzmir, 1990), s.41.

tenkid gazetesinin mesleği doğruyu söylemektir. “Hukuk- ibadın Müdafîi, Fıkr-i Müsavatın Naşiridir”. Gazete dönemin Aydın Valisi Mahmut Muhtar Paşa ile yaşadığı zıtlasma ve polemikle adını kamuoyuna duyuracaktır aynı zamanda.¹³² Gazete, muhalif yapısından ve eleştirel üslubundan ötürü, vilâyet yönetimi ile sürekli çatışmış ve bu yüzden yargılanmış, yönetime karşı eleştiri dozunu kaçıncı ağır suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır.

Nazilli’de 1909 yılında gayrimüslimlerin de matbaa açmak ve gazete çıkarmak için ruhsat istediklerine dair bilgiler bulunmaktadır. İlya Lefteryadi isimli Rum vatandaşı *Hürriyet* adıyla hem bir matbaa, hem de gazete çıkarmak için hükûmetten ruhsat istemiştir.¹³³ Bu girişimin sonucunu bilemiyoruz. *Hürriyet* isimli bir gazeteye ne kütüphanelerde ne de arşivlerde ulaşamamıştır. 1909 tarihli Nazilli’de çıkan bir başka gazete de *Millî Hakikat* adını taşımaktaydı. Gazetenin imtiyaz sahibi Ahmet Efendi idi. Gazete taşların bozulması nedeniyle Nisan 1909’da yayına ara vermiş, bir daha da yayınlanmamıştır.¹³⁴

II. Meşrutîyet döneminde Nazilli’deki kadar olmasa da Aydın’da basın yaşamında gözle görülür bir canlanma vardır. Daha Eylül 1908’te Kipriano Lazari isimli bir Rum *Sada-yı Ahali* adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹³⁵ II. Meşrutîyet döneminde Aydın Sancağı’nda yayınlandığını tespit ettiğimiz bir diğer gazete de *Söke* adını taşıyordu. Söke’de Kaymakamzâde Niyazi Efendi’nin imtiyaz sahibi olduğu gazete Söke’den çıkarılıyordu.¹³⁶ II. Meşrutîyet döneminde çıkan gazeteler ekonomik sorunlar ve teknik imkânsızlıklar nedeniyle kısa süreli yayınlanmışlardır.

Sosyo-kültürel etkinliklerin içerisinde Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nin yanında II. Meşrutîyet döneminde Aydın’da kültürel faaliyetlerin merkezi İttihad ve Terakki’nin de desteğini almış olan Aydın Türk Ocağı idi. Türk Ocağı 20 Kanun-ı Sâni 1331’de (1915) kurularak sosyal ve kültürel çalışmalarına başlamıştır. Türk Ocağı kuruluş aşamasında 200 üyesi ile faaliyet programını yürütmüştür. Aydın Türk Ocağı’nın kurucusu ve ilk reisi Şefik Bey idi.¹³⁷ Aydın Türk Ocağı I. Dünya Savaşı boyunca Aydın’ın kültür mabedi olmuştur. Yunan işgali ile birlikte yaşam sekteye uğrarken, kültür ve sanat faaliyetleri de yapılamaz olmuştur.

¹³² Yetkin, agm., s.112.

¹³³ *Ahenk*, 30 Temmuz 1909; Güneş, agm., s.24.

¹³⁴ *Ahenk*, 26 Nisan 1909, Saadet Tekin, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 1997), s.45, Buğdaycı, age., s.101.

¹³⁵ *Ahenk*, 12 Teşrin-i Sâni 1908.

¹³⁶ *Ahenk*, 12 Haziran 1909.

¹³⁷ BOA DH.KMS 5/36, 25.S.1331; DH.ŞFR 667/27, 25 Kanun-ı Evvel 1334.

II. Meşrutiyet ve Aydın Sancağı'nda Ekonomik Faaliyetler

Aydın Sancağı'nda ekonomik faaliyetler büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır. Tarımsal üretimde çeşitlilik hakimdir. İncir, zeytin, üzüm, pamuk, tütün, palamut üretimi yaygındır. Batılı ekonomik sistemler İzmir Limanını ve hinterlandtaki işlerine yarayacak zenginliği keşfettiklerinde bile Aydın Sancağı yabancı tüccar için özellikle demiryolunun yapılmasından önce çok uzakta bulunuyordu.¹³⁸ Cumhuriyet öncesi dönemde ticaret büyük ölçüde yabancı firmaların, acentelerin ve azınlıkların elindeydi. Tarımsal üretime dayalı olarak gelişen bu ticari yoğunluk Aydın ovasında üretilen ürünlerin ve çıkarılan madenlerin İzmir Limanına oradan da uluslararası pazarlara aktarılmasıyla sonuçlanan bir seyir izliyordu. XX. yy başlarında Aydın'da gayrimüslimlerin ticari alandaki etkinliği genişleyerek devam etmiştir. I. Dünya Savaşına doğru İttihat Ve Terakkinin bütün zorlamalarına rağmen gayrimüslimlerin özellikle Rumların kentin ticari yaşamı üzerindeki ağırlığı hala hissedilmekteydi. Kent ekonomik anlamda yabancıların kuşatması altında idi. I.Dünya Savaşı yıllarında milli iktisat politikası ile milli tüccarını, milli bankasını, milli kooperatifini yaratmak isteyen İttihat ve Terakki'nin yoğun propaganda ve politikalarına şehirdeki nüfusça fazlalığına rağmen Türklerin ticari alanda etkisizliği gerçekten dikkat çekicidir. Bütün bunlara karşın yine somut adımlar atılmıyor değildi. İttihat ve Terakki'nin girişimleriyle Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yerli üreticiyi yabancı şirket ve simsarlara karşı koruma amaçlı oluştururken, Milli Aydın Bankası'nda Batı Anadolu üreticisinin sermaye eksikliğini gidermeye çalışacaktı.¹³⁹ Aydın yabancılar için daha çok yerel zenginliklerinden yararlanılmak için seçilmiş bir bölge idi. Bölgede kooperatif şirketlerinin bulunmaması üreticiyi yabancı tüccarların insafına bırakıyordu. İncir üreticisinin, düşük faizli ve yaygın ziraat kredisini üreticiye dağıtacak olan kuruluşların tüm üreticileri kapsamamasından dolayı, bu boşluğu İzmir'deki incir komisyoncular dolduruyordu. Bu ise üreticinin yüksek faizli borç alıp ürün zamanı düşük fiyatla mal satar duruma sokuyordu. Nitekim incirden oldukça iyi para kazanmış olan tüccarlar, bu tatlı kârlarını artırmak amacıyla İzmir'de incir ticaretiyle uğraşanlardan mösyö Masir ve Jiro, İzmir'li tüccarları bir çatı altında toplamaya girişerek "İncir Tröstü"nü kurdular. The Smyrna Figs Packers adlı şirket de uygun gördüğü fiyatı çarşıya ilân eder üreticinin elindeki ürün yemiş çarşısında yok pahasına işlem görürdü. Tröstlerin hem alıcı hem de satıcı olacak, üreticinin ürününü istediği fiyattan alacak ve yurtdışına istediği fiyattan satacağı

¹³⁸ Yapucu, *age*, s.288

¹³⁹ Günver Güneş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İktisadi ve Ticari Yaşam"; Aydın Ticaret Odasının Faaliyetleri, *Uluslar arası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed.: Bayram Kodaman vd., SDÜ Basımevi, Isparta, 2008, s. 711-717.

ki, bu o dönemin aydınlarını harekete geçirmiş ve basında İttihad ve Terakki Fırkası'nın *millî iktisat* politikası doğrultusunda yazılar yer almaya başlamıştı. İncir Tröstü'nün yemiş çarşısından rekabeti kaldırıp üreticiyi esir duruma düşüreceği anlaşılmış, Germencik'te Belediye Reisi Ali Rıza ve eşraftan Hafız Tahir üreticileri ve konuyla ilgili olanları Germencik'te toplayarak 1912'de bölgenin ekonomik sorunlarını tartışmak üzere toplamış ve ilk toplantıyı gerçekleştirmişlerdi. Bu toplantıda, incir tröstünün kötü bir girişim olduğu, Müstahsiller Kongresi'nin Aydın'da toplanması gerektiği kararlaştırılmıştı.

Önce Germencik sonra Aydın'da toplanan üreticiler kongreler sonrası incir üreticilerinin oluşturacağı bir şirket kurulmasını programlarına almışlardır. 31 Temmuz 1912'de *Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himâye-i Zürra Şirketi*'nin kuruluşu taşra ekonomisindeki bu faal aktörlerin girişiminin neticesidir. Bu şirket, Aydın bölgesinde tefecilikle uğraşanların gayet fahiş fiyatla borç para vermeleri nedeniyle, üreticilerin özellikle incir üreticilerinin uğradığı zararları gidermek üzere harekete geçmiştir. İzmir'deki incir alıcıları düşük fiyatla mal almak kasdıyla gizli şirket (tröst) oluşturduklarından bu tröstle mücadele etmek ve üreticiyi korumak esas amaçları arasındaydı. Ancak şirket fazla bir yaygınlık kazanamamış, fakat bölgede kooperatifleşme hareketine ruh vererek, temel harcını atmıştır.¹⁴⁰ Avrupa sanayii gelişip iktisadî faaliyet alanlarını sınırlarının dışına taşıması, sermaye ve şirketleşme hareketlerini beraberinde getirmiş, bu ise aynı zamanda tekelleri tröstleşmelere yol açmıştır. Aydın'lı tüketici ve üreticiler hem Avrupa sermayesinin çevresi hâline gelmenin sancılına hem de yabancı sermayenin istismarına karşı iktisaden millî bir tepki olarak kooperatifleşme hareketlerine girişmişlerdir.

I.Dünya Savaşı yıllarında millî iktisat politikası ile millî tüccarını, millî bankasını, millî kooperatifini yaratmak isteyen İttihad ve Terakki'nin yoğun propaganda ve politikalarına rağmen Müslüman Türklerin ticarî alanda etkisizliği gerçekten dikkat çekicidir. Bütün bunlara karşın yine somut adımlar atılmıyor değildi. Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi yerli üreticiyi yabancı şirket ve simsarlara karşı koruma amaçlı örgütlerken, Millî Aydın Bankası da Batı Anadolu üreticisinin sermaye eksikliğini gidermeye çalışacaktı. Millî Aydın Bankası, Türkiye'de Akşehir Bankası'ndan sonra 'millî sermaye ve millî unsurlarla idare edilmek üzere kurulmuş ikinci (Müslüman) Türk bankasıdır.'¹⁴¹ Banka aynı zamanda Gündüz Ökçün'ün ifadesiyle Türk tüccarı ile toprak

¹⁴⁰ Zeki Arıkan-Sabri Yetkin, "Millî Aydın Bankasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Tarih Tarihî*, İzmir, 1993, s.34-46.

¹⁴¹ Türkiye'de 1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış olan Gündüz Ökçün bu kuruluşların yapılanmasında, kredi sorunlarını çözmek isteyen Müslüman Türk tüccarlar ile toprak sahiplerinin önemli bir rol oynadıkları üzerinde durmaktadır. Bkz. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihî Semineri*, Yay. Osman Okyar, Ankara, 1975, 409-484.

sahiplerinin güçlenmeleri ile siyasi iktidara sahip olanların gittikçe daha “ulusal” bir politika gütmeleri arasında sıkı bir bağlantı kurmaktadır. Gerçekten de pek az bir süre dışında 1909’dan 1918’e kadar iktidarı elinde tutan İttihadçıların Müslüman Türk tüccar ve toprak sahiplerini önemli ölçüde desteklediği, bu kesimin örgütlenmesinde ve ekonominin “millileşmesinde” ön ayak olduğuna şüphe yoktur.¹⁴² Millî Aydın Bankası’nın kuruluşunda da bu etkenlerin öncelikli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Batı Anadolu Bölgesinde Türk çiftçisi uzun yıllar ulusal bir kredi kurumundan yoksun faaliyet göstermiştir. 1913 yılı sonlarına kadar bu acıklı durum devam etmişti. Bu arada Kazım Nuri, Topcuğlu Nazmi, Sarızâde Ahmet ve arkadaşları üreticinin tüm olumsuzluklardan ve sömürülmekten kurtulabilmesinin tek yolunun ancak üreticiler arasında oluşturulacak bir birlikte gerçekleşeceğini savunmaya başlamışlardı. Kooperatifleşmeye doğru ilk adım atılırken, Kazım Nuri Bey İstanbul’a giderek Menteşe Mebusu Milaşi Halil Bey’e derdlerini anlatmıştır. Halil Bey müstahsilin sorunlarını yakından biliyordu. O nedenle önce elli bin altın lira sermayeli bir banka kurulmasını ve arkasından kooperatifleşmenin gereği üzerinde durdu.¹⁴³ İncir üreticilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen İzmir basını da Aydın’da kurulması düşünülen ‘İncirciler Bankası’na ilişkin haberler yayınlamaya başladı. Basın Aydın’da kurulması düşünülen banka hakkında haberler verirken, söz konusu bankanın kurulması için ve gerekli incelemelerde bulunmak üzere Aydın Vilâyeti Valisi Nazım Paşa ile bazı kişiler Aydın’a gitmişlerdir.¹⁴⁴

Hükûmete kuruluş başvurusunun tarihi 21 Şubat 1913’te yapılmış olsa da Millî Aydın Bankası’nın yasal olarak kuruluşunun Sadaretçe kabul edilmesi için bir yıldan fazla bir süre geçmiştir. Banka, nihayet 14 Mart 1914 tarihinde kurulmuştur.¹⁴⁵ Bankanın açılış töreni Aydın’da Kuşunlu Hanın biraz çeki düzen verilmiş avlusunda yapılmış ve banka hanın bir iki odasında çalışmaya başlamıştır. Kurucuları arasında Sükkerrizâde Tevfik Paşa, Osmanzâde Rüştü Bey, Kuşadalı Hacı Mahmutzâde Hasan Bey, İzmir tüccarından Balcıâde Hakkı Bey, İzmir tüccarından Bakırzâde Ethem Bey, Sökeli Ömer Ağazâde Hasan Efendi, Çinelî Hacı Sarı Molla, Karacasulu Hacı Ali Beyzâde Mustafa Bey yanında Aydın’dan şu kişiler vardır: Kulaksızzâde Mehmet Efendi, Hacı Osman Zeki Efendi, Hacı Ömerzâde İzzet Efendi, Hüseyin Efendizâde Nazmi Bey, Hacı Yaylazâde Hafız Ahmet Efendi, Hacı Alagıczâde İsmail Safa Bey, Küçük Ahmet Beyzâde Necib Bey, Hacı İdris Efendi, Kazım Nuri Bey, Peştimalcızâde

¹⁴² Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908–1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.21-22; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, 1985, s.102.

¹⁴³ Ankan-Yetkin, agm., s.53–54.

¹⁴⁴ *Ahenk*, 24 Eylül 1913.

¹⁴⁵ Millî Aydın Bankası’nın resmen kuruluşu 21 Şubat 1913 tarihli kanun-ı muvakkat ile gerçekleşmiştir. Basındaki haberlerden anlaşıldığına göre fiilî açılış Eylül 1913, nizamnamesinin onaylanarak daimî statüye geçiş ise 14 Mart 1914’tür. Bkz. Ankan-Yetkin, agm., s.58.

Şeyh Aziz Efendi, Peştemalcızaâde Hüdaî Efendi, Reşadiye karyesinden Hacı Hasanzâde Hacı Halil Efendi.

Millî Aydın Bankası Aydın Vilâyeti incir üreticilerine kredi açmak, incir üretimi ve satımıyla ilgili kredi işlemlerini yürütmek, daha sonra kurdukları (30 Kasım 1915) *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi*'ne borç para vermek üzere kurulmuştu. Bankanın hisse senetleri imtiyazlı olacak ve yalnızca Osmanlı uyrukları tarafından satın alınabilecekti. Millî Aydın Bankasının kuruluş ve faaliyetinin esasları yalnızca incir üreticilerine kredi karşılamakla sınırlı olduğu da anlaşılmamalıdır. Ege havalisinin diğer ekonomik sorunlarına çözüm getirmesi ve her çeşit banka işlemleriyle de uğraşması ilke olarak kabul etmiştir. Banka kurulur kurulmaz yabancı sermayeyle iş gören ihracatçılarla mücadeleye girişmişti. Bir taraftan ürünün değerlendirilmesi ve fazla para etmesi konusunda büyük bir çaba gösterilirken diğer taraftan üreticilere para dağıtması suretiyle yabancı sermayenin iş görmesine meydan verilmiştir.¹⁴⁶ Bu süreç kısa sürmüştür. 1914 yılının Temmuz'unda seferberlik ilân edilmiş ve peşinden moratoryum ilânının ardından Millî Aydın Bankası ilk çalışma yılında oldukça zor bir duruma sürüklenmiştir. Hatta bu olumsuz durumdan dolayı taahhütlerini tam olarak yerine getiremeyen kurucu ortaklar ile Ziraat Bankası arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmış, bu anlaşmazlığın giderilmesi için on yedi kurucunun imzasını taşıyan bir dilekçe Sadarete verilmiş, anlaşmazlığın Şura-yı Devletçe giderilmesi istenmiştir.¹⁴⁷ Savaşın başlamasının ardından, incir mevsiminin de geçmesinden sonra üreticilerden tahsilât yapılması kolay olmadığından ve diğer yandan kurulmak istenen Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin esas nizamnâmesinin onaylanmamasından dolayı, bankadan borç almış olan incircilerin, ürünleri bu kooperatif aracılığıyla satmasından ötürü tahsilâtın gerçekleşmesi zorlaşmıştır. Bu durumun giderilmesi için çare aranmaya başlanmış ve sonuçta Millî Aydın Bankası'nın Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi adı altında, İzmir'de bir komisyon mağazası açılmasına karar verilmiş, bu suretle de banka alacaklarının tahsiline çalışmıştır. Bu şekilde oluşturulan satış teşkilâtı Aydın satış kooperatiflerinin esasını teşkil etmiştir.

Millî Aydın Bankası 1914 yılında mahallî gazete *Ahenk*'in ifadesiyle “İncir muamelât-ı umumiyesini muvaffakiyetli” yürütmüştür. Fakat Banka'nın sattığı incir bedelinden, tüccarların Londra adına yaptıkları satışlardan dolayı Aydın-İzmir demiryolu idaresinden sekiz bin liralık bir alacağı kalmıştır. Hükûmet bu paranın söz konusu idareden alınarak Banka'nın yönetim kurulu aracılığı ile üreticilere dağıtılmasına karar vermiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Tuğrul Aka, “Millî Aydın Bankasına Aydın'ın İktisadi Bünyesindeki Rolü”, *Akay*, Sayı 15-16, 1941, s.10.

¹⁴⁷ Gündüz Ökcün, agm., s.423.

¹⁴⁸ *Ahenk*, 27 Şubat 1915. Arıkan-Yetkin, agm., s.62.

Savaş ortamının ağırlığı ve sermaye taahhütlerinin ödenememesi ve üretici dışındaki alacaklarının tahsil edilememesi Millî Aydın Bankasını zor duruma sokmuştur. 1916 yılında Millî Aydın Bankası'ndan Kooperatif şirketine gönderilen bir yazıda, Kooperatif'e verilen kredinin arttırıldığı ve bu tarihten itibaren kredinin 8500 liraya çıkartıldığı belirtiliyordu. Bu arada kooperatif parasal sorunlarını çözümlmek için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. İncir Müstahsilleri Kooperatifi Millî Aydın Bankasından 9953 lira borç aldığı gibi, İzmir Valisi Rahmi Bey'in yardımı ve aracılığıyla Osmanlı bankasından 5000 liralık bir de avans almıştır. Dahası Aydın eski Mutasarrıfı Hüsnü Bey'in olurlarıyla Aydın Gureba Hastanesini güçlendirme yardımına gitmiştir. I.Dünya Savaşı içerisinde Kooperatif aldığı yardımlar ve gösterdiği çabalarla giderek gelişmiş, savaşa rağmen ciddi çalışmalarda bulunmuştur.¹⁴⁹ Bu arada 1918 yılında Kooperatif Millî Aydın Bankası'nın hisselerini satın almış ve Banka Kooperatifin bir kurumu hâline gelmiştir.¹⁵⁰ 1919 yılı ortalarında Batı Anadolu Bölgesinin Yunan işgaline uğraması nedeniyle çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da tarımsal ürünlerin ihracına yönelik bazı sanayileşme girişimleri de ortaya çıktığı gibi yabancı sermayeli, yerli işbirlikçi destekli tekelci zihniyete sahip büyük tarım şirketlerinden en çok tanınanı "The Smyrna Fig Packers Ltd" Şirketi Batı Anadolu'da incir üretim, işletme ve pazarlamasında hemen hemen tek söz sahibi olmuştur. Bu şirketin tekelci faaliyetleri karşısında gün geçtikçe zor duruma düşen Batı Anadolu'daki incir üreticileri ve tüccarları arasında birleşme ve kooperatifleşme düşüncesi bahsedildiği üzere oluşmaya başlamıştır.¹⁵¹ 1908'den sonra İktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası'nın izlediği Millî İktisat politikası da bu oluşumun hızla hayata geçirilmesinde etkili oldu.¹⁵²

Sonuç

10 Temmuz ertesi Kanun-i Esâsî yürürlüğe konarak meşrutî yönetime geçilmiş, yapılan seçimlerin ardından ise Mebusan Meclisi açılmıştır. Bu yeni durum İmparatorluk genelinde olduğu gibi Anadolu taşrasında da büyük yankılar uyandırmıştır. 1908 devrimiyle birlikte çok partili bir siyasal yaşama geçilerek ona yakın siyasal parti kurulmuştur. Yeni düzenin getirdiği özgürlük

¹⁴⁹ Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri İdaresi Meclisi Defteri'nden aynen Ankan- Yetkin, agm., s.63.

¹⁵⁰ *Aydın İl Yıllığı 1967*, Aydın, 1967, s.260.

¹⁵¹ Bu dönemde incir tröstüne karşı Aydın'dan İzmir'deki gazetelere pek çok şikayet mektupları yazılmıştır. Müderris Çallı Zade Hacı Mustafa'nın Mektubu için bkz: *Ahenk* 7 Şubat 1912, Avukat Aydın'ın Reşit Bey'in mektubu için bkz. *Ahenk*, 21 Ocak 1912.

¹⁵² Toprak, *age.*, s.18. Abdullah Martal- Oktay Gökdemir, "XIX. Yy Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tarih Tarihi*, İzmir, 1993, s.16-19.

ortamı basın yaşamını ve kültürel yaşamı da etkiledi. Matbaa ile ilk kez bu dönemde tanışan Aydın Sancağı, mahallî ilk gazete ve dergilerin de çıkışına bu dönemde tanık oldu. II. Meşrutiyet ile birlikte Aydın Sancağı'nda yaşayan Müslüman (-Türk) ahali tıpkı imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi sağlanan özgürlük sürecinin bir sonucu olarak, toplumsal tepkinin nasıl gösterileceğini öğrenecektir. Halk ilk kez toplantı, gösteri, miting, boykot kavramlarıyla bu dönemde tanışma fırsatı bulmuştur. Dönemin etkin siyasî hareketlerinin faaliyet alanlarından biri olan Aydın Sancağı aynı zaman diliminde yönetsel sorunlarla da boğuşmuş, merkezî otoritenin baskıcı politikalarına maruz kalmıştır. Aydın yine ilk kez siyasî parti kavramıyla beraber ve çok partili seçimleri de bu dönemde yaşamıştır. II. Meşrutiyet yıllarında taşrada millî bankacılık büyük ölçüde Batı Anadolu'da gerçekleşmiştir. Kooperatifçilik konusunda olduğu gibi bankacılık alanında da Anadolu'daki diğer taşra yerleşimlerinin öncülüğünü Aydın yapmıştır. İttihad ve Terakki'nin oldukça önemseydiği Batı Anadolu'da Aydın Sancağında sosyal –siyasal ve ekonomik dönüşüm apaçık kendini göstermiştir. II. Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağında değişen yol ağı, yenilenen yerleşim ve ulaşım sistemi, üretim-tüketim ilişkileri, değişen kent kurumları, sosyal hayat tarzındaki modernleşme kıpırtıları değişim sürecinin habercisi olmuştur.

Kaynaklar

1319 *Maarif Salnâmesi* (1321) İstanbul.

1321 *Maarif Salnâmesi* (1323) İstanbul.

1326 *Senesi Aydın Vilâyeti Salnâmesi* (1328) İstanbul.

Abenk (1908) 3 Şubat, 18 Mart, 29–31 Temmuz, 31 Temmuz, 9 Ağustos, 15 Ağustos, 28 Ağustos, 24 Eylül, 23 Teşrin-i Sâni, 23 Kanun-ı Evvel, 20 Kanun-ı Sâni; (1909) 7 Mart, 11 Mart, 26 Nisan, 12 Haziran, 30 Temmuz, 23 Eylül, 25 Eylül, 26 Eylül, 14 Teşrin-i Evvel, 18 Teşrin-i Sani; (1910) 6 Nisan, 15 Ağustos, 26 Ağustos, 13 Eylül, 19 Eylül, 21 Eylül, 29 Teşrin-i Evvel, 4 Kanun-ı Evvel, 17 Kanun-ı Evvel, 9 Kanun-ı Sâni, 20 Kanun-ı Sani; (1911) 18 Ağustos, 27 Ağustos, 19 Teşrin-i Sâni, 13 Kanun-ı Evvel, 9 Kanun-ı Sâni; (1912) 21 Ocak, 7 Şubat, 22 Mart, 29 Mart, 3 Nisan, 8 Nisan; (1913) 17 Ağustos, 24 Eylül, 6 Teşrin-i Evvel, 17 Teşrin-i Evvel, 26 Kanun-ı Sâni; (1914) 8 Şubat, 18 Teşrin-i Sâni, 22 Kanun-ı Sâni; (1915) 27 Şubat; (1324) 30 Kanun-ı Evvel; (1325) 6 Mart, 8 Mart, 9 Mart, 18 Mart, 29 Nisan, 1 Mayıs.

AHMAD Feroz (1985) *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül BERKTAY, İstanbul.

AHMAD Feroz- Dankward RUSTOW (1976) İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908–1918), *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, Ankara.

AKA Tuğrul (1941) Milli Aydın Bankasına Aydın'ın İktisadi Bünyesindeki Rolü, *Akay*, Sayı 15-16, Aydın.

AKDOĞU Onur (2004) *Bir Başkaldırı Öyküsü: Zeybekler*, Cilt 1, İzmir.

- ALSAN Zeki Mesut (2006) *Memleket Çocuğu; Mustafa'nın Romanı Aydın ve İzmir Hatıraları 1889-1907*, Yay. Haz. Ali BİRİNCİ, Vadi Yayınları, Ankara.
- Anadolu* (1911) 2 Teşrin-i Sâni, 10 Kanun-ı Evvel; (1912) 24 Mart, 14 Nisan; (1327) 22 Kanun-ı Sâni.
- Annuaire Oriental* (1914).
- ARIKAN Zeki- Sabri YETKİN (1993) Milli Aydın Bankasının Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri, *Tarih Tarihi*, İzmir.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi, DH.MUI , 2-4/39-A; 11.N.1327; DH.MUI 2-3/15, 17.Za.1327; DH.MUI 2-3/33, 24.N.1327.
- Dahiliye Nezâreti Kısım-ı Mahsus, DH.KMS, 5-36-15.
- Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, DH-MKT, 1302/14; 1260/56, 12.Ca.1326.
- İrade Dahiliye №. 9845. 394.
- İrade Dahiliye № 1328/C-10.
- İrade Adliye ve Mezahib, № 1326-B-1.
- Yıldız Tasnifi; Yıldız Perakende Askerî Maruzat, Y.PRK.ASK 229/28, 14.Ra.1323; 247/70, 02.Ca.1325.
- BAYINDIR Hüseyin Hilmi, Fehmi POYRAZOĞLU (1966) *Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü*, Kolalı Matbaası, Aydın.
- BİRİNCİ Ali (1990) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- BUĞDAYCI Aslan (2001) *Dünden Bugüne Nazilli*, İstanbul.
- ÇETİNKAYA Y. Osman (2004) *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul
- DEMİR Fevzi (1988) *Aydın Vilayetinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- DEMİR Fevzi (2007) *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara.
- DURSUN M. Kamil (1994) *İzmir Hatıraları*, Yay. Haz. Ünal ŞENEL, Akademi Kitabevi, İzmir.
- ELMACI M. Emin (1996) *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)*, Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- GÖKBEL Asaf- Hikmet ŞÖLEN (1936) *Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul.
- GÜNEŞ Günver (2002) Bir Fransızca Rehber göre I. Dünya Savaşı Öncesi Aydın, *Aydın Kültür Sanat Dergisi*, Yıl 3, Sayı 18 (Ağustos-Eylül).
- GÜNEŞ Günver (2007) Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Sayı 41, Ankara
- GÜNEŞ Günver (2008) Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydın'da İktisadi ve Ticari Yaşam; Aydın Ticaret Odası'nın Faaliyetleri, *Uluslar arası Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Edit. Bayram Kodaman ve Diğerleri, SDÜ Basımevi, Isparta

- GÜNEŞ Günver- Müslime GÜNEŞ (2009), *Atatürk Döneminde Aydın'da Eğitim, Atatürk ve Cumhuriyet'e Armağan*, Edit:Günver GÜNEŞ- Mehmet BAŞARAN, ADÜ Basımevi, Aydın
- Hizmet* (1324) 11 Şubat; (1325) 25 Şubat.
- HUYUGÜZEL Ömer Faruk (2004) *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*, İBBKK, İzmir.
- İkdam* (1908) 18 Kasım, 9 Kanun-ı Evvel, 18 Kanun-ı Evvel, 24 Kanun-ı Evvel, 25 Kanun-ı Evvel, 26 Kanun-ı Evvel.
- İttihad* (1325) 2 Mayıs, 18 Mart.
- KANSU Aykut (1995) *1908 Devrimi*, Çev. Ayda ERBAL, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kave* (1909) 1 Kanun-ı Sâni.
- KAYGUSUZ Bezmi Nusret (1955) *Bir Roman Gibi*, İzmir.
- KERİMOĞLU Hasan Taner (2009) *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul
- KOLOĞLU Orhan (1984) Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul.
- Köylü* (1324) 25 Kanun-ı Evvel; (1908) 26 Teşrin-i Sâni, 27 Teşrin-i Sâni.
- MARTAL Abdullah- Oktay GÖKDEMİR, (1993) XIX. yy Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler, *Tarih Tarihi*, Yay. Zeki ARIKAN, İzmir.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1328) Devre I, İçtima IV, İstanbul.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1334) Devre III, S. 5, 11. İçtima, İstanbul.
- Meslek* (1327) 3 Kanun-ı Evvel.
- Mülbakat* (1325–26) 25 Teşrin-i Evvel.
- NAHUM, Henri (2002) *İzmir Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖKÇÜN Gündüz (1975) 1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Yay. Osman OKYAR, Ankara.
- PULLUKÇUOĞLU YAPUCU Olcay (2008) *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- QUATAERT Donald (1987) *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881–1908)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- Salnâme-yi Servet-i Fünun* (1326).
- SERÇE Erkan (1990) *İzmir'de Kitapçılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- SOTİRİU Dido (1995) *Ölümler Bekler*, Çeviren: Kriton DİNÇMEN, Arion Yayınları, İstanbul.
- SUN Zeynel Besim (1934) *Çakıcı Efe*, İzmir.
- SÜRGEVİL Sabri (1993) Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti, X. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 22-26 Eylül 1986, Ankara, 1539-1553.
- SÜRGEVİL Sabri (2009) *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İBB Kent Kitaplığı Yay No: 62, İzmir
- TABAK Serap (1997) *İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1967–1950)*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- Tanin* (1908) 9 Ağustos, 10 Ağustos.

- TEKİN Saadet (1997) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- TOPRAK Zafer (1982) *Türkiye'de Milli İktisat(1908–1918)*,Yurt Yayınları, Ankara.
- TUNAYA Tarık Zafer (1988) *Türkiye'de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1952) *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859–1952*, Arba Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ Erdal (1978) 1908 Boykotu, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ankara.
- YETKİN Sabri (1996) *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- YETKİN Sabri (1996) Mülhakat: II. Meşrutiyet İzmir'inin Bilinmeyen ve Demokrat Söylemli Gazetesi, *Kebikeç*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara.

Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Şark Vilâyetlerinde Mülkî ve İdarî Sorunlar

Selçuk URAL

Kafkas Üniversitesi

URAL, Selçuk, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Vilâyât-ı Şarkiye'de Mülkî ve İdarî Sorunlar, CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 45-63.

I. Dünya Savaşı asırlardan beri devam eden Türk-Rus mücadelesinde son safhayı teşkil etmektedir. Rusya'nın hedefi Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırarak boğazları ele geçirmek ve Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz'e inmekti. 1915-1916 yıllarında Vilâyât-ı Şarkiye'nin büyük kısmı Rus istilasına uğradı. Ekim 1917 Devrimine kadar şehirler ve köyler Rus ordusu ve Taşnak çetelerinin elinde acı günler yaşadı. Ekim İhtilâli Çarlığa son verirken 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması da Osmanlı Devleti'ne doğu vilâyetlerini kurtarma fırsatı tanıdı. Osmanlı ordusu Taşnak katliamlarına son vermek üzere harekâta girişerek yaklaşık iki ay içinde bölgeyi kurtardı. Yeni dönemde mülkî teşkilâtın kurulması, işe, muhacir, halkın refahının artırılması ve bazı askeri ve idarî muafiyetlerin tanınması gibi konular hükûmetin önceliklerini meydana getirdi. Hükûmetin almaya çalıştığı pek çok önlem mülkî teşkilâtın tesisinde yaşanan sıkıntılardan dolayı zayıf kaldı. Savaşın devam ediyor olması söz konusu adımlara da ciddi bir darbe indirdi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Vilâyât-ı Şarkiye (Şark Vilâyetleri), Elviye-i Selâse, Brest-Litovsk Antlaşması.

URAL, Selçuk, Civil and Administrative Problems in the Eastern Provinces from the Treaty of Brest-Litovsk to Moudros Armistice. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 45-63.

First World War has represented the last stage of the struggle between Turco-Russian political and military relations for ages. Russia's political plan which was the capture the Straits and to go forward from Eastern Anatolia to Caspian Bay and to Mediterranean Sea. Eastern provinces of Anatolia were invaded by Russia between 1915 -1916. The villages and cities suffered from the Russain Army and Tashnak band of rebels until the Bolshevik Revolution of October 1917. October Revolution, putted end czardom and the Brest-Litovsk Treaty signed on 3rd March 1918 between Soviet Russia and Ottoman State. This treaty gave the opportunity to save the eastern provinces of Anatolia. Ottoman Army started to save the region in order to stop the massacre of Tashnak powers. The region was saved approximately in two months. The priorities of the government were topics such as units feeding, immigration, the

increasing of the prosperity of the public, and the recognition of some military and administrative exemptions. The Ottoman government tried to take were not effective due to the problems occurred during the foundation of civil units. The steps to be taken were hindered by the ongoing war.

Key Words: Ottoman State, Russia, Administration of Eastern Provinces of Anatolia, Three Provinces, Brest-Litovsk Treaty.

Giriş

Osmanlı devletinin son döneminde 'Vilâyât-ı Şarkiye'¹ (Şark Vilâyetleri) terimi Anadolu'nun doğu vilâyetlerine karşılık kullanılmıştır. Ermeni Sorunu ile birlikte Batılı kaynakların altı doğu vilâyetini; Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır'ı sözde Ermeni vilâyetleri gibi gösterme gayretlerine karşılık daha genel bir ifade olması itibarıyla terim 'Vilâyât-ı Sitt'e' teriminin doğrudan yerini almıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Rus işgalinden kurtarılan yerleri nitelemek üzere kullanılan 'Vilâyât-ı Müstahlasa' terimi ise bu altı vilâyetin yanı sıra Trabzon Vilâyeti'ni, Erzincan Sancağı'nı ve 'Elviye-i Selâse'yi (Kars, Ardahan, Batum) de kapsamaktaydı. Dolayısıyla Rus işgalinden kurtarılan yerler ile doğu vilâyetleri aşağı yukarı aynı coğrafyaya karşılık geldiğinden her ikisi için 'Vilâyât-ı Şarkiye' (Şark Vilâyetleri) teriminin kullanılması yanlış değildir. Makalenin konusu itibarıyla bu terim Rus işgalinden kurtarılan vilâyet ve sancaklar için kullanılmıştır. Makalede, spesifik olarak odaklanılarak bu bölgenin Rus işgalinden kurtuluşunun ardından merkezî yönetimin karşılaştığı mülkî ve idarî sorunlar değerlendirilmiştir.

Şark Vilâyetleri'nin Rus İşgalinden Kurtuluşu

I. Dünya Savaşı, Türk tarihinin Osmanlı-Türk çağında yaklaşık dört yüzyıllık bir maziye sahip olan ilişkilerde siyasî ve askerî mücadelenin son safhasını teşkil ediyordu. En basit ifadeyle Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmayı, Osmanlı Devleti ise düşmanını Kafkasya'dan çıkarıp atmayı hedefliyordu. Sarıkamış Harekâtı 3. Ordu'nun mahvına neden olunca Rus ordusunun Anadolu'nun doğu vilâyetlerini işgal etmesinin yolu açıldı. Bu durum

¹ Makalede ele alınan konuda sık olarak atıfta bulunulan tamlamalı kullanım yerine Türkçeye uygun olarak tam karşılığı 'Şark vilâyetleri' tercih edilecektir. Alıntı ve aktarmalarda değiştirilmemiştir.

1917 yılına kadar devam etti. 1917 Ekim İhtilâli hem Çarlığın, hem de Osmanlı devletinin siyâsî ve coğrafi yapısını kökünden değiştirdi.²

Sovyet Hükûmeti'nin ilhaksız ve tazminatsız barış sloganıyla başlattığı barış görüşmeleri 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'yla sonuçlandı. Antlaşma Çarlığın yıkılışını tescillerken, Osmanlı devletine de işgal altındaki vilâyetleri kurtarma fırsatı tanıdı.³ Brest-Litovsk Antlaşması Mebusan Meclisi'nde ele alınırken Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey müzakereler sırasında Türk heyetinin üç talep gündeme getirdiğini ve bunları temin ettiğini ifade edecekti. Bunlar; işgal edilen arazinin (yani *Vilâyet-i Şarkîye*) tahliyesi, 93 Harbî'nde (1877-1878 Türk-Rus Harbî) savaş tazminatı olarak bırakılan Elviye-i Selâse'yi oluşturan Kars, Ardahan, Batum'un iadesi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıydı.⁴

Rusya, 1878 sınırlarının gerisine atılırken, Osmanlı devleti de Rusya'nın emperyalist emellerine nihayet set çekerek Anadolu'nun bütünlüğünü garanti altına almak üzere harekete geçmeye hazırlanıyordu.⁵ Fakat devletin içinde bulunduğu fiilî durum bunu kolaylaştırmaktan uzaktı. Anadolu'nun yaklaşık üçte birini oluşturan Şark Vilâyetleri'nde şehirler, kasabalar ve köyler iki yıl boyunca büyük ve acımasız bir yıkım yaşanmıştı. Yüz binlerce insan evini terk etmiş ve savaş boyunca büyük sefalet ve felâketlere göğüs germek zorunda kalmıştı. Yurtlarına dönmeye çalışan muhacirleri harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu. İkinci nokta ise Rusya'nın tahliye edeceği yerlerde devlet düzeninin bozulmasıydı. Rus hükûmeti iç sorunlarla meşgul olurken Rus kuvvetlerinde emir-komuta zinciri bozulmuş, mülkî teşkilattan ise eser kalmamıştı. Bunlara rağmen Rus ordusundaki Ermeni askerleri ile Taşnak çeteleri "Büyük Ermenistan Projesini" hayata geçirmek için hareket geçmişlerdi. Türk ahalinin katli akla ilk gelen yoldu. Bundan ötürü bölgede tam bir can pazarı yaşanmakta ve asayişsizlik git gide artmaktaydı.⁶ Ermeni mezalimi Brest-

² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s.325; Oskar Anweiler, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, Çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990, s.62.

³ *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. № 135; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s.77-79.

⁴ *Atı*, 5 Mart 1334/1918. № 64; *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. № 135.

⁵ *Tanin*'de, Antlaşmanın imzalanacağı günlerde çıkan bir yazıyı dikkate alırsak, Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı devletine Kafkasya'ya yerleşebilme fırsatı tanıdı. Kafkas kıtasında Türk-İslâm halkların bağımsızlığı Rusya'nın emperyalist emellerine karşı doğal bir set görevi üslenerek Anadolu'nun garantisi olacaktı. Bu arada kıta Orta Asya Türkleri ile ilişkilerde köprü vazifesi görecekti. Bkz. *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, № 3324.

⁶ Bilindiği gibi Ermeni Sorunu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra dünya siyasetinin gündemine dahil edildi. Birbiri ardına kurulan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti aleyhine iç ve dışta propagandadan teröre kadar uzanan geniş bir yelpazede faaliyetlerini yürüttüler. Batılı devletlerin desteğini de arkalarına alan Ermeni ihtilâl cemiyetleri Rusya ile işbirliğini devamlı surette geliştirdiler. Rus-Ermeni işbirliği I. Dünya Savaşı'nda ittifaka dönüştü. Ermeniler açısından ittifakın amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Ermenilerin bir kısmı Rusya tarafından silahlandırılan çetelere katılırken diğer kısmı da doğrudan Rus ordusuna katılarak savaşa iştirak etti. Rusya Bolşevik İhtilâli ile savaştan çekilirken Ermeniler İtilaf blokunda kalarak

Litovsk müzakereleri esnasında dayanılmaz bir hâl aldı. Türk gazeteleri her gün çok sayıda köyün yakıldığı ve ahalisinin hunharca katledildiğine yer veriyorlardı.⁷

Rusya'nın Şark Vilâyetleri'ni ve Elviye-i Selâse'yi tahliye ile Taşnak çetelerinin faaliyetlerini önleme sorumluluğunu yerine getiremeyeceği anlaşılınca Türk ordusu 4. maddeyi bizzat hayata geçirmek üzere 12 Şubat 1918 tarihinde ileri harekâtı başlatmış, ilk olarak Ermeni çetelerinin Erzincan'da göstermeye çalıştıkları mukavemet kırılmış ve 14 Şubat'ta Erzincan şehri ve kuzeye doğru Erzincan–Ardasa yolu ile sahilde Görele kazası ele geçirilmiştir.⁸

23 Şubat'ta Mama Hatun (Tercan), 24 Şubat'ta Trabzon'a giren birlikler doğuya doğru firar eden çeteleri takibi sürdürmüştür.⁹ 26 Şubat 1918 tarihli

savaşı sürdürmeye devam ettiler. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.581-583; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1993, s.410; G. Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, Çev. Nazmi, Ankara, 1935, s.31; W. E. Allen- Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s.225.

⁷ *Atı* gazetesinde 12 Mart 1918'de "Ermeni Çeteleri Mezaliminden Birkaç Numune" başlıklı haberde şu bilgilere yer veriliyordu: "Erzincan'da Fûskat nâm İslâm köyü Ermeniler tarafından basılarak haneler ihrak edilmiş ve mahdurât-ı İslâmiye düçar-ı tecavüz olmuştur. Erzincan Belediye Katibi Mehmet Efendi'nin validesiyle zevcesi ve dört çocuğu parçalanmıştır. Keleves karyesinde onbeş İslâm kollan bağlanarak kurşuna dizilmiştir. Kol kasabası camisinin minaresinden Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan dört Müslüman yolda şehit edilmiştir. Torul karyesi civar köylerinde katliam ve bu sırada mahdurât-ı İslâmiye'ye alenen ıka-yı şenaat olunmuştur. Elli kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa'yı basarak kasabayı yağma ve çarşısı ihrak etmiştir. Trabzon'daki kıtaatta mevcut Ermeni efrad Tekeköy civarında altı Müslümanı şehit ve Ermeni nakliye efradı da Köse karyesinde enva-i mezalim irtikâp etmişlerdir. Ermeniler Erzincan'ın haricile olan muvasalatını kat' ile birçok ahali-i İslâmî hanelerinde ve meydanlarda ihrak etmişler ve köylerden müteaddit eşhası getirerek kurşuna dizmişlerdir. Gürcü, Ermeni ve Rum çetelerinden mürekkep takriben iki bin kişilik bir kuvvet postahaneyi işgal ve Müslümanları vahşiyâne bir suretle katliam, başlan kesilen Müslüman kadınların ve parçalanan erkeklerin cesetlerini ve aza-ı muhtelifesini pek çirkin bir vaziyette teşhir etmişlerdir. Erzincan ve civarından 63 kişiyi toplayıp götürmüşlerdir. Akıbetleri malum değildir. Çardaklı boğazından Erzincan'a kadar bütün köyler tek bir kulûbe kalmamak şartıyla tahribat edilmiş, şehit edilen Müslümanların meydanda kalan cenazelerin kaldırılması üç gün imtidat etmiştir. Bunlar meyanında henüz memeden kesilmiş masumların ve doksan yaşında ihtiyarların adedi pek çoktur. Erzincan'a civar köylerden beş yüz (500) kişiyi bağlayarak Erzincan'a götürmüşler ve orada kurşuna dizmişlerdir. Ermeniler Bayburt'u terk etmeden evvel iki yüzü (200) mütecaviz ahali-i İslâmî katl ve ihrak etmişlerdir. Kol kasabında eliyi (50) mütecaviz Müslüman erkek ve kadının cenazeleri nehirde bulunmuştur. Görele ve Araklı karyelerine civar köylerde birçok katl ve kadınlara alenen şenaat ıka edilmiştir. Tandırlık karyesinde yirmi beş (25) İslâm arabalar içinde kesilmiştir. Ermeni eşkıyası Mamahatun'dan firar ederken nef-i kasabada yüz (100) ve civarından celp ettikleri iki yüz (200) İslâmî kurşunla şehit etmişlerdir. Ermeniler Aşkale'den firar ederken 25 kişiyi şehit etmişlerdir. Tazegül karyesinden otuz (30) kadın, çocuk ve erkek katolunmuştur. Hıms köyünde zûkûr ve anastan on üçü (13) müstesna olmak üzere mütebaki ahali ihrak edilmek ve hamile kadınların karnı yanılarak çıkarılan çocuklar kucaklarına verilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. Alaca köyünde 365 Müslüman pek feci bir suretle katledilmiştir. Ermeni çetelerinin bu mezalim-i hunharanesine dair Rus ordulan kumandanlarının da tasdik ettikleri müteaddit mazbatalar ve vesâik-i resmiye, şahadet-i mutebere suretleri de mevcuttur". Bkz. *Atı*, 12 Mart 1334/1918, № 71.

⁸ *Atı*, 15 Şubat 1334/1918, № 46.

⁹ *Tanın*, 25 Şubat 1334/1918, № 3308.

Vakit gazetesinde çıkan “Şimalî Şarki Hududumuz” başlıklı makalede harekâtın insanî yönüne dikkat çekiliyordu:

Rus ordusu ... arazi-i müstevliyede asayîşi muhafaza kudretinden mahrum bulunuyorlardı. Gözle görüyorduk ki işgal altındaki arazide kalan vatandaşlarımız günden güne kırılıyordu. Meydanı boş bularak dört tarafa saldırmaya başlayan Ermeni çeteleri her tarafı yakıyor yıkıyordu. Biz filhakika ne vakit olsa alacaktık. Fakat orada yaşayan insanların hayatı bizim için o arazi kadar, beklide araziden fazla kıymetliydi. Onları emanet olarak elinde bulunduranlar refah ve emniyetini muhafaza kudretini haiz olmayınca bizim bu vazifeyi görmemizden tabii bir şey olamazdı...¹⁰

Doğu Harekâtı, Erzurum’un alınmasıyla yeni bir safhaya girmiştir. 13 Mart sabahı gazeteler Türk ordusunun Erzurum’u bir kan gölüne çeviren çetelerin direnişini kırarak şehre girdiğini duyuruyordu.¹¹ Erzurum’u geri alan Türk ordusu, Elviye-i Selâse’ye girmek üzere önemli bir köprübaşı elde ederken aynı zamanda Büyük Ermenistan Projesi’ne de kesin bir darbe indirmiş oldu.¹² *Atı* gazetesi 19 Mart’ta Şark Vilâyetleri’nin kurtuluşunun tamamlanmakta olduğunu ve eski sınıra 10-15 kilometre mesafe kaldığını müjdelerken Elviye-i Selâse’nin kurtuluşu ise artık bir zaman sorunu olmaktan öte anlam taşıymıyordu.¹³

3. Ordu Komutanlığı’nın Erzurum ve Erzincan’ın durumunu tespit etmek amacıyla başlattığı incelemenin sonuçları bölgede yegâne sorunun Ermeni çeteleri olmadığını, en az onun kadar açlık, evsizlik ve düzensizlik gibi ağır ve acımasız sorunların çözüm beklediğini ortaya çıkardı. Heyet-i Müfettişîye Müdür-i Umumîsi Hamid Bey tarafından 22 Mart 1918’de kaleme alınan raporda şu konulara yer veriliyordu:

1. Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen, merkez köylerinin ekserisi tamamen tahrip edilmiştir. Tahribat Ruslar ve Ermeniler tarafından icra olunmuştur. Erzincan’da 23 Ocak’tan kurtuluşa kadar 1.300, Erzurum’da ise 16 Şubat’tan itibaren 2.500 kişi katledilmiştir. Ermenilerin çekiliş güzergâhına tesadüf eden bütün köyler imha edilmiştir.
2. Ahali kâmilten açtır. Şehirlerde Rusların terk ettiği iâşe ancak iki haftalık ihtiyacı karşılamaktadır. Ondan sonra buralarda maişet elim bir şekil olacaktır.
3. Mülkî teşkilâtın tesisinin gecikmesi bölgenin gelişmesine mani olmakta ve hükûmet işleri geri kalmaktadır. Bazı mahallere geçici sıfatla birkaç kişi tayin olunmuş ise de bunlar yetkili olmadığı gibi ordunun da harekâtın

¹⁰ *Vakit*, 26 Şubat 1334/1918. № 126.

¹¹ *Atı*, 13 Mart 1334/1918, № 72.

¹² *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, № 3324; Sovyet hükûmetinin barış antlaşmasından kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmediği hâlde Ukrayna ve Finlandiya’ya saldırması Kafkas cephesinde de her an farklı bir yol izleyeceği endişesini doğuruyordu. Ahmet Emin Bey *Vakî*’te kaleme aldığı “Rusya ile Harp” adlı makalede bu endişeye yer vermekle birlikte Alman ve Avusturya ordularının Rusya’yı kısa süre içinde yola getireceğine inanıyordu. *Vakî*, 20 Nisan 1334/1918, № 180.

¹³ *Atı*, 19 Mart 1334/1918, № 78.

dolayı mülkî idareyle iştigali mümkün değildir. Memurların maaşları henüz tayin ve tebliğ edilmemiştir. Esaretten dönenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Ordunun yardımları ihtiyaca kâfi gelmemektedir.

4. Polis ve jandarma teşkilatı için henüz hiçbir şey yapılmamıştır. Ordu bu konuda okuryazar küçük rütbeli subay ve askeri bu teşkilata ayırmaktadır. Fakat gerekli teşkilatı kuracak görevliler hâlâ gönderilmemiştir.

5. Ahalinin elinde ziraat için tohumluk oldukça azdır. Bu durum gelecek için tehlike arz etmektedir. Sorunun çözümü için; mülki teşkilatın kurulması, bölgeye tahsisat gönderilmesi, Trabzon'a mümkün olduğu kadar iâşe yetiştirilmesi ve ahaliye gerekli alet ve edevat dağıtılması gerekmektedir.¹⁴

Bu tespitler göz önüne alındığında Celal Nuri (İleri) Bey'in *Atı*'deki 9 Nisan (1918) tarihli "Kurtarılan Vatan Aksamı" adlı makalede Rusların harap ettiği ve ahalisinin türlü cefaya maruz kaldığı vilâyetlerin yeniden imarı için milletin ve hükûmetin ciddî mesai harcaması gerektiği fikri son derece önemli bir hâlde geliyordu¹⁵. Yine 28 Nisan (1918) tarihli *Tanin*'de yayınlanan "Trabzon Ne Hâlde?" adlı yazıda şehrin perişan durumu tasvir ediliyor ve işgalden kurtulduktan sonraki en esaslı sorunun muhacirler olduğu dile getiriliyordu:

Trabzon şehri, ecnebî boyunduruğundan kurtulduğu vakit pek feci bir hâlde bulunurdu. Her tarafta hayvan leşleri, pislik görülüyor, buna bir de Müslüman mahallelerin harabiyesi inzımam ediyordu. Trabzon ahalisi arasında maddeten büyük mikyasa mutazarrır olan anasır Müslümanlardı. Müslüman ahali ile meskûn bulunan mahallelerde yağma vasi bir mikyasta tatbik edildi ... Trabzon valiliğine tayin edilmiş olan Sivas Vali-yi Sabıkı Necmettin Bey yapılan tahribatın tamiri ve Trabzon'da hâl-i tabiînin tamamıyla iadesi için büyük bir hüsn-ü niyet gayretle işine sarılmış bulunuyor. Yapılacak işler arasında en ziyade ehemmiyeti haiz olanlardan birisi de düşman istilasından kaçış ve kendi memleketine avdet etmiş olan ahaliyi yerleştirmek ve bunların iâşesini temin eylemektir. 11 Nisan tarihine

¹⁴ BOA DH.İ.UM 20-18/12-15, 22 Mart 1334/1918.

¹⁵ Makalede şu hususlara değiniliyordu: "Erzurum, Van, Trabzon, Bitlis bu aksam-ı vatan bizim için iki kat azizdir. Hastalıktan rehâ bulmuş bir çocuğa validesi ne nazarla bakarsa şimdi mâder-i vatan-ı Osmaniye de eyâlât-ı müstahlasamıza öyle nigâhban oluyor. Muntazam ama kumandanları, zabiteleri hissiyat-ı beşeriye pek de iştirak etmeyen bir ordu, ondan sonra ale-l-fevr toplanmış, kudurmuş ve azgın çeteler – Roma'da sırkte biçare esirlere savlet etmeleri kabilinden- bu dört vilâyetin üzerine yığılmışlar, onları harab etmişlerdi. Karadeniz'in o güzel sahillerinden itibaren Van gölünün ra'nâ ve müstesna kıyılanna kadar o dağlık ve latif Türk illerinde her şehir, her karye, hatta diyebiliriz ki her nokta bu musibetten nasibini almıştır. Aynı Çar leşkerleri Garbî Prusya'ya, Bukovina'ya, Şarkî Galıçya'ya, Macaristan'ın bazı komitatlarına da şiddetle tasallut etmişlerdi. O güzel yerler bizim vilâyetlerimizden evvel Moskof boyunduruğundan kurtuldu ve Alman, Nemçe, Macar milletleri arazi-i müstahlasayı eskisi gibi ihya ve hâl-i mazlumesini terfiyi kendileri için bir izzet-i nefis meselesi bildiler. Bu gün Garbî Prusya hemen hemen hâl-i sabıkına rücû etmiştir... Osmanlı insanıyeti müttefiklerinkinden geri kalmayacaktır. Oraların ahali-i muazzisine elim maziyi unutturmak, yıkılan evleri yapmak, sönen bacaları tüttürmek, harab edilen dükkânları, çiftlikleri yerine getirmek, mevaşayı tekrar tanzim etmek, sönen aileleri yeniden parlatmak... İşte Türk milletinin bugünkü gayesi..." *Atı*, 9 Nisan 1334/1918, № 99.

kadar bu muhacirlerden 15 bin kadarı vilâyete avdet etmiş bulunuyordu; şimdiye kadar bu adedin 20 bine balığ olduğu tahmin edilebilir.¹⁶

Mülkî Teşkilâtlanma

Şark Vilâyetleri'nde kurtuluşu takiben süratle mülkî teşkilâtın tesisine başlandı. Kurtarılan vilâyetlerde dört yıl boyunca sosyal ve iktisadî değişimler dikkate alınarak yeni düzenlemelere gidilmesi kaçınılmazdı. Maliye Nezâreti'nin 17 Mart (1918) tarihli tezkeresinin bu kapıyı açtığına şüphe yoktur.¹⁷

Düşman istilasına maruz kalan Van ve Bitlis vilâyetlerine merbut bazı kazaların yakın livalara rabt edilerek mezkûr kazaların hesabatını müstakil livalar misüllü doğrudan doğruya hazineye celp edilmekte ve Siirt ve Genç livaları hesabatı da şimdiye kadar bu suretle gönderilmekte ise de bu kere Siirt'te Bitlis Defterdarlığı Vekâleti'nden alınan 14 Şubat 334 tarihli şifre telgrafnamede Siirt ve mülhakatı on bir kazaya balığ olmakla beraber Bitlis Vilâyeti'nin ekseri ve Van Vilâyeti'nin bir kısım memurini Siirt ve mülhakatında ikamet etmekte olmaları hasebiyle bunların tediye-i maaşatına müteallik muamelenin Siirt Muhasebeciliği tarafından tedvirinden vesairenden mütehaddis müşkülât tahammülün fevkinde bulunduğundan bahisle Hizan, Mutki, Bitlis, Sason kazalarının merkez livadan idare olunmak üzere Muhasebe-i Vilâyet teşkili istizan olunuyor. Vilâyet namına muamele ifasına halen lüzum görülmemekte olmasına mebni işar-ı ahire kadar hali hazır muameleye devam edilmesi ve Siirt ve mülhakatında bulunan Bitlis ve Van memurin-i maliyesinin lüzum görülen mahallerde istihdamıyla muamelâtın tehirine meydan verilmemesi mezkûr defterdarlık vekâletine tebliğ edilmiş ise de Bitlis vilâyeti ile Ruslar tarafından bu kere tahliye edilen diğer mahaller muamelât-ı dâhiliyesinin nerelerde ve ne suretle ifade edilmekte olduğunun ve muamelât-ı maliyenin temin-i idare ve tesisi için buralara lazım gelen memurların izamı zamanı gelip gelmediğinin bildirilmesine lüzum görülmüş(tür)...

Dahiliye Nezâreti ise 23 Mart'ta (1918) Bitlis Vilâyeti'ne ait mülkî işlerin vekâleten Siirt Mutasarrıflığı tarafından idare edilmekte olduğunu, Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinin kurtarılan sancak ve kazalarına Ordu Komutanlığı'ndan talep doğrultusunda mülkiye memurlarının tayin edildiği cevabını veriyordu.¹⁸

Benzer talep Defter-i Hakanî Müdüriyeti tarafından 31 Mart 1918'de dile getirildi. Müdüriyet mülkî ve defterdarlık memurlarını göndermek üzere asayişin tesis edildiği ve memur gönderilebilecek yerlerin bildirilmesini istedi. Dahiliye Nezâreti'nin bu konuyla ilgili yazısına Harbiye Nezâreti tarafından verilen cevapta; istilaya uğramış vilâyetlerden Erzurum, Trabzon ve Bitlis tamamen,

¹⁶ *Tanin*, 28 Nisan 1334/1918, № 3369.

¹⁷ BOA DH.İUM 20-18/12-13, 16 Mart 1334/1918.

¹⁸ BOA DH.İUM 20-18/12-13, 23 Mart 1334/1918.

Van Vilâyeti'nin ise birkaç gün zarfında kurtarılacağı cihetle memurların buna göre tayin ve gönderileceği vurgulanmaktaydı.¹⁹

Hükûmet bir yandan vilâyet ve sancaklara yeni bir düzen vermek üzere harekete geçerken, diğer yandan savaştan yeni çıkmış ve sefalet içindeki bu bölgede görev yapılmasını teşvik etmek amacıyla 1 Nisan 1918'de Şark Vilâyetleri'nde istihdam edilecek memurların maaşlarına zam yapılmasını öngören bir kanun çıkardı. Bütün memur, öğretmen ve müstahdemleri kapsayacak şekilde bin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz elli, bin kuruştan üçbin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz, üçbin bir kuruştan yukarı maaş veya ücret alanlara yüzde yetmişbeş zam yapılması planlanıyordu. Tahsisat bölgede şartlar olağan hâle gelinceye kadar yürürlükte kalacaktı.²⁰

Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in 18 Nisan 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgraf sadece Erzurum'un değil, esasında bütün Şark Vilâyetleri'nin mevcut durumuna ışık tutuyordu. Başka bir deyişle Recep Bey, beş konuyu gündeme getirerek hem hükûmete, hem de mülkî amirlere üzerine eğilmesi gerekenleri hatırlatıyordu:

1.Yalnız Erzurum kasabalarında yevmilerini tedarikten aciz cidden muhtaç-ı iâşe sekene binleri mütecaviz nüfus mevcut olup bu miktar günden güne tezayüd etmekte ve henüz tahkikatı ikmal edilemeyen mülhakatta dahil olduğu hâlde onbeş, yirmi gün sonra otuzbeş, kırk bin adet olacağı muhakkak görülmektedir.

2. Nüfus-ı mevcude ve vefabat ve zayıat miktarının tahriri, vilâyet ahvâl-i ziraiyesinin keyfiyet ve kemiyeti ile ne kadar tohuma ihtiyaç bulunduğunun ve bir taraftan da vesât-i nakliyenin tespiti gibi bir çok vazife-i mühime karşısında bulunan vilâyetin hâlen ne jandarma, polis ve ne de memurun kadroları bu ihtiyacâtı tedvire velev kısmen olsun kâfi gelmeyip jandarma alay ve tabur kumandanlarıyla polis müdir ve komiserlerinin ve erkân ve rüesa-ı memurinden hiç olmazsa vilâyet defterdar ve tahrirat müdirinin bir an evvel izamlarına ahval-i maruza cidden lüzum-ı acil göstermektedir.

3. Vilâyetin geçirdiği buhran ve ika edilen tahribat pek büyüktür. Merkez ve mülhakatta mebanî ve mesakinin hemen nisfından ziyadesi na-bedbid ve köyler harebezâr bir hâle gelerek birçoklarının sakinleri mevasız kalmış ve bunların suret-i muvakkatede nisbeten mamur köylere yerleştirilmek suretiyle iskânları icra edilmek düşünülmüştür. İmar ve ihyası devletçe mültezim olması tabii bulunan bu karyeler halkını kendi arzusu gibi inşaatta serbest bırakacak olur isek kavaid-i hıfz-ül sıhhiyyeye gayr-ı muvafık bir takım mesakin vücuda getireceklerdir. Bunun ıslahı atiyen hazine-i devleti büyük büyük mesarife maruz kılacaktır. Bu fazla mesarif-i külfete mahal kalmamak ve ahaliye bir miktar muavenet-i nakdiyede bulunulmak ve vakit ve zamaniyla inşaata başlatılmak üzere şimdiden miktar-ı kafi meblağın ve

¹⁹ Dahiliye İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Memuriyet Müdüriyeti'ne Yazı. BOA DH.İ.UM 20-18/12-32, 12 Nisan 1334/1918.

²⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-22, 1 Nisan 1334/1918.

bunların tarz-ı inşaatının fen ve hıfz-ül-sıhhiyeye tatbiki maksadını teminaten lüzumu kadar da mühendisin vücuduna ihtiyaç hesap edilmektedir.

4. İklim icabınca mahdud olan ziraat mevsiminin müruruna rağmen ahali yedindeki vesâit-i mevcudenin azamî kısmı nakliyat-ı askeriye de istihdam edilmekte olup elde az miktarda vesâit-i nakliye kalmıştır. Bu miktar vesâite göre olsun tohumluk ihtiyacının temini emrindeki teşebbüsât hâlâ semere-bahş olamamıştır. Temin-i âti için biran evvel yetiştirilmek şartıyla üçte ikisi arpa ve biri buğday ve patates olmak üzere ikiyüz ton tohumluğun irsalini ihtiyacat-ı muaccelenin en başlıcası olarak arz eylerim.

5. 25 Mart 334 tarihli ve 8 numarolu tahrirat-ı nezâretpenâhileriyle memleketlerine suret-i iadeleri istifsar buyrulan mültecilere gelince; köylerin arz olunan hâl-i hazırına göre bunların şimdiden yerlerine iadeleri kendilerinin açıkta ve maişetçe de hâl-i sefalette kalmalarına mucip olacaktır. Çünkü sene-i sabıkaya nazaran bu sene iki buçuk milyon kadar noksan tohum-ı ziraat edilmektedir. Bunların iadeleri kabiliyeti mahsulât-ı cedidenin orağında anlaşılacaktır. Binaenaleyh şimdilik iadelerinden sarf-ı nazar buyrulması muvafık-ı maslahattır. Buraya gönderilecek valinin bir an evvel izamı emrinde müsaade-i aliyyelerini başkaca istirham eylerim.²¹

Recep Bey'in bu telgrafı 21 Nisan 1918'de Sadaret makamına ahalinin iâşesi, tohumluk ihtiyacı, meskenlerin imarı ve mültecilerin iadelerinden şimdilik vazgeçilmesi gibi hususlara öncelik verilmesi talebiyle arz edilmiştir. Nezâretin tezkeresi aynı gün Meclis-i Vükelâ'da ele alınarak Dahiliye Nezâreti Müsteşarı'nın başkanlığında ilgili nezâretlerin temsilcilerinden bir komisyon oluşturulmasına ve bölgenin imarı, ziraatın geliştirilmesi ve asayişin artırılmasına ilişkin tedbirleri içeren bir program tertibine karar verilmiştir.

Elviye-i Selâse'nin ana vatana katılımı ve yeni bir mülkî teşkilâtın tesisi Şark Vilâyetleri'nde de savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesine vesile oldu. Erzurum Valisi Münir Bey²² 16 Mayıs'ta (1918) Dahiliye Nezâreti'ne yaptığı başvuruyla 93 Harbi'nden önce Erzurum merkez sancağına bağlı olan Oltu ve Kağızman kazalarının yeniden Erzurum'a bağlanmasını talep edince Dahiliye Nezâreti bu konuda doğrudan doğruya Batum'da bulunan Dahiliye Müsteşarı Abdülhâlik Bey'e başvurulmasını tavsiye etti.²³ Elviye-i Selâse'de mülkî teşkilâtı tanzim üzere görevlendirilen Abdülhalik Bey ve maiyetindeki heyet 30 Temmuz 1918'de hazırladığı raporda Oltu'nun Olur'la birlikte coğrafi ve iktisadî yakınlığından ötürü Erzurum Vilâyeti'ne, Kağızman'ın ise diğer on bir kazayla birlikte Kars Sancağı'na bağlanmasını teklif etti.²⁴ Raporda öngörülen bu hususlar hükûmetin Elviye-i Selâse'de mülkî

²¹ BOA DH.İUM 20-18/12-39, 18 Nisan 1334/1918.

²² Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in telgrafında gelmesi yönünde ısrar ettiği Vali Münir Bey 10 Mayıs 1918'de görevine başlamıştır. Münir Bey, Millî Mücadele'de de önemli hizmetlerde bulunacaktır. Bkz. Kâmil Erdaha, *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1975, s.50.

²³ BOA DH.İUM 20-18/12-54, 16 Mayıs 1334/1918.

²⁴ BOA DH.İUM 20-20/13-9, 30 Temmuz 1334/1918

teşkilâta nihaî şekli verdiği 11 Eylül 1918 tarihli kararnameyle aynen dikkate alınmıştır.²⁵

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'in de Kiğı kazasıyla ilgili telgrafı aynı tarihe denk gelecektir. Kiğı kazası Erzurum Vilâyeti merkez livasına bağlı olduğu hâlde savaş yıllarında geçici olarak Erzincan'a bağlanmıştı. Kurtuluşu takiben Erzurum'da mülkî idare tesis edilemediğinden Dahiliye Nezâreti'nin 24 Mart 1918 tarihli emriyle Erzincan Sancağı tarafından yönetilmeye devam edildi. Eşref Bey'in telgrafına 2 Mayıs'ta verilen cevapta kazanın idarî statüsünün değiştirilmeyerek Erzurum merkez livası tarafından idare edileceği bildirildi. 5 Mayıs'ta ise nezaret şubelerine gönderilen tamimde Erzincan'a bağlanmış olan Kiğı kazasının Erzurum'da mülkî idarenin teşkil edilmiş olmasına binaen yeniden mezkûr vilâyete bağlandığı vurgulandı. İdare-i Umumiye Müdüriyeti 5 Mayıs'ta Erzurum Valisi Münir Bey'i bu gelişme hakkında bilgilendirerek icap edenlere gerekli malumatın verilmesini istedi.

Şiran kazası da benzer bir düzenlemeye tâbi tutuldu. İşgalden önce Gümüşhane Sancağı'na bağlı olan kaza işgali takiben geçici olarak Sivas Vilâyeti Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlanarak idare edilmişti. Trabzon'da mülkî idare tesis edilince 5 Mayıs itibarıyla Gümüşhane'ye yeniden bağlandı. Bu durum 28 Mayıs'ta Sivas Valisi Ahmet ve Trabzon Valisi Süleyman Necmi Beylere iletildi.²⁶

Mülkî teşkilâtların tesisinde memurların görev mahallerine zamanında ulaşmaları kuşkusuz büyük önem taşıyordu. Bölgenin Mart sonunda tamamen kurtarılmasına rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar memurların görev yerlerine ulaşamaması bu yöndeki çalışmalara darbe vuruyordu. Erzurum Vilâyeti'nin bu yöndeki telgrafına atıfta bulunan İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nin 25 Mayıs'ta Memurin Müdüriyeti'nden Bayezid Sancağı'na tayin olunan memurların henüz göreve başlamadığının beyanı ve gereğinin yapılmasını talep etmesi katedilen yolu göstermesi bakımından çarpıcı bir örnek teşkil eder.²⁷ Nakil vasıtalarının yetersizliği ise sorunun temelini teşkil ediyordu. Bununla ilgili olarak Dahiliye Nezâreti'ne onlarca telgraf gönderildi. Telgraflarda tayin edilen memurlar tarafından Maliye'nin harcırahlarının yetersizliğinden dolayı özel vasıta tutulamadığı ve görev yerlerine gidilemediğinden hem kendileri hem de ailelerinin perişanlık çektiği vurgulanıyordu.²⁸ Hükûmet bu nedenle 16 Mayıs'ta

²⁵ Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1989, s.23-24.

²⁶ BOA DH.İ.UM 10-4/5-37, 28 Mayıs 1334/1918.

²⁷ BOA DH.İ.UM 20-18/12-33, BOA DH.İ.UM 20-18/12-58, 25 Mayıs 1334/1918.

²⁸ Bu tür başvurulara örnek olarak Adliye memurları namına Mehmet Ali, Komiser ve Polisler adına Asım, Şer'iyye, Maarif, İlmiye memurları adına Mahfuz, Dahiliye memurları adına Sabri ve Maliye memurları adına Ağâh Efendilerin 14 Mayıs 1918'de Urfa'dan gönderdikleri ortak telgraf bu noktada fikir verebilir: "Mahall-i memuriyetimiz ve aynı zamanda vatan-ı asliyemiz ahvâl-i

“vilâyât-ı müstahlasaya azimet edecek memurinin vazife başına sürât-i azimetleri zımnında ordu vesâit-i nakliyesinden temin-i istifadeleri..” kararı alarak mülkî teşkilâtın tesisi önündeki en ciddi sorunlardan birini ortadan kaldırmıştır.²⁹ Meclis-i Vükelâ’nın bu kararına rağmen vilâyetlerden gönderilen telgraflar sorunun aslında aşılamadığını gösteriyordu. Erzurum Valisi Münir Bey 27 Mayıs’ta; sair vilâyet ve sancaklarda bulunan Erzurum memurlarının vasıtasızlıktan hareket edemediklerini, gelemeyenlerin yerine başka memurların tayininin ise doğru olamayacağını ve bu durumda mülkî idarenin tam anlamıyla teşekkül edemediğini belirterek çözüm olarak ordunun memurlara vasıta tedariki ile yollarda işlerinin temin etmesini önerdi. Dahiliye Nezâreti de nakliye ve iş meselelerini halletmek üzere yeniden Harbiye Nezâreti’ne başvurdu. Yazıda Meclis-i Vükelâ kararına atıfta bulunularak bu konuda askerî makamlara gerekli bilginin bir an evvel ulaştırılması isteniyordu. 9 Haziran’da Başkomutan Vekili adına Erkân-ı Harbiye Reis-i Sâni’si adıyla Dahiliye Nezâreti’ne verilen cevapta; Erzurum ve havalisine gidecek bütün memurların en seri şekilde nakil ve işlerinin temini hususunda 3. Ordu Komutanlığı’na bilgi ve emir verildiği ifade edildi.³⁰

Şark Vilâyetleri’nde İktisadî Hayatı Canlandırma Tedbirleri

Bölgenin iktisadî hayatının büyük oranda ziraata dayandığı göz önüne alındığında bu alanda ortaya çıkan sorunların çözümü de fevkalade önem arz ediyordu. Başlıca sorun halkın elinde yeterli miktarda zirâî alet ve makinenin olmayıştı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 20 Mart 1918’de doğu vilâyetlerinde zirâî alet ve edevatın büyük kısmının zayi olduğu ve gerek yerli ahali, gerekse muhacirlerin hayatlarını idame ettiremeyeceğini, buna karşılık Ziraat Bankası aracılığıyla Avrupa’dan zirâî aletlerin alınarak vilâyetlere dağıtılmasını devletin

hazıra dolayısıyla istilâ-i düşmana maruz kaldığı bir zamanda bütün mal ve mülkümüzü kâffe-i eşya ve servetimizi terk ile haysiyet-i memuriyetimizi, muazzez olan ırz ve namusumuzu muhafaza çınçlıplak bir hâlde envai sefaletle sabırla mâ-aile Urfa’ya iltica ettik. Burada aynı memuriyet-i vazife ile istihdam olunmakta idik. Bu defa mukaddes vatanımızın istihlas olunmasıyla vazifemiz başına avdete ve harcırah ve maaşatımızın itasına irade-i nezâretpenâhileri şeref-sudur olmakla azimetimiz esbâbının istikmâline müsaade buyrulacağına muntazır iken yalnız kendi nefsimiz için beher saat on beş gurus harcırahımız itâ olunabileceğinden bununla azimetimiz bu kere cihet-i maliyeden tebliğ buyruldu. Bu on beş gurus evrak-ı nakdiyenin öteden beri yüz gurus yirmi, otuz radesinde olduğu böyle bir zamanda yalnız bir nefsin bile harcırahına kifayet edemeyeceği derkârdır. Halbuki her birimizin yedi, sekiz nüfus ailemiz halkı mevcut olmakla bittabi bunlan meskensiz ve garip bir halde terkle azimetimiz kabil olamadığından onlan da beraber götürmek mecburiyet-i meşrû tahtında olmasına nazaran yalnız bu kadar bir harcırahla ailemizi bir aylık mesafeye nakil gayr-ı mümkün olduğu bedihidir. Hükümet-i mahalliyeye tedarik çaresine bakılmaz ise tarafımızdan vesait-i nakliye tedariki imkân haricindedir. Azimet etmek üzere nüfusumuza göre mesarif-i nakliye ve birkaç maaşın itasıyla burada ve yollarda tedariki mümkün olmayan işemizle vesait-i nakliyenin hükümetçe tedariki esbabının istikmali için icap edenlere emr-i kat’i buyurulması müsterihimdir. Ferman”. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 14 Mayıs 1334/1918.

²⁹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 16 Mayıs 1334/1918.

³⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 9 Haziran 1334/1918.

geleceği açısından önemli addettiğini bildirdi. Dahiliye Nezâreti'nin 26 Mart 1918 tarihli başvurusu üzerine Ticaret ve Ziraat Nezâreti, Trabzon, Erzurum Vilâyetleri ile Erzincan ve Canik Sancakları için gerekli zirâî levazımâtın Ziraat Bankası vasıtasıyla Almanya ve Avusturya'dan satın alınmasına ve bunların her yerden evvel adı geçen vilâyetlerin ihtiyaclarına sarf edilmesine karar verdi³¹.

Meclis-i Vükela'nın iktisadî hayatı canlandırmaya yönelik ilk adımı esasında peyder pey uygulanmaya başlanan muafiyetleri askerî alana taşıyarak halkı askerî vergilerden istisna tutmasıydı. Böyle bir karar savaş ve işgal yüzünden büyük maddî ve manevî kayıplara uğrayan vilâyetlerin toparlanmasına hakikaten büyük katkı sağlayacaktı. Bu doğrultuda 16 Mayıs 1918'de ordunun ihtiyaclarını *tekâlif-i harbiye* yoluyla temin etmesine son verildi. Dahiliye Nezâreti 18 Temmuz'da Trabzon ve Erzurum Vilâyetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı'na karardan haberdar ederek 3. Ordu Komutanlığı'na da gerekli emrin Harbiye Nezâreti tarafından gönderildiğini bildirdi³².

Ticaret ve Ziraat Nezâreti 9 Eylül 1918'de Ziraat Bankası eliyle çiftçilerin 1 milyon liralık kredi kullanmasını öngören bir kararnâme çıkardı. Kararnâmeye göre çiftçilerin bölgedeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarına başvurarak krediyi kullanmaları öngörülmüştü. 23 Aralık'ta Şark Vilâyetleri'nin ahalisinin bir kısmının İstanbul'da olduğu ve bunların tekrar memleketlerine dönerek başvurmalarının zor olduğu tespit edilerek teminatlarını ibraz etmeleri durumunda İstanbul'daki şubelere de başvurmalarına karar verilmiştir. Maliye Nezâreti 25 Aralık'ta Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda işgalden kurtarılan vilâyetlerde tarımı kaldırmak amacıyla hükûmetçe 5 milyon liralık tahsisat ayrıldığını ve bunun 1 milyon lirasının Ziraat Bankası eliyle kredi şeklinde kullanılacağını belirterek bu paradan nerelere kaç miktar ayrılacağını bildirilmesini istedi.³³

Maliye Nezâreti yukarıdaki uygulamayla koşut olarak Rus parasının kullanımına getirdiği yasağı zamanla yumuşattı. Bölgenin kurtuluşunu takiben kanun gereği Rus parasının toplatılması cihetine gidilmişti. Fakat daha gerçekçi ve rasyonel bir yaklaşımla hükûmet ahalinin elindeki paraların müsaderesi ve imhasının iktisadî hayatı zayıflattığını tespit ederek uygulamaya bir süreliğine ara verdi.³⁴

³¹ Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nden Dahiliye Nezâreti'ne tezkere. BOA DH.İ.UM 20-18/12-24, 7 Nisan 1334/1918.

³² BOA DH.İ.UM 20-18/12-74, 18 Temmuz 1334/1918.

³³ BOA DH.İ.UM 20-17/12-30, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918.

³⁴ Türk parasının zamanla Rus parasının yerini alması gerekirken Kasım ayında Batum'da ufaklık akçe bulmakta sıkıntı baş göstermiştir. Mutasarrıf Cemil Bey'in "yanım ve beşer liralık evrak-ı nakdiye gönderilmezse buhran karşısında kalacağız" sözleriyle dikkat çektiği sorunun Harbiye ve Maliye Nezâretleri ile İtibâr-ı Millî Bankasına tebligatta bulunularak aşılmasını önerdi.

Erzurum Valiliğinin vilâyetin iktisadî ve ticarî faaliyetleri iade ve artırmak üzere işgal sırasında Sivas'a nakledilmiş olan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi heyetinin bir an evvel Erzurum'a gönderilmesini içeren başvurusu Dahiliye Nezâreti tarafından uygun bulunarak 19 Mayıs'ta Maliye Nezâreti'ne ulaştırıldı.³⁵

Tekâlif-i Harbiyeden Muafiyet Talepleri

Savaş dört yıl boyunca sivil-asker ayrımı yapmadan sayısız insana büyük acılar yaşatmıştı. Bunlar içinde esaret hayatı yaşayanlar kuşkusuz daha derin acı ve sıkıntılara göğüs germek zorunda kalmışlardı. Erzurum'da esarete kalmış küçük rütbeli 150 kadar memur ile 800 kadar mülkiye ve askerî emekli ve yetim bulunuyordu. Erzurum Vali Vekili Recep Bey 22 Nisan 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak esarete kalan memurların birikmiş yirmi beş aylık maaşlarının verilmesini öngören kanunun tatbiki için zamana ihtiyaç olduğunu, o vakte kadar sefaletlerine daha fazla meydan vermemek üzere birkaç aylık maaşlarının vilâyetçe karşılanmasını teklif etti. Dahiliye Nezâreti takip eden günlerde Maliye Nezâreti'ni tekliften haberdar ederek kolaylık gösterilmesini istedi.³⁶

Lazistan Mutasarrıfı 20 Nisan 1918'de Trabzon Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta bazı usulsüz uygulamalar nedeniyle halkın mağdur edildiğini öne sürdü. Mutasarrıf, livanın kurtuluşu akabinde 7. Kafkas Tümeni tüfekçi ustalarından Mehmet Efendi'nin halktan zorla ve fiyatını kendisinin belirlediği çok sayıda hayvanı aldığını, yine aynı tümende Cebel Topçu Tabur Komutanı olup mübayaa işine memur edilen Yüzbaşı Selahattin Bey'in teşebbüsüne karşılık köylülerin hayvanları gizlediğini, bu tür hâllerin devam etmesi durumunda hükûmete bağlılığın yara alacağına işaret ederek tekâlif-i harbiyede ısrar edilmemesi talebinde bulundu. Trabzon Vilâyeti'nden 29 Nisan 1918'de verilen cevapta; söz konusu uygulamaların kanuna aykırı olduğu, halkın daha fazla mağdur olmaması için yasaklanması ile beraber livanın durumu dikkate alınarak tedarik edilecek hayvan miktarının askeriyece belirlendikten sonra özel komisyon huzurunda fiyatları ve ödeme günü tespit edilerek mazbata karşılığında askerî makamlara teslimi edilmesi, aksi muameleye ise engel olunması emredildi. Ayrıca o güne kadar kimlerden ne kadar ve ne cins hayvan alınmış ise sahiplerinin isimleri ile fiyatlarını içeren bir defterin vilâyete gönderilmesi istendi. Trabzon Vilâyeti Dahiliye Nezâreti'ni de durumdan haberdar etti. Dahiliye Nezâreti 28 Mayıs 1918'de Maliye Nezâreti'nden *vilâyât-ı*

BOA DH.İ.UM 20-18/12-49; BOA DH.İ.UM 20-20/13-43, 13 Teşrin-i Sâni 1334/13 Kasım 1918.

³⁵ BOA DH.İ.UM 20-18/12-53, 19 Mayıs 1334/1918.

³⁶ BOA DH.İ.UM 20-18/12-42, 29 Nisan 1334/1918.

*müstahlas*anın tekâlif-i harbiyeden muaf tutulması ve hazırlanan layihada bu hususlara da yer verilmesi talebinde bulundu.³⁷

Hayvanlarla ilgili olarak bir başka konu yaz aylarında Görele Kaymakamlığı tarafından dile getirilecekti. Trabzon Vilâyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 24 Ağustos 1918 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere Görele kazası dahilinde hayvanların damgalanması için mahallî Ahz-ı Asker Şubesi Riyaseti'nden talep ve teşebbüs vuku bulduğu belirtilerek *memâlik-i müstahlas*adaki hayvanlara ait tahsisât-ı fevkâlâdeyi düzenleyen nizamnâme mucibince müstesna tutulduğu hâlde damgalanma işi lüzumsuz bir meşguliyet ve ahalinin günlerce işlerinden geri kalmasına neden olacağı öne sürülerek maruzatın dikkate alınması isteniyordu. Dahiliye Nezâreti'nin başvurusu üzerine Harbiye Nezâreti 3 Eylül'de Şark Vilâyetleri'nde hayvanata el konulmaması ve damgalanma işinden şimdilik istisna tutulması kararı alarak ilgili makamlara gerekli emirleri verdi.³⁸

Muafiyet kapsamında dile getirilen bir başka husus ağnam vergisinin kaldırılmasıydı. Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, 15 Mayıs 1918'de erkek ve kısır koyunların %25'inin ve erkek kuzuların %15'inin tekâlif-i harbiye suretiyle satın alınması hakkında Meclis-i Vükelâ kararının Erzincan livasınca tatbikinin 3. Ordu Menzil Müfettişliği'nce talep edildiğini, fakat livada koyun kıtlığı yaşandığını ve hatta dışarıdan koyun getirilmesi gerektiğini ve ordu komutanı tarafından da bu hâlin teyit edildiğine değinerek söz konusu verginin 3 yıl boyunca alınmamasını talep etti. Dahiliye Nezâreti durumu Sadarete intikal ettirerek livanın vergi dışı bırakılmasını istedi.³⁹

Van Valisi Haydar Bey 4 Haziran 1918'de fakir halka toprak dağıtılması talebinde bulundu. Haydar Bey işgal yıllarında bütün vilâyetin nüfus kayıtlarıyla beraber tapu kayıtlarının da imha edildiğini, fakir ahalinin aşiret reisleri ve büyük arazi sahipleri tarafından "mal gibi" çalıştırıldığını ve netice itibarıyla derebeylik usulüne benzer usulün hakim olmaya başladığını, bu hâlin hükûmetin nüfuzunu ve kuvvetini zayıflatmış olduğunu ifade ederek gelecekte hükûmeti zor duruma düşürmemek için tahrir sırasında devlet arazilerinin bedelsiz ya da düşük bir bedelle fakir halka dağıtılmasını önerdi. Bunun için Defter-i Hakanî heyetinin en kısa sürede tayin ve gönderilmesi gerektiğini beyân etti. Maliye Nezâreti, Dahiliye Nezâreti'nin konuya ilişkin başvurusunu kendi görüşüyle birlikte 31 Temmuz 1918'de Sadarete arz etti. Tezkerede; işgal yüzünden zayıf olan kayıtların yeniden tanzimi için genç ve faal memurlardan oluşan heyetlere ihtiyaç olduğu, aksi takdirde geçici önlemlerle talep edilen ıslahatın yapılamayacağı, halbuki seferberlik nedeniyle askeriye haricinde talep edilen

³⁷ BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 28 Mayıs 1334/1918.

³⁸ BOA DH.İ.UM 20-18/12-100, 3 Eylül 1334/1918.

³⁹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 15 Mayıs 1334/1918.

vasıfları haiz lüzumu kadar memur bulunamayacağı ve üstelik bahsi geçen tapu tespitleri için gerekli alet ve edevatın Osmanlı topraklarından tedarikine imkân olmadığı bildirilerek Şark Vilâyetleri'nde icap eden ıslahatın icrası için Almanya'dan maddî ve manevî yardım alınması gerektiği öne sürüldü.⁴⁰

İaşe Sorunu

Maaş azlığı ve iaşe temininde zorluk çekilmesi aşağı yukarı bütün vilâyetlerin ve mülkî idarelerin ortak sorunuydu. İaşe ve tohumluk ihtiyacına çare olmak üzere 16 Mayıs 1918'de Erzurum, Sivas ve Trabzon vilâyetleri ile Erzincan sancağına gönderilen telgrafta 3. Ordu adına İstanbul'dan her ay 1.500 ton zahire gönderilmesine karar verildiği, buna mukabil ordu ambarlarından muhtaç olan mahallerin iaşesi için her ay bu miktar kadar zahirenin alınabileceği ifade edilerek, bundan azamî istifadeyi temin edebilmek üzere hangi sancak ve kazanın ne miktar zahireye ihtiyacı bulunduğu ordu komutanlığı ve menzil müfettişliğiyle birlikte tespit edilmesi talimatı verildi. Trabzon Vilâyeti'nden 30 Mayıs'ta verilen cevapta vilâyetin sancak ve kazaları için toplam 600.000 kilo zahireye ihtiyaç duyulduğu ifade edildi.⁴¹

Hükûmetin aldığı bu ve benzeri kararlara rağmen üretimin azlığından kaynaklanan zahire kıtlığı, nakliyat vasıtalarının azlığı, kömür bunalımı, nezaretler ile askerî ve mülkî makamlar arasında yaşanan uyumsuzluklar gibi nedenler memur, ahali ve muhacirlerin beklentilerinin kolay kolay karşılanamayacağını gösteriyordu. Buna en çarpıcı örnek 2 Temmuz'da Trabzon Vilâyeti'nden gönderilen telgraf gösterilebilir: Yerli ve muhacir ahalinin binbir zorlukla hazırladığı tarlalar vilâyetin teşebbüsüne rağmen Ordu Komutanlığı'nca tohumluk verilmediği için kısmen boş kalmış, ekilen yerlerde ise hasat düşük olmuştur. Hükûmetçe de iaşe yardımı imkânı bulunmadığından ahali nebat, ot gibi şeylerle hayatta kalmaya çalışmaktadır. Haziran ortasına kadar havalar kötü gittiğinden büyük ümitler beslenen fındık üretimi ahalinin iaşe darlığına çare olamayacaktır. Vilâyetteki toplam zirai üretim ancak altı aylık ihtiyaca kâfi gelmekte olup geri kalan iaşenin dışarıdan temin edilmesi gerekmektedir. Vali Süleyman Necmi Bey bu hususların gözetilerek öşürün dışında başka bir vergi alınmamasını, öşürün de ahalinin iaşesi için harcanmasını teklif etmiştir.⁴²

Hükûmet gerek iaşe sevkindeki sıkıntılar, gerekse maaşların azlığını dikkate alarak memurların iaşelerinin ordu ve kolordular tarafından temine karar vermiştir. Van Valisi Haydar Bey'in 4 Haziran tarihli telgrafı bu konuda askerî ve mülkî makamlar arasında anlaşmazlığın bulunduğu ortaya çıkaran bir örnektir. Haydar Bey, memurların iaşesinin İran'dan vuku bulacak mübayaa

⁴⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-107, 31 Temmuz 1334/1918.

⁴¹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-52, 30 Mayıs 1334/1918.

⁴² BOA DH.İ.UM 20-18/12-67, BOA DH.İ.UM 20-18/12-73, 2 Temmuz 1334/1918.

yluyla temin edileceğine dair 4. Kolordu Komutanlığı'nın 9 Mayıs tarihli yazısına atıfta bulunarak vilâyetteki durumun İran'dan iâşe temin etmeye uygun olmadığını çünkü bu iş için tahsisat verilmediğini ve İran'dan madenî para ile erzak alınabileceğini, fakat İran tarafında yolların elverişli olmadığını ve güvenliğin bulunmadığını işaret edecektir. Bu şartlar altında İran'dan iâşe temin edilemediğinden memur ve jandarmanın aç kalacağı uyarısında bulunan Haydar Bey, kolordudan eskisi gibi iâşe verilmesini rica ettiğini, memurların iâşesi kesilir ve mübayaa parası yetiştirilemeyecek olursa memur ve jandarmanın dağılacağını belirterek bu konuda süratle çare düşünülmesini istemiştir.⁴³ Trabzon Valisi Necmi Bey de Trabzon'da memurların durumunun her geçen gün kötüleştiğini iddia ediyordu. Necmi Bey 23 Temmuz 1918 tarihli telgrafında bu durumu tasvir ederken, acil yardım talep edecekti:

Memurin ve ailelerinin zabitan gibi cihet-i askeriyece temin-i iâşesi ve orduya geçmiş hayvanatın çiftçilere bera-yı tevzii cihet-i mülkiyeye devri hakkındaki tebliğ ve îşar-ı nezaretpenahi üzerine bil-muhabere 3. Ordu Kumandanlığı'ndan alınan cevabnamede Harbiye Nezâreti bu babda henüz bir emir tebliğ etmediği ve edildiği zaman dahi ordunun vaziyet-i haline nazaran icabı temil olunacağı beyan edilmiştir. Merkez ve mülhakat memurini maaşlarının... ekmek parasına bile kifayet edemediği için bila-hatıra eşya-ı besiyelerini müracaat suretiyle def-i cua çalıştıkları halde artık elde avuçta satacak bir şey kalmadığından bahisle dayanma imkanı olmayan bu açlık derecesine hükümetçe bir çare-i müessir bulunmazsa terk-i memuriyet duhur-ı saire ile temerrü-i maaşat tarikiyle ihtiyar etmek mecburiyetinde bulunduklarını ifade ve ilan etmekte olduklarını...⁴⁴

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise 27 Temmuz'da 1918 yılı hububat miktarının livanın iâşesini temine yetmediği hâlde civar liva ve vilâyet ahalisinin Erzincan'dan gizlice zahire satın aldığı ve naklettiği, bu hâlin fiyatları yükselttiği ve zahire buhranına yol açtığını belirterek liva dahilinden harice zahire naklinin yasaklanması babında söz konusu teşebbüste bulunanların nakletmek üzere oldukları zahirenin iâşe fiyatı üzerinden alınıp iâşe ambarlarına konulmasına ve iâşe kanunu mucibince cezalandırılmalarına müsaade edilmesini talep etti. Dahiliye Nezâreti söz konusu önlemleri onayladığı gibi, 29 Temmuz'da Harbiye Nezâreti nezdinde girişimde bulunarak mülkî idareye yardımcı olmalarını ve ayrıca livanın zahire ihtiyacının karşılanmasını istedi⁴⁵.

18 Eylül 1918'de Trabzon Vilâyeti Lazistan Sancağı Atina (Pazar) kazası ahalisi adına Ahmet imzasıyla gönderilen telgrafta halkın sefalet içinde olduğu gözler önüne seriliyordu. İki seneden beri düşmanın amansız istilasında kalarak bütün eşyaların yağma edildiği, henüz gelmekte olan muhacirlerin aç, ilaçsız ve

⁴³ BOA DH.İ.UM 20-18/12-63, 6 Haziran 1334/1918.

⁴⁴ BOA DH.İ.UM 20-18/12-83, 23 Temmuz 1334/1918.

⁴⁵ BOA DH.İ.UM 20-18/12-79, 29 Temmuz 1334/1918.

evsiz bir hâlde bulunduğu, senelik hasadın ancak iki aylık ihtiyacı karşılayacağı bilindiği hâlde öşür ve iâşe alınmasının ahalinin mahvına neden olacağına vurgulandığı telgrafta ahalinin hiç olmazsa bu senelik vergilerden muaf tutulması istihdam ediliyordu. Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey de Sadarete gönderdiği arızada Şark Vilâyetleri ahalisinin dört yıl boyunca büyük sıkıntılara ve acılara göğüs gerdğine yer vererek, vilâyetlerin durumunu tamir ve düzeltmek için hükûmetçe 13 Haziran 1918 tarihli kararnâmeyle bazı rûsum ve vergilerden affedildiği, fakat hangi vergilerin olmayacağı açıkça belirtilmediğinden dolayı söz konusu vilâyetlerden öşür ile mübayaa usulünün kaldırılmasını içeren başvurular aldıklarını ve durumu Maliye ve İâşe Nezâretlerine arz ettiklerini bildirdi. İzzet Bey yazının devamında vilayât-ı şarkiyenin yeniden imarı için çıkarılan 25 Aralık 1918 tarihli kararnâmede de bu hususa yer verilmemesine rağmen halkın talepleri dikkate alınarak ilgili nezâretlere gerekli tebligatın yapılmasını arz etti⁴⁶.

Erzurum'da iâşe sıkıntısına ve karaborsaya çare olması amacıyla Ekim 1918'de Elviye-i Selâse'de büyük miktardaki şeker, pirinç vs. erzağın Erzurum'a nakli gündeme geldi. 26 Ekim'de Sadaret Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği tezkerede nakil işine açıklık getirdi ve Dahiliye Nezâreti ertesi gün Erzurum Vilâyeti ve Kars Mutasarrıflığı'nı karardan haberdar ederek gerekenin yapılmasını emretti:

Kars'ta altı ambar mevcut olup yalnız ambarın birinde 300.000 kilo miktarında şeker olduğu ve diğer ambarlarda şeker, pirinç ve milyonlarla yün ve pamuk ve pek çok halı ve kilim bulunduğu gibi Kars'taki kilise ve mağazalar ile gümrükte külli miktarda erzak, eşya ve manifatura ve konserve vesaire mevcut olup ancak ordunun ihtiyacından fazla olan miktarın bu suretle ambarda kalarak şekerin kıyyesi Erzurum'da 400 ve Bayezid'de 1.600 guruşa ve mücavir vilayetlerde daha pahalı fiyatlarla satılmakta olmasına nazaran eşya-ı mezkureden şeker ile yün, pamuk ve halı, kilim vesairenin şimendifer ve vesait-i saire-i askeriye ile nakline halen imkan olmadığı takdirde bunların yalnız Kars'tan geniş hatlı şimendifer ile Sarıkamış'a kadar nakliyle oradan ücret mukabilinde ahali vesaiti ile Erzurum'a sevki ve oraca furuhtu halinde hazinece fevaid-i külliye husule geleceği işar-ı mahalliyeden anlaşıldığından bahisle ordunun ihtiyacından fazla olduğu indel-tahkik anlaşılabacak olan eşya ve mevad-ı mezkurenin Erzurum'a nakli münasip görülmekte olduğuna dair Maliye Nezareti tarafından varid olan tezkere Meclis-i Vükela'da ledi-ül-müteala işar-ı vaka münasip görülmüş(tür)...⁴⁷

⁴⁶ BOA DH.İ.UM 20-17/12-57, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918.

⁴⁷ Kars Mutasarrıflığı 2 Kasım'da verdiği cevapta; nakledilmesi emredilen erzak ve eşyanın ordu emrinde olduğunu ve komutanlığın öncelikle Brest-Litovsk Antlaşması'nın dışındaki bölgelerin tahliyesini ardından da söz konusu malzemenin Erzurum'a nakledeceğini, Kars'taki malzemelerin naklinin de aylar alacağını bildirdi. Erzurum valisi Münir Bey de 17 Kasım'da Erzurum'a getirilmekte olan malzemenin doğrudan doğruya nokta ambarlarına konulduğunu ve nakliyat hususunda vilayetin devre dışı bırakıldığını haber verdi. BOA DH.İ.UM 20-20/13-37, 2 Teşrin-i Sani 1334/2 Kasım 1918.

Sonuç

Vilâyet-i Şarkîye işgal yıllarında bir yandan Rus, diğer yandan Taşnak Ermeni çetelerinin katliamına sahne oldu. Şehirler, kasabalar ve köyler sistematik bir yıkıma maruz kaldı. Yüz binlerce insan evini ve barkını terk ederek perişan ve sefil bir hâlde evlerine döneceklerini günü beklemeye koyuldu. Türk harekâtı muhacirlerin yurtlarına dönmesinin kapısını açarken bu insanları harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu.

Basın ve yetkililer vilâyetlerin yeniden imar edilebilmesi için milletin ve hükûmetin yoğun mesai harcaması gerektiği üzerinde fikir birliği içerisindeydi. Hükûmet ordunun harekâtı sonucu kurtarılan vilâyetlerde mülkî teşkilatları tesis etmek ve bu yöndeki çalışmalarını kolaylaştırmak üzere memurların maaşlarına zamdan, iâşe ve ulaşımın ordu tarafından yapılmasını ön gören bir dizi kararlar aldı. Önlemlere rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar mülkî teşkilâtlar tam anlamıyla teşekkül ettirilemedi. Bu alanda yaşanan sorunlar Millî Mücadele dönemine de damgasını vuracaktı.

Elviye-i Selase’de yeni bir mülkî teşkilâtın tesisi Şark Vilâyetleri’nde de idarî değişiklikleri ve savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesini gündeme getirdi.

Merkezî hükûmetinin Şark Vilâyetleri’nde ortaya çıkan sorunlara yaklaşımı ve çözüm yolları üretmekteki zayıflığı, Elviye-i Selase’de tam bir acze dönüşecekti. Devletin varlığı sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen insanların fedakâr omuzlarına yüklendi. Hükûmet halkın refahını artırmak ve geleceğe daha ümitli bakmasını sağlamak amacıyla pek çok muafiyet kararı aldı. Bu kararlar hükûmete ve yerel yönetimlere ayrıntılı iktisadî programlar geliştirmek üzere zaman kazandırsa da geçen sürede gerekli adımların atıldığı söylenemez.

Yerel mülkî idareler halkın bütün şikâyetlerini dikkate alarak ilgili nezaretlere bildirdikleri belgelerden ortaya çıksa da bunların çözümü o kadar kolay olmadı. Arazi reformu, iâşe, tohumluk yardımı ve diğer meselelerin çözümü devletin imkânlarıyla doğru orantılı olduğundan harcanan mesaiye karşın ulaşılan seviye yeterli olamamıştır.

Kaynaklar

- ALLEN W. E.-Paul MURATOFF (1966) *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Ankara.
- ANWEILER Oskar (1990) *Rusya’da Sovyetler (1905-1921)*, Çev. Temel KEŞOĞLU, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Atı* (1334/1918) 5 Mart № 64; 12 Mart № 71; 15 Şubat № 46; 13 Mart № 72; 19 Mart № 78; 9 Nisan № 99.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA, İstanbul]

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti [BOA DH.İ.UM]

BOA DH.İ.UM 20-18/12-15, 22 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-13, 16 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-13, 23 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-32, 12 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-22, 1 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-39, 18 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-54, 16 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-9, 30 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 10-4/5-37, 28 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-33, 25 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-58, 25 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 14 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 16 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 9 Haziran 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-24, 7 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-74, 18 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-17/12-30, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-43, 13 Teşrin-i Sani 1334/13 Kasım 1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-53, 19 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-42, 29 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-49; 13 Teşrin-i Sani 1334/13 Kasım 1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 28 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-100, 3 Eylül 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 15 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-107, 31 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-52, 30 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-67, 2 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-73, 2 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-63, 6 Haziran 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-83, 23 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-79, 29 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-17/12-57, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-37, 2 Teşrin-i Sani 1334/2 Kasım 1918.

ERDAHA Kâmil (1975) *Millî Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, Yükselen Matbaası, İstanbul.

GÖKDEMİR Ender (1989) *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

KILIÇ Selami (1998) *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KURAT Akdes Nimet (1990) *Türkiye ve Rusya*, TTK Basımevi, Ankara.

KURAT Akdes Nimet (1993) *Rusya Tarihi*, Ankara.

MASLOFSKİ G. (1935) *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, Çev. NAZMÎ, Ankara.

Tanin (1334/1918) 13 Mart № 3324; 25 Şubat № 3308; 20 Nisan № 180; 28 Nisan № 3369.

URAS Esat (1987) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

Vakit (1334/1918) 5 Mart № 135; 26 Şubat № 126.

Ayvalık Halkının Türk Tayyare Cemiyeti'ne Desteği: Güzel Ayvalık Tayyaresi

Serap TAŞDEMİR

İnönü Üniversitesi

TAŞDEMİR, Serap, Ayvalık Halkının Türk Tayyare Cemiyeti'ne Desteği: Güzel Ayvalık Tayyaresi, CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 65-84.

Millî Mücadele sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri, ülkenin bağımsızlığını koruyabilmesi için hava savunmasını da etkili hâle getirmeye çalıştılar. Devletin varlığının, bağımsızlığının korunabilmesi için bir yandan devlet ve toplum yapısında büyük dönüşümler gerçekleştirilirken öte yandan da çağdaş teknolojiye dayalı savunma sistemini güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu da devlet olanaklarının yetersiz olduğu yerde halkın desteğini sağlayacak kuruluşlar kurulmasıyla olacaktı. Nitekim 1925'te kurulan Türk Tayyare Cemiyeti aracılığıyla halkın katkılarıyla yüzlerce uçak alınarak Türk Hava Kuvvetleri'ne verilmiş ve Türk hava gücünün güçlenmesine yardımcı olunmuştur. Ayvalık halkı da yaptığı bağışlarla “Güzel Ayvalık” uçağını alarak bu kampanyaya katılmıştır. Bu çalışmada Güzel Ayvalık Uçağı'nın nasıl Türk hava gücüne kazandırıldığını hikâyesi arşiv belgeleriyle beraber dönemin mahallî basına dayanarak incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Hava Savunma Gücü, Türk Tayyare Cemiyeti, Ayvalık, Güzel Ayvalık Tayyaresi.

TAŞDEMİR, Serap, The Support of Ayvalık People to the Turkish Aeroplane Community: Beatiful Ayvalık Airplane, CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 65-84.

A new nation-state established and proclaimed Turkish Republic in 1923. It was necessary also a big transformation in social structure, and political structure of the state to survive as a independent state. To make and construct a defence system of Turkish army must have been, it needed modern technology. New republican elite was not only created such a defence system and modern technology with using his own capacities but also gave way to the civic initiatives supported by Turkish people. The Turkish Aeroplane Society which was established in 1925, provided a great deal of contribution to the Turkish Air Forces in a short time by means of launching a campaign which would supply a few hundred of airplanes. Turkish people participated in “Strengthening the Turkish Air Forces” campaign. People of a small but ancient and rich town of Ayvalık, in Marmara region bought in this spirit an airplane to be called “Beautiful Ayvalık” in accordance with their taking part in the campaign. This article examines this experience of Ayvalık people.

Key Words: Turkish Air Force, Turkish Aeroplane Society, Ayvalık, Beautiful Ayvalık Airplane.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından sağlanan barış ortamının güvenceye alınması yolunda hava gücünün güçlendirilmesi ön plana çıkmış, başlatılan “Güçlü Bir Hava Kuvveti Meydana Getirme” kampanyası ile Türk halkı büyük bir özveri göstererek 1925-1938 yılları arası bugünün modern ve güçlü hava kuvvetlerinin temelini atan 331 uçak kazandırılmıştır. Bu armağan edilen uçaklarla ilgili Hava Kuvvetleri Komutanlığı tarafından 2005 yılında *Göklerden Gönüllere* adlı bir kitap yayınlanmıştır. Bu eserde -o dönemdeki bilgilerle- kampanyaya katılarak 'Güzel Ayvalık Tayyaresi'ni¹ alan Ayvalık halkının meseleyi kavrayışı ve bunun etrafında ilçede yaşananlar yeterince yer almamış, havacılıkla ilgili diğer kaynaklarda da konu eksik kalmıştır.

Makale, Güzel Ayvalık Uçağı'nın Türk Hava Kuvvetleri'ne mâl edilme hikâyesini konu almıştır. Türk Hava Kurumu Arşivi'nin belgeleri tam olarak hizmete sunulmadığından temel olarak yerel basına dayanılmıştır. 1924 yılında yayınlanmaya başlayan *Ayvalık* gazetesi, Ayvalık halkının bağış uçak alma serüvenini günbegün sayfalarına taşıyarak yaşananların unutulmasının önüne geçmiştir. Zira Ayvalık'la ilgili anılarda veya sözlü tarih çalışmalarında o dönem yaşayan kişilerin bugün artık hayatta olmamasından yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Balıkesir'de yayınlanan *Türk Dili* gazetesi ile bölgesel ve yaygın basında da Ayvalık ile ilgili bilgilere nadiren yer verilmiş, uçak alımı kampanyasına ait bilgiyi rastlanmamıştır. Türk Hava Kuvvetleri Tarihçe Şubesi'nin kullanılmasına izin verdiği metindeki 4-5 numaralı Güzel Ayvalık Uçağı ve 1925-1939 yıllarında alınan uçak sayısının kesinleşmesine katkı sağlayacak *Havacılık ve Uçak* dergisinin kapak fotoğrafı ise ilk kez bu makalede yayınlanmaktadır. Bu araştırmada Hava Kuvvetleri'ne bağışlanan 343 uçaktan birisi olan Güzel Ayvalık Uçağı'nın hikâyesi, Türk İnkılâbı'nın modernist radikallerinin iradesinin taşrada eyleme nasıl dönüştüğüne ilginç bir tecrübe sunacaktır.

Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Millî Mücadele, millî egemenliğe dayalı kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir devletin kurulmasını amaçlıyordu. Uzun ve uzun olduğu kadar da zor koşullarda verilen bu mücadele sonunda amaca

¹ Çalışmada 'tayyare' sözcüğü yerine 'uçak' kullanılmıştır. Bu kullanım bir defaya mahsus vurgulanmış, makale başlığında ise 'tayyare' tercih edilmiştir.

ulaşıldı ve millet egemenliğine dayanan yeni devlet Lozan Antlaşması'yla kendini tüm dünya devletlerine kabul ettirdi.²

Ulus-devlet olarak yoluna devam etmeye karar vermiş olan Cumhuriyet hükûmetlerinin devletin varlığını ve bağımsızlığını sürdürebilmesi için savunma gücünü de çağdaşlaştırması gerekiyordu. Zira, çağdaş dünyada hava gücünün önemi giderek artıyordu. Çağdaş Türkiye dünyadaki bu gelişmelere gözlerini kapayamazdı. “Geleceğin en etkili silahı da hiç kuşkunuz olmasın uçaklardır. Bir gün insanoğlu uçaksız da göklerde yürüyecek, gezegenlere gidecek, belki Ay’dan mesajlar yollayacaktır! Bu mucizenin tahakkuku için iki bin yılını beklemeye hacet kalmayacaktır.” diyerek geleceği doğru bir şekilde okuyan Mustafa Kemal Paşa’nın³ da desteğiyle, Cumhuriyet’in ilânından sadece 16 ay sonra, Türk gençliğine havacılığı sevdirmek, havacılığa gerekli eleman ve uçak sağlamak, havacılığın askerî, iktisadî ve toplumsal önemini tanıtmak amacıyla 16 Şubat 1925 tarihinde Ankara’da Türk Tayyare Cemiyeti kurulmuştur.⁴

² Şerif Mardin bu durumu: “Türkiye Cumhuriyeti’nin tam bir ulus-devlet olarak kavramsallaşmasında: i. Kişilerin otoritesi üstüne kurulu bir onur anlayışından, kurallar ve yasalar üstüne kurulu bir onur anlayışına geçiş, ii. Evren düzenini anlamada dinden “pozitif bilim” anlayışına geçiş, iii. “Avam-havas” ayrılıkları üzerine kurulmuş bir topluluktan “halkçı” bir topluluğa geçiş ve iv. Bir ümmet topluluğundan bir ulus devlete geçiş” şeklinde tanımlamıştır. Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983, s. 21-48.

³ Yine Mustafa Kemal Paşa’nın “Göklerde bizi bekleyen yerimizi almak zorundayız. Yoksa o yeri başkaları istila eder ve işte o zaman bu ülke ve ulus elden gider.” ve “İstikbal göklerde dir.” sözü, havacılığa verdiği önemi en iyi şekilde ifade eder. *Atatürkçülük Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, Birinci Kitap, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 200. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa, kuruluş aşamasında cemiyete on bin lira gibi azımsanmayacak bir para bağışında bulundu. İ. Tayhani, *Atatürk’ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923-1950)*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2001, s.189.

⁴ Türkiye’de sivil ve askerî havacılık tarihi üzerine yayınlardan bir seçki verilebilir: A. Okar, *Türkiye’de Tayyarecilik 1910-1924*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 110; “T.T.A.C”, *Havacılık ve Spor*, I/6, 1929, s.114. *Atatürk ve Türk Havacılığı*, Genelkurmay Başkanlığı Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 1981, s.22. Bu dernek yanında, ilk uçak yapım çalışmaları, uçak fabrikasının açılması, Türk Kuşu’nun kuruluşu bu döneme rastlamaktadır. Başlangıçtan İnönü dönemine kadar Türk havacılık tarihiyle ilgili çalışmalardan bir kısmını sıralamak mümkün: Doktora tezlerinin bu meseleyi ihmal etmediği söylenebilir; E. As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi (İzmir, 2006); M. Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi (Elazığ, 1992); O. Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi (Ankara, 2008), Havacılık tarihine ayrılan neşriyat da vardır; M.B. Adıgüzel, *Türk Havacılığında İz Bırakanlar*, THK Kültür Yayınları, Ankara, 2006; *Atatürk ve Türk Havacılığı*, Genelkurmay Başkanlığı Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 1981; M. Dervişoğlu, *Nuri Demirağ Türkiye’nin Havacılık Efsanesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2007; S. İlmen, *Türkiyede Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Eskişehir, 1984; Y. Kansu, S. Şengöz, Y. Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Hava Kuvvetleri Basımevi, Ankara, 1971; Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler II*, Kültür Ofset Ltd.Şti, Ankara, 1997; A. Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2006; İ. Tayhani, *Atatürk’ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923-1950)*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2001; S. Tanman, *Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi (1918-1923)*, Cilt II, 2. Kitap, Hava Basımevi, Eskişehir, 1953; E. Haytaoğlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uçak Yapım Politikası ve Kurulan Uçak Şirketi TOMTAŞ”, *VI. Uluslar arası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007*, Bildiriler, Atatürk

Kısa süre içinde cemiyet ülke genelinde en küçük yerleşim yerlerine kadar şubeler açarak ⁵ halkın maddî ve manevî katkısını sağlayacak bir çalışma başlatmıştır.⁶ Bu yolla kurum, 15 yılda Türk hava gücü için hükûmete 53 milyon lira bütçe yardımı yapmış, orduya 331 tane uçak hediye etmiştir.⁷ Zengin fakir ayırımı yapılmaksızın, herkesin içtenlikle katıldığı hava gücünü kuvvetlendirme kampanyası toplumsal yardımlaşmanın ve Türk halkının ordusuna desteğinin en güzel örnekleri arasında yer almıştır.⁸

Cumhuriyet'in ilânını izleyen ilk yıllarda hava kuvvetlerine uçak alan il ve ilçeler arasında Balıkesir ili ve ilçeleri de vardır.⁹ Bu makalede, Türk Tayyare Cemiyeti'nin kampanyasına katılarak Güzel Ayvalık Uçağı'nın alınmasına öncülük eden Ayvalık Türk Tayyare Cemiyeti'nin kuruluşu ile Güzel Ayvalık Uçağı'nın öyküsü ele alınmıştır.

Türk Tayyare Cemiyeti Ayvalık Şubesi ve Etkinlikleri

Türk Tayyare Cemiyeti Başkanı Bolu Milletvekili Cevat Abbas Bey'in Ayvalık'ta da cemiyetin bir şubesini açma isteği, Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi Bey'in de Ayvalık'ta Türk Tayyare Cemiyeti şubesi açılması isteğini destekleyici görüş bildirmesi üzerine ilçede Türk Ocağı öncülüğünde Ayvalık Tayyare Cemiyeti 1925 yılında kurulmuş;¹⁰ Cemiyetin kuruluşundan itibaren tüm yurttaki olduğu gibi Ayvalık'ta da bağımsız devlet olma ve yurt savunmasına yönelik bilinç oluşturmak amacıyla 30 Ağustos Tayyare

Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, ss. 1416-1440, Saime Yüceer, "Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti Bursa Örgütü", *Atatürkçü Bakış*, II/3 (2004), s. 7-42. M. B. Adıgüzel, S. Akkuş, C. Kula, *Havacılık ve Türk Hava Kurumu*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2006.

⁵ Anadolu'nun hemen her şehir ve ilçesinde 500'ün üzerinde Türk Tayyare Şubesi açılmış olması, aynı zamanda Türk halkının cemiyete olan yoğun ilgisinin de bir göstergesidir. *Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti*, Ankara, 1931, s. 335. Ayrıca Yüceer, *age.*, s.12.

⁶ Yüceer, s. 14. Türk Tayyare Cemiyeti'nin ismi, 24 Mayıs 1935'te yapılan 6. Kongre'de Türk Hava Kurumu olarak değiştirilmiştir. Makalede Türk Tayyare Cemiyeti kullanımı korunmuştur.

⁷ "Dolgun bir Bilanço", *Havacılık ve Spor Dergisi*, 263-264, 1 Haziran 1940, s.2419. Yurdun dört bir köşesinden yapılan gönüllü katılımlarla alınan uçaklara "İsim Konma Töreni" düzenlendi. Tamamen halkla iç içe ve bayram havası içinde gerçekleştirilen bu törenlerde genellikle uçaklara, bağışta bulunan il ve ilçelerin isimleri verilmiştir. Genelde tören günü köyler de dahil bütün bölge halkı tören alanına davet ediliyor, satın alınan uçak, önce gökyüzünde gösteri uçuşu yapıyor, sonrasında belirlenen yere iniyor ve ardından resmî görevlilerin de katılımıyla isim verme töreni gerçekleştiriliyordu. Adıgüzel, Akkuş ve Kula, *age.*, s. 24.

⁸ *Gönüllerden Göklere*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, s.3

⁹ Bu kampanya kapsamında Balıkesir ili ve Edremit, Burhaniye, Ayvalık, Bandırma ve Sındırgı ilçeleri bir veya birden fazla fazla uçak almışlardır.

¹⁰ İdare Meclisi'nde Osman ve Behzat, Belediye Başkanı Halid, Türk Ocağı'ndan İsmail, yerel basını temsilen *Ayvalık* gazetesinden Hilmi İsmail, Türk Ocağı İdman Şubesi'nden Sadık Halid, Ayvalık öğretmenleri adına Sadık Beylerin yer aldı. İdare meclisi Belediye başkanı Halid Bey'i başkan seçerek çalışmalarına başladı. *Ayvalık*, 6 Nisan 1925, s.1.

Bayramı'nın ¹¹ halkın geniş katılımıyla kutlanmasına özen gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin 1927 yılı törenlerine Cemiyet, 15 gün önceden hazırlanmaya başlamış, bir yandan hükûmet konağı karşısındaki bahçede sahne kurma hazırlıkları yapıp, buraya elektrik tesisatı döşenirken, öte yandan da Çamlı limanındaki orman sahasında alan düzenlenmişti. Tören günü 30 Ağustos'un Türk tarihindeki yeri ve önemine değinen konuşmaların ardından Tayyare Cemiyeti o güne özel hazırlanmış uçak şeklindeki rozetlerini birer lira karşılığında halka dağıtarak bir yandan cemiyete gelir sağlarken öte yandan da o günü halkın bilincine yerleştirmeye çaba göstermişti. Tayyare Cemiyeti'ne maddî ve manevî katkıları nedeniyle Sirozlu Süleyman ve Şekerci Hüsnü Efendiler tayyare madalyalarıyla ödüllendirilmiş, törenin ardından sunulan İttihat Spor Kulübü Heyet-i Temsiliyesi'nin hazırladığı piyes ve komedi halkın beğenisini toplarken, Reşat Demir Bey'in, *Mehmetçiğin Gazî'ye Hitabı* ile Mesut Talat ve Vedia Hanım'ın katıldığı konserler büyük alkış almış; tören nedeniyle hükûmet bahçesi gece de süslenmişti.¹²

Uçak Alımı İçin Yapılan Çalışmalar ve Bağışlar

Ayvalık Tayyare Cemiyeti yönetim kurulu, 1926 yılında yaptığı toplantıda şubenin daha aktif çalışmasına karar vermiş; bu karar üzerine, cemiyet başkanı Namık Hulusi Bey¹³ işlerinin yoğunluğunu sebep göstererek istifa etmiş, yerine *Ayvalık* gazetesi başyazarı avukat Hilmi İsmail Bey¹⁴ getirilmişti. Toplantıda, cemiyet başkanı ile birlikte idare meclisi üyeleri de değiştirilmişti.¹⁵

Ankara'da yapılan Tayyare Cemiyeti Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda Ayvalık Tayyare Cemiyeti tüzüğünde de değişiklikler yapılarak yeni bir yönetim kurulu oluşturulmuş, cemiyet başkanlığına Jandarma Kumandanı Arif, başkan yardımcılığına Halil Faruk, muhasipliğe de Haluk Bey getirilmişti.¹⁶ Yeni yönetim ilk iş olarak üye sayısını artırarak¹⁷ Türk Tayyare

¹¹ "Türk Tayyarecileri'nin hükûmetten talebi üzerine Millî Mücadele'de en fazla "tayyare" uçurdukları 28-29-30 Ağustos günlerine izafeten 30 Ağustos Zafer Bayramı, aynı zamanda Tayyare Bayramı olarak da kabul edilmiştir. Okar, *age.*, 93.

¹² *Ayvalık*, 1 Eylül 1927, s.1.

¹³ 1926 yılında boşalan encümen üyeliği için seçim yapıldı. Yeni seçilen üyelerle birlikte belediye heyeti toplandıktan sonra içlerinden bir başkan seçeceklerdi. Yapılan toplantıda eski heyette de üye olarak çalışan tüccardan Namık Hulusi Bey belediye başkanı seçildi. *Ayvalık*, 15 Mart 1926, s. 2.

¹⁴ Hilmi İsmail Bey, 1927 yılı Tayyare Kongresi'ne Ayvalık'ı temsilen katıldı. *Ayvalık*, 22 Teşrin-i Sâni 1926, s.1; *Ayvalık*, 3 Kanun-ı Sâni 1927, s. 1.

¹⁵ Belediye başkanı Namık Hulusi, Sabuncuzade Fehmi Mustafa, ihtiyat zabitanından Refet, Halil Faruk, Hüseyin Ağazade Hasan Basri, Osman, Muhlis ve öğretmen Rıfkı beyler İdare Meclisi üyeliğine getirildiler. *Ayvalık*, 8 Teşrin-i Sâni 1926, s.2.

¹⁶ *Ayvalık*, 7 Mart 1927, s. 1.

Cemiyeti'ne uçak almayı kararlaştırmıştı. Toplantının hemen ardından Ayvalıklı tüccarlardan Bekir Mazhar Bey önce 100 lira ve sonra ödenmek üzere 2000 lira para ile Domuz Çukuru'ndaki zeytinliğinin o seneki en iyi hâsılatını, Dalkıran Mustafa Efendi ise 400 lirayı cemiyete bağışladı. Uçak alımı için yapılan bağışlar 5 kuruş bile olsa- *Ayvalık* gazetesi ile de halka duyurulmaya başlandı.¹⁸ Bu tür yardım haberlerinin duyurulması önemliydi, zira bir taraftan yardımda bulunan kişiler onurlandırılırken, diğer taraftan da vatandaşların yardımda bulunması amacıyla propaganda ediliyordu.

Gelir elde etmek için genel merkezin düzenlediği piyango çekilişlerine de katılan Ayvalık Tayyare Cemiyeti,¹⁹ ülke genelinde düzenlenecek uçak piyangoları biletlerinin Ayvalık'ta satılması için bir bayilik açmış, ilk çekiliş için de 50 bilet almıştı.²⁰

Yeni Türkiye'nin her alanda ilerlemesi ve kalkınması yolunda yapılması ve olması gerekeni isteyen irade şeklinde niteleyeceğimiz Mustafa Kemal Paşa'nın yol göstericiliğinde, Türk Tayyare Cemiyeti'nin kuruluşundan itibaren toplumun her katmanı kuruma katkı sağlama konusunda seferber edilmiştir. Kişisel bağışlar yanında; vergiler, pullar, Alpullu Şeker Fabrikası'nın ilk ürününden her kurum şubesine gönderilen paketin açık artırmayla satılarak gelir elde edilmesi bu çabalar arasındadır. Cumhuriyet'le birlikte, İslâmî dayanışma anlayışının bir parçası olan zekât ve fitreler de sosyal devletin varlığına işaret eden Hilâl-i Ahmer, Himâye-i Eftal ve Türk Tayyare Cemiyeti gibi kurumlara sevk edilecektir.²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı da uçak alma seferberliğine "vaazlarda tayyarenin öneminden bahsedilmesi ve Tayyare Cemiyeti'ne üye olunması için

¹⁷ Buna göre ilçe sınırlarında ikamet eden ve akli durumu yerinde olanlar beş kuruşluk aidat karşılığında üyeliğe kabul edilecekti. *Ayvalık*, 16 Mayıs 1927, s. 1.

¹⁸ *Ayvalık*, 20 Nisan 1925, s. 2). Bu toplantıda Dalkıran Mustafa Ağa ve Meclis-i İdare azasından Derviş Efendi 200 lira; İlçe kaymakamı Ragıp Bey, Küçük Köylü Elmas Efendi, Dalkıran Mehmet Ağa, Praşleleli Bekir Mazhar Efendi, Belediye Baş Katibi Ali Efendi, Tüccardan Hasan Arif Bey, Ali Bey ve İslam Babazâde Mehmet Naci Beyler 100 lira; Müftü Şakir Efendi, Karayaz Safir Ağa, Belediye azasından Hulki Bey, Belediye reisi Halid Bey, Balçıklı Murat Ağa, Kalonyalı Kemal Behari Bey ve Nedim Fuat Bey 50 lira; Beşirzade Ali Bey, Berberoğlu İbrahim Efendi, Abdullah Mazhar Efendi, Taş Gazino müsteciri (:kiralayıcısı) İsmail Efendiler 25 lira; Basri Bey, Fahrman Efendi, Rasim Efendi, 10 lira ve Terzi Namık Efendi 9 lira bağış yaptılar.

¹⁹ Türk Tayyare Cemiyeti merkezi, 7,5 milyon liralık bir de piyango düzenlemişti. Buna göre piyango senede on kez düzenlenecek ve toplam miktar ona bölünecekti. İlk çekiliş 19 Nisan 1926 Pazartesi günü başlayacaktı. *Ayvalık*, 8 Şubat 1926, s.1.

²⁰ *Ayvalık*, 8 Şubat 1926, s. 1; *Ayvalık*, 1 Kanun-ı Sâni 1927, s.1.

²¹ İlk olarak Ahmet Mithat Efendi Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayınladığı bir yazıyla kurban derilerinin ya da karşılıklarının devlet eliyle toplanarak hayır işlerinde kullanılmasını teklif etmiş, konu bab-ı meşihata kadar gitmiş ve oradan çıkan bir fetvayı şerife ile Ahmet Mithat Efendi'ye hak verilerek kurban derilerinin devlet eliyle toplanarak millî ve vatani işlerde kullanılması kabul edilmişti. Cumhuriyet ilan edildikten sonra da devletin yapamadığını millet, milletin yapamadığını devlet yapabilir düşüncesiyle bu uygulamaya devam edilmişti. Sabiha Gökçen, *Atatürk'le Bir Ömür*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 88; F.Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.180-181.

teşvikte bulunulması”²² veya zekât, fitre, kurban derisi ve sakatatlarının Türk Tayyare Cemiyeti'ne verilmesinin caiz olduğunu cami cemaatine vaazlarında duyurarak halka bu yönde teşvikte bulunmuştur.²³ Ayrıca Türk Tayyare Cemiyeti, Hilâl-i Ahmer ve Himâye-i Etfal'e ellerinden gelen yardımı göstererek²⁴ zekât, fitre ve kurban derilerinden elde edilen geliri bu kurumlar arasında paylaşılması²⁵ konusunda bizzat müftülere bu yönde tebligat da yapılmıştır. Ayvalık ilçesi müftülüğünün de gerek bayramlarda gerekse diğer zamanlarda halkı Türk Tayyare Cemiyeti'ne yardıma çağırması, Ayvalıklıların zekât veya fitrelerinin Türk Tayyare Cemiyeti'ne vermelerine dair yoğun bir çalışma başlatacaktır. Ayvalık Müftülüğü ve Tayyare Cemiyeti Ayvalık Şubesi işbirliğiyle, kurban derileriyle bağirsak ve boynuzlarının cemiyete bağışlanması konusunda müftülükten fetva alınmış ve bu gazetede de yayınlatılmıştır. 1927 yılı Kurban bayramında, bayram öncesi verilen fetva hatırlatılarak bir önceki bayramda gösterilen yoğun katılımdan dolayı gazete aracılığıyla açık teşekkür kaleme alınmıştır. Kurban bayramı öncesi Diyanet İşleri Başkanı'nın gazetede de yayınlanan uzun beyânâtında yurt bağımsızlığının sağlanmasında güçlü bir hava savunma sistemine sahip olmanın önemi şu sözlerle açıklanmıştır: “Müslümanların zekât, sadaka-i fitr ve kurban derilerini Tayyare Cemiyeti'ne vermeleri şer'an caizdir. Türkiye Cumhuriyeti Tayyare Cemiyeti hükûmetçe musaddık bulunmasına ve kuvva-i hevaiyesi mütefevvikin olmayan devletlerin muhafaza-i mevcudiyet edemeyecekleri muhakkak olmasına binaen Türk milletinin muhafazası için tayyare filosu teşkiline sarf edilmek üzere ağınyai Müslümanın zekât ve sadaka-i fitr ve kurban derilerini mezkûr Tayyare Cemiyeti'ne vermeleri Şer'an caiz olur mu? El-cevab olur. Diyanet İşleri Reisi Refet.”²⁶

Bursa'da 1926 yılında düzenlenen Tayyare Kongresi sonrasında uçak alımları ile ilgili yeni kararlar alınmıştır.²⁷ Bu kararların ardından Ayvalık Tayyare

²² BCA 51.0.0.0/13.114.26, 13.4.1925.

²³ BCA 51.0.0.0/3.17.3, 25.2.1928; BCA 51.0.0.0/3.19.4, 1.4.1926; BCA 51.0.0.0/5.44.23, 31.12.1926.

²⁴ BCA 51.0.0.0/13.112.19, 26.2.1928.

²⁵ BCA 51.0.0.0/2.6.20, 8.2.1927

²⁶ *Ayvalık*, 14 Mart 1927, s. 1.

²⁷ Alınan karara göre kuru ve yaş bilimum mahsulden yüzde ikisi, hububat için, üreticinin ekmiş olduğu tohum miktarı çıkarıldıktan sonra geriye kalan ürünün %2'si alınacak, bunun için bir defter tutulacak, bağışlar bağlı olunan nahiye veya kaza merkezindeki dernek şubesine yapılacaktır. Tütün: Tekel idarelerince; Koza: Borsa veya Rûsumat idarelerince; Zeytinyağı: Mengene ve fabrikalarda memur istihdamı suretiyle; Ketten, kenevir, palamut, üzüm, afyon, tuzlama zeytin ve sair ürün yetiştigi mahallin ihraç iskele rûsumat idaresince; Yaş meyve ve sebzedden kabızimal, belediye veya şube vesaitiyle tahsil edilmesi;²⁷ Mesken hariç, on liradan fazla vergi veren kişilerin verdiği bu oranın % 10'u, hayvan sahibi kişilerden koyun, keçi cinsinden 10, sığırdan 20, düveden 30, diğer büyük hayvanattan 20 kuruş maliye memurları aracılığıyla bağış alınacaktı. Beyannâme verme mükellefiyeti olan tüccar ve müessesattan kazancın % 2'si, beyannâme ile mükellef olmayanlardan ise vereceği kazanç vergisinin %10'u maliye memurları aracılığıyla bağış olarak

Cemiyeti, ilçedeki yerel gazeteye bir ilân vererek alınacak bağış uçağa katkı sağlamak amacıyla gümrüklerden ihraç edilecek her tür üründen uçak alımı için %1 yardım parası alınacağını, yardım parasının alındığına dair mührü olmayan ürünlerin gümrükten çıkışına izin verilmeyeceğini duyurmuştur.²⁸ Ayvalık halkı, Türk Tayyare Cemiyeti'ne bağışlanmak üzere alınacak uçak için 1 Ocak 1927 tarihine kadar toplam 28 bin kıyye (okka) zeytinyağı bağışlamış,²⁹ Şubat ayında fabrikaların tamamı kapandıktan sonra Tayyare Cemiyeti başkanı, yapılan bağışlarla ilgili yaptığı açıklamada cemiyet hesabına üreticilerden toplanan zeytinyağının 53.000 okkaya ulaştığını açıklamıştır. Satılan yağların parası tahsil edildikçe Ziraat Bankası'na yatırılıyor,³⁰ belli bir miktara ulaşıncaya genel merkeze gönderiliyordu. Buna göre 50 bin liraya yakın bir miktarın havalesi yapılmıştı.³¹ 1928 yılı Ocak ayında gazeteye verilen bir ilânda Tayyare Cemiyeti deposunda 10817.5 okka zeytinyağı bulunduğu ve bunların müzayedeye çıkarılarak satılacağı duyurulmuş,³² diğer taraftan satın alınacak uçak için Ayvalık'ta değişik bağış toplama etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. Cemiyet yararına Türk cambazlarının katılımı ile ip üzerinde kurban kesme gösterisi; Ayvalık Türk Ocağı İdman Yurdu Takımı Burhaniye Takımı ile yaptığı maçın gelirinin Türk Tayyare Cemiyeti'ne bağışlanması;³³ İzmir'den bir uçak filosunun Ayvalık'a gelmesi ve gösteri yapması sırasında bu gösteriyi izleyenlerin yaptığı bağışlar bu etkinlikler arasındadır.³⁴

Gelir elde etmek için çeşitli müzayedeler düzenlendiği de bilinmektedir. Meselâ bunlardan birinde tüccardan Bekir Efendi Türk Ocağı'ndaki müzayedede yüzlerce liralık bağış yapmış, ayrıca aile yadigârı altın saatini de satılarak gelir getirmesi için Cemiyet'e bağışlamıştır. Müzayedede sırasında ihtiyar ve malul kundura boyacısı Ali Rıza Efendi'nin "işte alınımın teriyle ve ayakkabı boyamak suretiyle kazandığım şu yegâne liramı teberru ediyorum" sözleri toplantıda bulunan insanlara duygulu anlar yaşatmıştır.

kabul edilecekti. Tutulacak balık hasılatından %2'si alınacaktı. *Ayvalık*, 8 Teşrin-i Sâni 1926, s. 2; *Ayvalık*, 22 Teşrin-i Sâni 1926, s.1.

²⁸ *Ayvalık*, 9 Kanun-ı Sâni 1928, s.1.

²⁹ *Ayvalık*, 3 Kanun-ı Sâni 1927, s. 1.

³⁰ Nizamnâmede cemiyetin banka adresi olarak İş Bankası gösterildi. Ancak İş Bankası şubeleri bulunmayan yerlerde işlemler Ziraat Bankası aracılığıyla yerine getirilecekti. Banka bulunmayan yerlerde ise paralar posta havalesiyle merkeze gönderilecekti. *Türk Tayyare Cemiyeti Nizamnâmesi*, s.12.

³¹ *Ayvalık*, 24 Şubat 1927, s. 1.

³² *Ayvalık*, 9 Kanun-ı Sâni 1928, 1.

³³ *Ayvalık*, 27 Temmuz 1925, s.2; *Ayvalık*, 31 Kanun-ı Evvel 1925, s. 2.

³⁴ Bu esnada uçakların hareketlerini daha yakından izlemek isteyen bazı kişilerin Taş Kahvenin balkonuna yığılması sonucu balkon çöktü ve üzerinde bulunanlar denize düştüler. Sandalcılar ve yakında bulunanların denize atlayarak yardım etmelerine karşı üç kişi arbedede yaşamını kaybetti. *Ayvalık*, 20 Temmuz 1925, s. 3.

Güzel Ayvalık Uçağı'nın alınması için tüm Ayvalık halkının seferber olduğu görülmektedir. Katkıda bulunanlar arasında öğrenciler de vardır. Bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde okullar, yeni toplum-yeni insanın yetiştirilmesinde büyük bir yer tutuyordu. Okullar sadece yurttaş yetiştirmeyecek, "makbul" iyi yurttaşlar yetiştirecekti.³⁵ Bu beklentiler Ayvalık'taki öğrencilere de yansımıştır. Ayvalık İkinci Erkek Mektebi öğrencilerinden bin yüz kuruş³⁶, Alibey Nahiyesi Muhtelit Mektebi öğrencilerinden 188, Ayvalık Kız Numune Mektebi öğrencilerinden 1458,³⁷ İkinci Erkek Mektebi öğrencilerinden 125 kuruş toplanarak cemiyet veznesine teslim edilmiştir. Ayvalık Merkez Birinci İlk Erkek Mektebi öğrencilerinin, okuldaki Tayyare İane kutusunda yıl sonundaki ikinci açılışta 1780 kuruş daha bağışta bulundukları görülmüştür.³⁸

Ayvalık halkı 1927 yılında alınmasına karar verilen "Ayvalık" uçağına katkı olarak 1926 yılı yağ üretiminin % 2'sini Türk Tayyare Cemiyeti'ne vermeyi kabul etmiştir. Üreticiler ve fabrikatörler üründen %2 bağış verecekleri sözlerini yerine getirmişlerdir. Fabrikatörler üreticilerden alıp zimmetlerine aktardıkları yağlara piyasa fiyatından 3 kuruş fazla fiyatla satın almışlardır. Ocak ayında kesilen ilk irsalide satılan yağ miktarı bedelinin 25 bin liraya çıktığı görülmüştür. Satış bu oranla devam ettiğinde baharda Ayvalık uçağı'nın alınabileceği müjdelenmiştir.³⁹

Ayvalık'ta gaz ve benzin satış acenteliği yapan Tirelizâde Sabri Beyin uçak alımı için gaz ve benzin satışının beher tenekesinden altmışar parasını cemiyete bağışlaması üzerine⁴⁰ ilçedeki diğer acentenin sahibi Gazazzâde biraderler de satışlarının her bir tenekesinden ikişer kuruşu cemiyete bağışlamaya karar vermiştir.⁴¹

³⁵ Üstel, *age.*, s. 155.

³⁶ *Ayvalık*, 16 Mayıs 1927, s. 1.

³⁷ Daha sonra gazetede bir düzeltme yazısı yazılarak bu bağışı Kız Numune Mektebi öğrencileri değil, Ayvalık İkinci Kız Mektebi öğrencilerinin yaptığı belirtildi; *Ayvalık*, 20 Haziran 1927, s. 1.

³⁸ *Ayvalık*, 17 Haziran 1927, s. 1; *Ayvalık*, 3 Temmuz 1927, s. 1.

³⁹ *Ayvalık*, 15 Teşrin-i Sâni 1926, s.1; *Ayvalık*, 13 Kanun-ı Sâni 1927, s. 1.

⁴⁰ Tirelizâde Hasan Sabri Bey bu bağış yanında 200 dönümlük tarlasından çıkacak buğday ve arpanın da gelirinin yüzde iki buçüğünü cemiyete bağışlayacaktır. *Ayvalık*, 16 Mayıs 1927, s. 1.

⁴¹ *Ayvalık*, 6 Haziran 1927, s. 1. Cumhuriyetin ilk yıllarında Ayvalık Batı Anadolu Bölgesindeki gelişmiş merkezlerden birisiydi. Bunda zeytinyağı ve sabun fabrikalarının varlığı önemli bir etkendi. Üretilen sabunlar sadece ülke içinde değil, bu alanda kendini kabul ettirmiş Fransa, İtalya, İspanya gibi ülkelere de satılacak derecede kaliteliydi. Ayrıca ilçede büyük bir un fabrikası vardı. Eskiden Fransız köselelerinden ayırt edilmeyecek köseleler yapılırken savaş yıllarında bu yerler tahrip edilmiştir. Ayvalık'ta Küçük Köy ile beraber otuz kırk yağhane ve yirmiyi yakın fabrika ve sabunhane ile binlerce dönüm arazi mevcuttu. Asıl üretim zeytin ve zeytin ürünleri olmakla birlikte, Ayvalık'ta balıkçılık da ekonomik yaşama canlılık katan bir öğeydi. 1925 yılı mart ayından 1926 şubat ayına kadar Ayvalık'ta ekonomik yapısına bakılınca: yalnız zeytin yağı ihracatı olmak üzere 920.789 lira, eşyayı sair ihracatı da 8226 liradır ki toplam 1.003.049 lira tutmaktadır. Toplam olarak Ayvalık'ta yıl içinde ihracat 2.684.047 lira, ithalatı 1.632.792 liradır. Bununla birlikte, Ayvalık'ta 1927 yılı Haziran ayı ortalarından itibaren

Taş Gazinosu kiracısı İsmail Efendi, Türk Tayyare Cemiyeti'ne başvurarak geliri dernek yararına tombala çekilişi düzenleyeceğini, bu nedenle cemiyetten bir gözlemcinin katılımını istemiştir. Toplantıya idare heyeti üyelerinden Hilmi İsmail Bey katılarak uçakların ülke savunması için gereklilik ve yararından bahseden kısa bir konuşma yapmıştır. Aynı gece orada bulunan Sirozlu Ali Beyin akrabasından Ferhat Bey, değerli cep saatini cemiyete bağışlamıştır. Cumhuriyet Kırathanesi'nde ve Fahri Çavuş ve Şeriki Ahmet Efendilerin kahvelerinde yapılan müzayedelerde bağışlanan saatin fiyatı 100 küsur liraya kadar yükselmiş, ancak satış Hasan Kaptanın Kahvehanesi'nde yapılacak müzayedeye ertelenmiştir. Bu toplantıda da satış yapılamamış, son olarak Tayyare Cemiyeti'nde müzayedeye devam edilmiştir. Saatin fiyatı 240 lirayı bulduktan sonra iki misli müzayedeye usulüne geçilmiştir. Tüccardan Hacı Mustafa Bey ile Şevket Osman Bey arasında geçen müzayedede saat 390 liraya Şevket Osman Bey'e satılmıştır. Saatin sahibi olan Şevket Osman Bey saati tekrar cemiyete bağışlarken Taş Gazinosu civarındaki bahar lokantası sahibi de, 29 Ağustos Pazartesi günü ticaretini Tayyare Cemiyeti'ne bağışlayacağını, o gün için özel menü hazırladıklarını, bundan dolayı halkın özellikle o gün kendilerini desteklemelerini istemiştir.⁴² Tayyare Bayramı olarak kabul edilen 30 Ağustos günü bayram şeklinde etkinliklerle kutlanması kararlaştırılmıştır.⁴³ Bayram nedeniyle Şekerci Hüsnü ve Biraderleri hazırladıkları pastaları uçak alımına katkı için cemiyete bağışlamıştır.⁴⁴

Ayvalık'ta hizmet veren bütün perukarlar (alafranga berber) bir günlük çalışma ücretlerini cemiyete bağışlama sözü vermişler; bununla birlikte, verilen sözün üzerinden iki ay geçmesine rağmen yalnız perukar Hıfzı Nevzat Efendi vaadini gerçekleştirerek 2.500 kuruşluk hasılatı bağışlaması üzerine, cemiyet yetkilileri ilçedeki gazete aracılığıyla berberleri verdikleri sözü yerine getirmeye davet etmişlerdir.⁴⁵

piyasalarda büyük bir durgunluk yaşanmaya başlamıştır. Bkz. *Ayvalık*, 10 Ağustos 1925, s. 2; *Ayvalık*, 29 Eylül 1924, s. 1; *Ayvalık*, 25 Mayıs 1925, s. 3; *Ayvalık*, 9 Haziran 1927, s. 1.

⁴² *Ayvalık*, 20 Nisan 1925, s.2; *Ayvalık*, 18 Ağustos 1927, s. 1.

⁴³ *Ayvalık*, 31 Ağustos 1925, s. 3. 1930 yılı törenleri kutlama fotoğrafı için bkz: Resim 2.

⁴⁴ Ayrıca tayyare ianesine katılanlardan eczacı Ali Şefik 200 kuruş, belediye başkanı Ali, Belediye başkanı Halid, Mustafa, Derviş Ağa, Kahveci Ahmet, Terzi Osman, Dalkıran Mahmut Ağa, Matbaacı Avni, Araplarlı Hulusi, Kahveci Niyazi, Salim Mahmut, Halil 100 kuruş, (Avukat) Hilmi, terzi Namık, Ziraat Odası başkanı Ali Rıza, Hacı Hüseyin Ağa, fotoğrafçı Kemal, Kunduracı Ahmet, Necmettin, Hüseyin Bahri Kaptan, Hüseyin Sakıp, Hasan oğlu Hüsnü, Cafer, Lokantacı Şevket, Selanikli Hasan, Halil Kaptan Mahdumu İsmail, kunduracı Hüseyin, kırtasiyeci Hüsamettin 50 kuruş, tuhafiyeci Münir, Hilmi 25 kuruş yardımında bulundular. *Ayvalık*, 7 Eylül 1925, s. 3.

⁴⁵ *Ayvalık*, 10 Ağustos 1925, s.1. Perukar Hıfzı Nevzat Efendi iki gün geceli gündüzlü çalışmasının bedeli olan 25 lirayı cemiyete bağışladığı gibi her ay bir günlük çalışma gelirini de cemiyete bağışlamaya söz vermişti. *Ayvalık*, 10 Mayıs 1924, s. 4.

Ayvalık'ta çiftçilikle uğraşanlar ürün toplandıktan sonra bir kısmını 'Tayyare Cemiyeti'ne bağışlamaya karar vermeleri üzerine cemiyet *Ayvalık* gazetesi aracılığıyla açık teşekkürde bulunmuş ve yapılması gerekenleri açıklamıştır. Buna göre her mahalle ve köy ihtiyar heyeti daireleri dahilinde yapılacak bağışın muhafazası için bir yer ayarlayacak, bağışta bulunacak kişiler ve yapılacak gün hakkında cemiyeti bilgilendirecekti. Her çeşit ürün bağış olarak kabul edileceği için kimin hangi üründen ne kadar bağışlayacağını ayrı ayrı yazılması, bağışlanacak ürünler harmandan alınacaksa daha önceden haberdar edilmesi söylenmiştir. Kavun karpuz gibi bozulacak olanların hemen satılarak bedelinin cemiyete ulaştırılması belirtilmiştir. Yapılacak yardımlar için bağış makbuzları verileceğinden bağış yapacakların isimlerinin cemiyete bildirilmesi de istenmiştir.⁴⁶

1926 yılında Ramazan bayramı nedeniyle mahalleler Türk Tayyare Cemiyeti'ne ihtiyar heyeti aracılığıyla sadaka ve fitre olarak bağışta bulunmuştur.⁴⁷ Alibey nahiyesi halkı da bayram nedeniyle aralarında topladıkları 3555 kuruşu dernek veznesine yatırarak uçak alımı için katkıda bulunmuşlardır. Sadece bağışlar değil, sosyal etkinlikler düzenlenerek de cemiyete maddî katkı sağlanmıştır. Örneğin, 1927 yılında bayramın üçüncü günü Tayyare Cemiyeti yararına bir balo düzenlenmiştir.⁴⁸

Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi, Uşak'ta açılan şeker fabrikasının ilk mahsulünden olan şekerleri Türk Tayyare Cemiyeti şubelerine göndererek açık artırmayla satılmasını, bu paketlerin satışından elde edilecek gelirlerin de Uşak Şeker Fabrikası adına alınacak uçak için kullanılmasını kararlaştırmıştı. Bu şekerlerden Ayvalık Tayyare Cemiyeti'ne de gönderilmiştir. Cemiyetin daveti üzerine halk Türk Ocağı'nda toplanmışsa da havanın aşırı yağmurlu olması nedeniyle katılım beklenenden az olmuştur. Buna rağmen, Tayyare Cemiyeti başkanı avukat Hilmi İsmail Beyin yaptığı kısa konuşmanın ardından kurdelelerle süslenen şeker kutusu açık artırmaya çıkarılmış,⁴⁹ Sirozlu sarraf Süleyman Bey yirmi lira değerinde bir adet bakır mangalını Alaiyeli Bekirzâde Hasan Efendi ve eşi kurban bayramında kurban kesmek yerine kurban bedeli

⁴⁶ *Ayvalık*, 6-7 Haziran 1926, s. 1, 2.

⁴⁷ Buna göre: Sakarya mahallesinden 161 lira 84 kuruş, Hayrettin Paşa Mahallesi 135 lira 18 kuruş, Fethiye Mahallesinden 105 lira 1 kuruş, Hamdi Bey Mahallesinden 97 lira, Kemal Paşa Mahallesinden 51 lira 77 kuruş, Vehbi Bey Mahallesinden 23 lira 6 kuruş, Kazım Paşa Mahallesinden 50 lira 14 kuruş, Zeki Bey Mahallesinden 48 lira 61 kuruş ve Fevzi Paşa Mahallesinden 41 lira 61 kuruş olmak üzere toplam 714 lira 22 kuruş bağış toplanmıştır. Zarflardan çıkan 648 lira 87 kuruş da eklendiğinde bu miktar 1362 lira 87 kuruşa ulaşmıştır. *Ayvalık*, 26 Nisan 1926, s. 1.

⁴⁸ *Ayvalık*, 20 Haziran 1927, s.1; *Ayvalık*, 7 Nisan 1927, s. 1.

⁴⁹ *Ayvalık*, 13 Kanun-ı Sâni 1927, s.1; *Ayvalık*, 24 Kanun-ı Sâni 1927, s. 1.

olan 12 lirayı, Şekerci Hüsnü Bey motorunu Tayyare Cemiyeti'ne bağışlamıştır.⁵⁰ Ayrıca öldükten sonra tüm mal varlığını Cemiyet'e bağışlayanlar da olmuştur.⁵¹

Ayvalık Tayyare Cemiyeti 1926 yılı Aralık ve 1927 yılı Ocak aylarında merkeze 21748 lira 70 kuruş para göndermiştir. Tayyare Cemiyeti'nin kurulmasından 1926 yılı Kasım ayına kadar toplanan 5900 küsur lira da buna eklenince merkeze gönderilen para miktarı yaklaşık 28 bin liraya ulaşmıştır. Eldeki var olan yağların peyderpey satılmasından sonra da 15 bin lira daha yollanabileceği ve hâlâ faaliyette bulunan fabrikalardan gelecek bağışlarla bu rakamın 50 bin liraya ulaşacağı tahmin ediliyordu.⁵²

Madalya Töreni

Herhangi bir konuda yararlık gösterenlere, yarışlarda ve sergilerde derece alanlara ödül, bazen de önemli bir olay dolayısıyla ilgililere hatıra olarak madalya verilmiştir. Türk Tayyare Cemiyeti de uçak alımına bağışta bulunan kişi ve kurumlara yapılan katkıları unutulmaz kılmak ve bir anlamda şükran duygularını dile getirmek amacıyla bronz, gümüş, altın ve murassa madalyası şeklinde madalya vermeyi kararlaştırılmıştır. Hazırlanan nizamnameye göre: Cemiyete bir defada otuz veya düzenli taksitlerle bir senede elli lira yardım edenlere bronz madalya, bir defada yetmiş veya düzenli taksitlerle bir senede yüz lira yardım edenlere gümüş madalya, bir defada iki yüz veya düzenli taksitlerle bir senede iki yüz elli lira yardım edenlere altın madalya, bir defada iki bin beş yüz veya düzenli taksitlerle bir senede üç bin liradan fazla yardım eden aile veya kurumlara bir murassa madalya verilecekti⁵³

Ayvalık ilçesinde de Cemiyete birden fazla para bağışı yapanlardan Derviş Ağa altın madalya, Ali Cömert, Hasan Arif, Bakkal Hüseyin Sakıp, Belediye Başkâtibi Ali, Bekir Mazhar, Küçük Köyde Elmas, Dalkıran Mustafa bey/efendiler gümüş madalya, Müftü Şakir, Kemal Bahri, Küçük Köyde Ahmet Sana, Komisyoncu Hulki, Karayağız Zafer, Bosna muhacirlerinden Arif efendi/beyler de bronz madalyalarla taltif edilmiş; İdare Heyeti üyelerinin de hazır bulunduğu törende Kaymakam Haluk Nihat Bey'in "İstiklal ve Tayyare

⁵⁰ Habere göre motor 28 beygir gücünde, benzinle çalışan, saatte 6-7 mil hız yapabilmek gücüne sahipti. Dernek müzayede düzenleyerek motoru satıp gelir elde etme kararına varmıştı. *Ayvalık*, 16 Mayıs 1927, s. 1; *Ayvalık*, 9 Haziran 1927, s. 1.

⁵¹ Ayvalık'ta Kemal Paşa mahallesinde oturan Girit mübadillerinden İzbanzâde Ali Bey "mahdumu Hüsnü Beyin 2602 altın ve emlakıyla emvali menkulesinin nısfını badel-vefat cemiyetimize terk ve teberru eylemiştir..." *Ayvalık*, 9 Nisan 1928, s. 1; *Ayvalık*, 13 Şubat 1928, s. 1.

⁵² *Ayvalık*, 10 Şubat 1927, s. 1. Güzel Ayvalık uçağı alınncaya değin 1926 yılında Balıkesir'de (ikinci 1929 ve üçüncü uçağın tarihi belli değil) ve Edremitliler (Edremitlilerin aldığı ikinci uçağın da tarihi belli değildir.) birer uçak almış, diğer ilçelerin aldığı uçakların tarihi 1928 yılı ve sonrası tarihlidir. (Burhaniye 1928, Bandırma(1929 ve diğeri tarihi belli değil), Dursunbey 1929, Sındırgı 1928 ve 1931. Bu yıl ve sayılar Hava Kuvvetleri Komutanlığı tarihsel şubenin hazırladığı listeden alınmıştır.).

⁵³ *Türk Tayyare Cemiyeti Esas Nizamnamesi*, s. 17-18.

Madalyalarının her Türkün göğsünde parlaması kadar şerefli bir şey olamayacağına” dair hitabının ardından madalyalar sahiplerine sunulmuştur.⁵⁴ Ayvalık Tayyare Cemiyeti temsiliyeti tarafından, bir yandan halkı alınacak uçak için bağış yapmaya özendirirken, diğer yandan hava kuvvetlerinin savaşta ve barışta değil, aynı zamanda ekonomik alandaki etki ve katkıları konusunda da konferanslar ve gazetede yazıları aracılığıyla Türk Hava Kurumu’nun varlık amacı açıklanmaya çalışılmıştır.⁵⁵

Uçak alan diğer il ve ilçelerle ilgili haberler hem halkı yurt çapındaki bağış uçak kampanyası hakkında bilgilendirmek hem de rekabet oluşturarak çalışmalarla hız kazandırmak amacıyla Ayvalık halkıyla paylaşılmıştır. Örneğin, Edremit ilçesinin daha önce uçak aldığı dile getirilerek onlar kutlandıktan sonra “muhterem Ayvalık halkının da “Ayvalık” namına bir değil, birkaç tane tayyare alabilmek için azami himmet ve hamiyeti ibraz edeceklerinden emin bulunmaktayız” sözleriyle halk bağış yapmaya özendirilmiştir.⁵⁶ Yine Kurban bayramını fırsat bilerek ilçedeki çocuklara “anneniz babanız uçak alımı için yardım ediyor ama sizin de sevginizi göstermenizin yolu bayramdaki harçlıklarınızdan bir kısmını okulunuzdaki dernek kutucuğuna atarak uçak alımına katkı” sağlayınız diyerek yardım çalışmalarını çocuklara kadar indirmeye çalışılmıştır.⁵⁷ Ayvalıklının heyecanı öyle coşkulu boyutlara ulaşmış olmalı ki güftesi Halim Nezihi Bey'e ait, Güzel Ayvalık uçağı için bir marş yazılmış, marşı Kemani Osman Nuri bey de bestelemiştir.⁵⁸

Uçağa İsim Koyma Töreni

Ayvalık halkının katkısı ve çabaları ile uçak alınmış; İzmir Hava Kumandanlığı, Tayyare Cemiyeti'ne uçağın 12 Ocak 1928 Cuma günü ilçeye geleceğini telgrafla bildirmiş, bunun üzerine teslim töreninin görkemli geçmesi amacıyla hazırlıklara başlanmış;⁵⁹ her hangi bir sorun yaşanmaması için bir gün

⁵⁴ 14 Nisan 1927 Cuma günü yapılan madalya töreninin devamında Türk Ocağı salonunda bulunan Belediye Başkâtibi Ali Bey, Sirozlu Süleyman Bey ve Küçük Köyden Elmas Bey 25 lira; Bosnalı Arif Ağa ve Preşleli Bekir Bey 10 lira; Hüseyin Sakıp Bey, Dalkıran Mustafa Efendi, Ali Cömert Bey, Kırayaz Zafer Ağa ve Hasan Arif Bey 5'er lira cemiyete bağışta bulunmuştur. *Ayvalık*, 14 Nisan 1927, s.1; *Ayvalık*, 18 Nisan 1927, s. 1; *Ayvalık*, 28 Nisan 1927; s. 1.

⁵⁵ *Ayvalık*, 10 Mayıs 1925, s. 1; *Ayvalık*, 23 Teşrin-i Sâni 1925, s. 1; *Ayvalık*, 8 Teşrin-i Sâni 1926, s. 1.

⁵⁶ *Ayvalık*, 8 Teşrin-i Sâni 1926, s. 1.

⁵⁷ *Ayvalık*, 9 Haziran 1927, s.1.

⁵⁸ *Ayvalık*, 19 Kanun-ı Sâni 1928, s.1. Güzel Ayvalık Marşı'nın güftesi şu sözlerden oluşuyordu: Hoş Geldin güzel kuşum/ kudümünle (uzak yoldan gelmenle) pek hoşum/ Terk edip gitme birden/ Ümidimsin, nazlı kuşum. (nakarat: göklerinde uçtukça vatan sarsılmaz/ hududlarına giren düşman kurtulmaz) Kanadını açarsın/ Heybetinle uçarsın/ toprağının üstüne/ şan ve şeref saçarsın/ Hasrettim çoktan sana/ Hayat verdin sen bana/ isminle binler yaşa/ Canım fedadır sana.

⁵⁹ *Ayvalık*, 12 Kanun-ı Sâni 1928, s.1. Uçak fotoğrafları için bkz: Ek 1: Fotoğraflar.

önceden toplanma yerinin krokisi ve program Tayyare Cemiyeti tarafından halka ve kurumlara açıklanmış, davetiyeler gönderilmişti.

Törenin yapılacağı 12 Ocak 1928 Cuma sabahı kadın erkek, çoluk çocuk bütün halk, sahilden yükselen mızıka sesleri ile davul gümbürtüleri arasında sokakları doldurduğundan dolayı Belediye meydanı ve rıhtımda düzeni sağlamak için süvariler devriye gezmiş, koyun Taş Kahve ile Sefa arasındaki deniz kısmı inzibat sandallarıyla korunmuştu. Saat on biri yirmi beş geçe Burhaniye uçağı ile birlikte gökyüzünde görülen uçağın arkasında sallanan: “Ayvalık Tayyaresi, Muhterem Ayvalık Halkını Selamlar” yazısını okuyan halk, duygularını alkışlarla dile getirmiş; Burhaniye uçağı, Burhaniye’de yapılacak tören için o istikamete giderken, Ayvalık uçağı koya inmiştir. Uçağın pilotları Hasan ve Burhanettin Beyler, yanlarında komutanlarıyla birlikte onları karşılamaya giden Tayyare Cemiyeti başkanı Arif Beyin sandalyeyle halkın coşkulu alkış ve tebrikleri arasında karaya çıkmış; pilotların dinlenmek için Tayyare Cemiyetine gittiği esnada, uçak yapraklarla ve bayraklarla süslenmiş; misafir pilotların gelmesiyle tören başlamıştı. Törenden önce Cemiyet yetkilileri uçak alımı için en fazla bağış yapan kişi olması sebebiyle fabrikatör Şevket Osman Bey’in kurdeleyi kesmesini kararlaştırmasına rağmen; Dalkıran Mahmut Ağa bu şerefın açılıştan önce en yüksek bağışı yapana verilmesi gerektiğini söyleyerek yüz elli lira bağışta bulunacağını dile getirmiş, Şevket Osman Bey de rakamı iki yüz liraya yükselterek açılışı yapmıştır. Devamında Tayyare Cemiyeti Başkan Yardımcısı Faruk Bey, Ayvalık Halk Fırkası idare heyeti başkanı Sadık Halit Bey ve Süvari alayı zabitanından yüzbaşı İsmail Hakkı Bey ordu ve alay namına günün anlam ve önemini açıklayan birer konuşma yapmış, sonrasında Halim Nezihi Bey Ayvalık uçağı için bestelenmiş manzumeyi okumuştur. En son olarak ilçenin Halk Fırkası mutemedi Doktor Fazıl Doğan Bey konuşmuş, nutukların devamında Kaymakam Haluk Nihat Bey, Tayyare cemiyeti tarafından alınan altın ve gümüş saatleri pilotlara hediye etmiş ve tören bu şekilde sona ermişti.⁶⁰ Ayvalık halkının büyük destek ve özverili yardımlarıyla alınan uçağa, bu törenle “Güzel Ayvalık” ismi verilmiştir.⁶¹

Güzel Ayvalık uçağının isim konma merasiminin gecesinde ilçede misafir kalan pilotlar (*tayyareciler*) şerefine Azim Tiyatrosu’nda müsamere hazırlanmış, saat dokuzda İstiklal Marşı okunmasıyla başlayan geceye Musiki Yurdu Saz Heyeti konseri ile devam edilmişti. Konserde ilk olarak Güzel Ayvalık Tayyaresi marşı söylenmiş, mahur ve hüzzam fasıllarından sonra şarkılarla, Kemani Osman Bey ve kemençe ile Vedia Hanımın taksimi dinlenmiş; Türk Ocağı Meslek Mektebinden bir öğrencinin okuduğu şiirin ardından Altun Ordu

⁶⁰ "Güzel Ayvalık Tayyaresi'nin Tevsim Merasimi Nasıl Oldu?", *Türk Hava Mecmuası*, II/42, (10 Şubat 1928), s.483-484; *Ayvalık*, 16 Kanun-ı Sâni 1928, s.1.

⁶¹ Uçakla ilgili teknik özellik ve fotoğraflar için bkz. Ek 2.

Kulübünden Saim Bey'le İttihat Spor Kulübünden Rıdvan Bey arasında ikişer dakikalık üç devre boks gösterisi yapılmış, heyecanlı piyango çekilişinin sonrasında İzmir Türk Sahnesi tarafından hazırlanan oyun izlenmiştir.⁶²

Sonuç

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, tam bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti için yurt savunmasında havacılığın önemi kavranmış, çağdaş havacılığa uyum sağlayacak güçlü bir hava kuvvetinin kurulması için çalışmalara başlanmıştır. Bu dönemde havacılık; sivil havacılık ve havacılık sanayi olmak üzere iki koldan geliştirilmeye çalışıldı. Ancak Cumhuriyet'in ilânının ardından devlet imkânları bu gelişime olanak vermediğinden 1925 yılında kurulan Türk Tayyare Cemiyeti kısa sürede hava kuvvetlerine yüzlerce uçak sağlayacak “Ordu-Millet El-Ele” parolasıyla bir kampanya hazırlayacaktır. Türk halkı elindeki imkânları sonuna kadar zorlayarak Türk Hava Gücünü Kuvvetlendirme kampanyasına katılmış, 1925-1935 yılları arasında 53 milyon lira bağışta bulunmuştur. Bu tarifsiz sayılabilecek özverili sahiplenici tavır karşısında alınan uçaklara her bir ilin veya ilçenin ismi verilmiştir.

Ayvalık halkı da Hava Kuvvetlerini güçlendirmek amacıyla bu kampanyaya katılmıştır. Mübadeleyle ilgili sorunların hâlâ sürdüğü, halktan alınan yıllık vergilerin ödeme sınırlarını zorladığı bir dönemde Ayvalıklı çiftçiler elde ettikleri ürünün bir kısmını veya zeytin ağaçlarını, balıkçılar o gün tuttıkları balığı, fabrikatörler veya tüccarlar ekonomik durumlarına göre daha yüksek en yüksek miktarda maddî yardımlarını, berberler, lokantacılar günlük hâsılatlarını, evlenenler gelen takılarının bir kısmını, “kendileri küçük, yürekleri büyük” öğrenciler günlük harçlıklarından biriktirdiklerini Cemiyete bağışlayarak; bu büyük özverileriyle toplanan paralarla satın aldıkları uçağa “Güzel Ayvalık” adını vererek Türk Hava Kuvvetlerine hediye etmişlerdir.

Kaynaklar

- ADIGÜZEL M. B. (2006) *Türk Havacılığında İz Bırakanlar*, THK Kültür Yayınları, Ankara.
- ADIGÜZEL M. B., S. AKKUŞ ve C. KULA (2006) *Havacılık ve Türk Hava Kurumu*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayını, Ankara.
- AS E. (2006) *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir.
- Atatürk ve Türk Havacılığı* (1981) Genelkurmay Başkanlığı Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara.
- Atatürkçülük Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri* (1988), Birinci Kitap, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara.

⁶² *Ayvalık*, 16 Kanun-ı Sâni 1928, s.1.

Ayvalık (1924) 29 Eylül, 10 Mayıs (1925) 6 Nisan, 20 Nisan, 10 Mayıs, 25 Mayıs, 20 Temmuz, 27 Temmuz, 10 Ağustos, 31 Ağustos, 7 Eylül, 23 Teşrin-i Sâni, 31 Kanun-ı Evvel (1926) 8 Şubat, 15 Mart, 26 Nisan, 6-7 Haziran, 15 Teşrin-i Sâni, 22 Teşrin-i Sâni (1927) 1 Kanun-ı Sâni, 3 Kanun-ı Sâni, 13 Kanun-ı Sâni, 24 Kanun-ı Sâni, 10 Şubat 1927, 24 Şubat, 7 Mart, 14 Mart, 7 Nisan, 14 Nisan, 18 Nisan, 28 Nisan, 16 Mayıs, 6 Haziran, 9 Haziran, 17 Haziran, 20 Haziran, 3 Temmuz, 18 Ağustos, 1 Eylül (1928) 9 Kanun-ı Sâni, 13 Şubat, 9 Nisan, 12 Kanun-ı Sâni, 16 Kanun-ı Sâni, 19 Kanun-ı Sâni.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA, Ankara]

Diyanet İşleri Başkanlığı (1920-1945) Fon Kod. 51.0.0.0.

BCA 51.0.0.0/13.114.26, 13.4.1925; BCA 51.0.0.0/3.19.4, 1.4.1926; BCA 51.0.0.0/5.44.23, 31.12.1926; BCA 51.0.0.0/2.6.20, 8.2.1927; BCA 51.0.0.0/3.17.3, 25.2.1928; BCA 51.0.0.0/13.112.19, 26.2.1928.

Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri 1923-1950 (1998), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

DERVİŞOĞLU M (2007) *Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Dolgun Bir Bilanço (1940) *Havacılık ve Spor*, 263-264 (1 Haziran), 2419.

EVŞİLE M. (1992) *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, Elazığ.

GÖKÇEN Sabiha (2007) *Atatürk'le Bir Ömür*, Altın Kitaplar, İstanbul.

Gönüllerden Göklere, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, t.y.

Güzel Ayvalık Tayyaresinin Tevsim Merasimi Nasıl Oldu (1928) *Türk Hava Mecmuası*, II/42 (10 Şubat), 483-484.

HAYTAOĞLU E. (2010) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uçak Yapım Politikası ve Kurulan Uçak Şirketi (TOMTAŞ), *Altınca Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007* Ankara Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1416-1440.

İLMEN S. (1984) *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Eskişehir.

KANSU Y., S. ŞENGÖZ ve Y. ÖZTUNA (1971) *Havacılık Tarihinde Türkler*, Hava Kuvvetleri Basımevi, Ankara.

KAYMAKLI Hulusi (1997) *Havacılık Tarihinde Türkler II*, Kültür Ofset Ltd. Şti., Ankara.

KURTER A. (2006) *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul.

MARDİN Ş. (1983) Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 21-48.

OKAR A (2004) *Türkiye'de Tayyarecilik 1910-1924*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TANMAN S. (1953) *Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi (1918-1923)*, Cilt II, 2.Kitap, Hava Basımevi, Eskişehir.

Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti (1931) Devlet Matbaası, İstanbul.

TAYHANI İ. (2001) *Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923-1950)*, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara.

Türk Tayyare Cemiyeti Esas Nizamname ve Madalya Nizamnamesi (1929), Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara.

T.T.A.C (Türk Tayyare Cemiyeti) (1929) *Havacılık ve Spor*, I/6 (30 Ağustos).

ÜSTEL F. (2004) *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

YALÇIN O. (2008) *Türk Hava Harp Sanayi Tarihi*, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.

YÜCEER S. (2004) Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti Bursa Örgütü, *Atatürkçü Bakış*, II/3, 7-42.

www.tayyareci.com.

Ekler

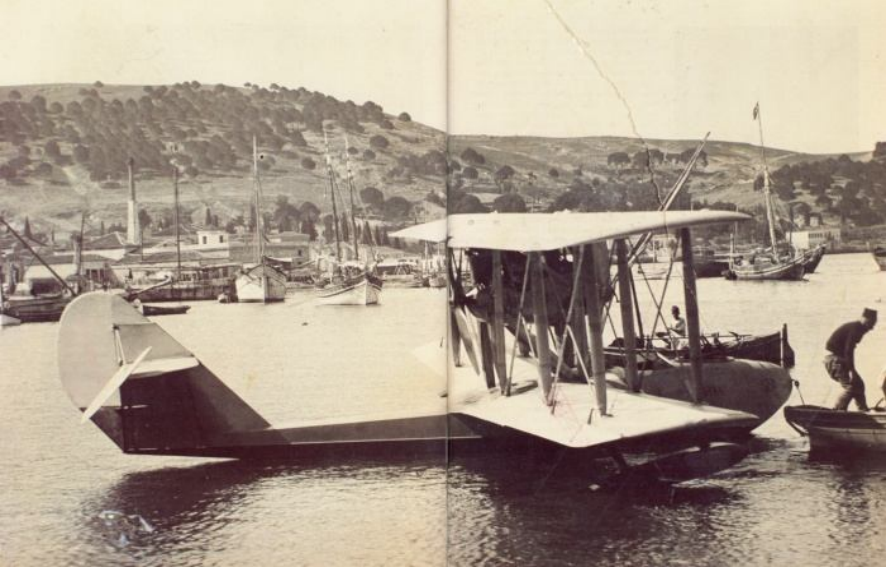
Ek 1: Fotoğraflar

Fotoğraf 1: *Türk Hava Mecmuası*, Şubat 1928 (Kaynak: Millî Kütüphane)

Fotoğraf 2: Güzel Ayvalık Uçağı, (Kaynak: www.tayyareci.com.tr, 21.02.2010, *Türk Hava Mecmuası*'nda verilen haberdeki fotoğraftır.)

Fotoğraf 3 (Kaynak: www.tayyareci.com.tr, 21.02.2010)

Fotoğraf 4 (Kaynak: Türk Hava Kuvvetleri Tarihçe Şube Arşivi)

ABONE Bir sayısı 10, 6 aylığı 100, yıllığı 200 kurustur. Ecebi memlekete 3 dolar.	Havacılık ve Spor TÜRK HAVA KURUMUNUN DÜŞÜNCELERİNİ YAYAR (On beş günde bir çıkar) İDAREHANESİ: Türk Hava Kurumu Genel Merkezi	SAHİBİ Türk Hava Kurumu Genel Merkezi. Yazı İşleri Direk- törü: S. H. ERGÖKMEN
Sayı: 263 - 264	1 HAZİRAN 940	15 Kuruş

On beş Cümhuriyet yılında

**Halkın ve Türk Hava Kurumu
şubelerinin orduya hediye
ettikleri tayyare sayısı**

343 ü buldu

— MUHTELİF SENELERDE ALINAN TAYYARELER —

İSTANBUL — GÜNEŞ MATBAASI

Fotoğraf 5. (Kaynak: Türk Hava Kuvvetleri Tarihçe Şube Arşivi)

Ek 2: Güzel Ayvalık uçağının teknik özellikleri**AYVALIK TAYYARESİ Savoia-Marchetti SM-16bis/m, SM-59**

Sahil şeridinin kontrolünün sağlanması amacıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında 1921 yılında “MM Grubu” elemanları tarafından İstanbul-Haliç’deki Donanma depoları basılmak suretiyle ele geçirilmiş ve deniz yoluyla Amasra’ya kaçırılmış (1.Dünya Savaşı’ndan kalmış) yalnız üç adet Gotha WD-13 bulunmaktaydı. Bu uçaklar milli Mücadele sonuna kadar burada kurulmuş olan Deniz Tayyare Bölüğünde görev yapmışlardır. Daha sonra İzmir-Güzelyalı’ya getirilen bu bölüğün elindeki yaşlı uçakları değiştirmek gerekince 1924 yılında 8 adet , 300HP Fiat motorlu MS-16bis/m sipariş edildi. Bu siparişi 1926 yılında 400HP Lorraine-Dietrich motorlu 12 adet MS-16bis/m takip etti. Son olarak ta 1928’de 8 adet 450 HP Lorraine-Dietrich motorlu S.59 sipariş edildi. 1938’e kadar görevde kalan bu uçaklar Supermarine Walrus’ların gelişi ile hizmet dışı kaldılar. Bu uçakların teknik özelliklerine gelince: Mürettebat: 2, motor: (Lütfen yukarıdaki metine bakınız), kanat açıklığı: 16.66m, uzunluk:12.60m, yükseklik:4.19m, boş ağırlık: 2600kg, azami kalkış ağırlığı: 5030kg, azamî hızı: 220km/h, seyir hızı: 160km/h, tavan: 4900m, havada kalış süresi:3 ½ saat, silah donanımı: 2 x MG & 6 x bomba.

(Kaynak: www.tayyareci.com,)

Fotoğraf 6 (Kaynak: Türk Hava Kuvvetleri Tarihçe Şube Arşivi)

Bir Propaganda Aracı Olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı

Hakan UZUN

Ahi Evran Üniversitesi

UZUN, Hakan, Bir Propaganda Aracı olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı. CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 85-111.

1930'lu yıllarda ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar, başarısız Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi ve Menemen Olayı, devletin yönetim kademesinde, ülkenin geleceğine yönelik endişe ve korku yaratmıştır. Bunun üzerine, ülkede hemen her alanda bir seferberlik başlatılmış, ekonomik sıkıntıları hafifletmek ve inkılapların halka benimsetilmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. 'Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kurulması da bu çabaların bir sonucudur. Halk Partisi'ne bağlı olarak kurulan bu teşkilât henüz kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmadığı bir dönemin icadı olarak görülebilir ve halkla doğrudan, sözlü bir şekilde temasa geçmeyi amaç edinmiştir. Devletin kuruluş felsefesinin geniş kitlelere yayılması çalışmalarında, ayrıca devletle halk arasındaki köprünün kurulabilmesinin sağlanmasında ve ulus-devletin inşasında bu teşkilâttan önemli görevler beklenilmiştir. Bu işi yapmak üzere seçilenlere 'Halk Hatipleri' denilmiş ve halk hatibi namzetleri Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından seçilmişlerdir. Halk Hatiplerinin belirlenmesinde, hatiplerin düşüncelerini ifade etmek konusunda yetenekli olmaları koşulu aranmıştır. Çeşitli iş ve meslek kollarından gelen bu halk hatipleri, görevlerini CHF'nin belirlediği kurallar doğrultusunda yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı, Halk Hatipleri, Kemalizm, Halkevleri, Türk İnkılâbı'nın Propagandası.

UZUN, Hakan, Public Orators Organisation of Republican People's Party as a Propaganda Tool. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 85-111.

Economic distress in the country, failed Liberal Republican Party experience and the Menemen Case in 1930s caused the administrative level of the state to be worried and anxious about the future of the state. Therefore, a campaign of mobilisation was launched in almost all fields in the country and some initiatives were undertaken in an effort to alleviate the economic distress and to infuse the reforms into Turkish people. 'Public Orators Organisation of Republican People's Party' (RPP) is a result of these initiatives. This organisation was established in a period when mass media had not been common yet and aimed to get in contact with the people directly and viva voce. This organisation was expected to propagate the founding philosophy of the state, to build a bridge between the state and the people and to consolidate the

nation-state building. Functionaries of this organisation were called 'public orators' and selected by RPP. Orators were asked and stipulated to be able to express their thoughts when being selected. Orators from different fields of profession and occupation officiated in accordance with the rules set up by RPP.

Key Words: Republican People's Party, Public Orators Organisation of Republican People's Party, Public Orators, Kemalism, Propaganda of Turkish Revolution in early Republican era.

Giriş

Devlet, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan, bir insan topluluğunun oluşturduğu bir örgütlenme ve mekanizmalar, aygıtlar bütünüdür. Devletler, tarihin belli kırılma noktalarında, ortak umutları ve amaçları olan insanların bir araya gelmeleriyle ve kimi zaman da çok büyük zorluklarla oluşturulan mükemmel örgütlerdir. Devletler kurulurken, onu kuranların sahip oldukları ortak amaçları ve umutları, o devletlerin kuruluş felsefesini, bir başka deyişle ideolojisini belirler.¹ Türkler için de, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkması bir kırılma noktası olmuş ve yerine daha çağdaş bir anlayışla yepyeni bir devlet kurulmuştur. Kurulan bu yeni devlet, işgale uğramış bir ülkenin kurtarılması çabalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Kuruluş felsefesi, millî egemenliğe dayalı, laik, çağdaş ve bağımsız bir devlet anlayışını içerir. Ayrıca dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden, yaratılan tüm yeni değerleri, sahip olduğu kültür dinamikleriyle yögurarak, sürekli bir değişim ve gelişimi hedeflemiştir.

Yeni kurulan devlet, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin modernleşme hareketlerinin ortaya çıkardığı miras üzerine kurulmuşsa da, kendine özgü farklılıkları da sergileyerek, imparatorluktan ulus-devlete geçişin bir örneği olmuştur. Dolayısıyla yeni ulus-devlet projesinin hayata geçirilmesi olarak da ifade edilebilecek olan *Türk İnkılâbı*, çoğu yerde, Osmanlı Devleti'nin kurduğu ekonomik, siyasî ve toplumsal düzenden kopuşun da bir ifadesi olmuştur. Bu durum, kökten bir değişimin yaşandığı ülkede, yaşanan değişimin topluma benimsetilmesi sorununu da ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla, Cumhuriyet döneminde, halk eğitimine ve onun üzerinde uygulanacak siyasetlere dair propaganda çalışmalarına önem verilmiş, 'Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı' da bu anlayış ve sürecin bir parçası olarak, 1931'de kurulmuştur.

Halk Hatipleri Teşkilâtı üzerine ancak üç çalışma tespit edilebilmiştir. Bunlardan ikisi Sefa Şimşek'e aittir. Şimşek, Boğaziçi Üniversitesi'nde yaptığı *Bir*

¹ Toktamış Ateş, *Yaşasın Cumhuriyet Konferanslar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.22.

İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkleri 1932–1951 adlı tez çalışmasının içerisinde halk hatiplerine bir bölüm ayırmış,² diğer çalışmasını ise kendisinin de belirttiği gibi doktora tezinden esinlenerek yapmıştır.³ Bu konudaki diğer çalışma da Işıl Çakan tarafından yapılmıştır. Çakan, *Konuşunuz, Konuşturunuz Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*⁴ isimli, arşiv belgelerine dayalı olarak hazırladığı kitabında, halk hatiplerine kitabının bir bölümünde alt başlık olarak yer vermiştir. Halk Hatipleri hakkındaki çalışma azlığı dikkate alındığında, adı geçen incelemelerin oldukça değerli oldukları ve sorulabilecek belki birçok soruyu cevaplandırabileceği söylenebilir. Ancak Şimşek çalışmasında arşiv belgelerine hiç yer vermezken, Çakan'ın da tarafımızca kullanılan bazı arşiv belgelerini ele almadığı görülmüştür.

Dolayısıyla yapılan bu araştırmada, bulunan yeni belgelerin değerlendirilmesiyle halk hatipleri hakkındaki bilgilerin daha da desteklenmesi ve zenginleştirilmesi amaçlanmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın faaliyetlerinin ele alınıp değerlendirildiği bu deneme, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi fon kataloğundaki ilgili belgelere olduğu kadar, C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı'na da dayandırılmıştır. Özellikle de bayanlar başta olmak üzere seçilen halk hatiplerinin meslekî durumları, halk hatiplerine ayrılan bütçe ve hatiplere ödenen ücretler, Atatürk'ün bu hatip sıfatıyla seçilmiş kişilere attığı değer, hatiplerin bu görevi yürütürken sahip olduğu heyecan ve Türk İnkılâbı'na adanmışlık hissinin resmî yeni bilgilerle ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) 1927 yılındaki Nizamnâmesi ile Halk Hatipleri için çıkarılan Talimatnâme'nin farklı açılardan değerlendirilmesiyle bu konuya katkı sağlanması düşünülmüştür.

1930 yılına kadar bir ulus-devlet kurmak ve yeni değerlerle yüklü bir devlet ve toplum modeli oluşturmak için ilk olarak devletin siyasî yapısında kökten bir değişikliğe gidilmiş, Saltanat ile Hilâfet makamları birbirinden ayrılarak Saltanat ilga edilmiş, 1924'te Hilâfet makamı da kaldırılarak, eğitim ve öğretim birleştirilmiş böylelikle millî egemenliğe ve laik ulus-devlet olmak yolunda önemli adımlar atılmıştır. 1925 yılından sonra ise yaşanan değişimin toplumun gündelik yaşamı üzerinde etkilerinin oldukça fazla hissedebileceği bir değişim sürecine girilmiştir. Türkiye'nin modernleşme çabalarına yönelik olarak, tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış, saat ve takvim değiştirilmiş, din görevlilerinin kıyafetlerine ve memurların şapka giymelerine ilişkin yasalar çıkarılmış, hukuk sistemi değiştirilmiş, Latin esaslı yeni Türk alfabesi kabul edilmiş ve laiklik

² Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkleri 1932–1951*, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul, 2002).

³ Sefa Şimşek, “Tek-Parti Rejimlerinde Siyasi Propaganda Olgusu ve CHP Halk Hatipleri Teşkilatı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 46, Yaz 1997, 106-119, Ankara.

⁴ Işıl Çakan, *Konuşunuz, Konuşturunuz Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.

anayasaya girmiştir. Ancak eski sistemden tamamen kopuşu simgeleyen, bu önemli ve radikal düzenlemelerin toplumun her kesimi tarafından aynı şekilde karşılandığını söylemek mümkün değildir. Şapka aleyhinde gösteriler düzenlenmesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, Şeyh Said İsyanı, Atatürk'e İzmir'de bir suikastın planlanması gibi gelişmeler, değişimin benimsenmesi konusunda toplumsal ya da kişisel bir takım tepkilerin dışı vurumu olarak değerlendirilebilir. Bu arada yaşanan bu tür olayları önlemek için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden kurulması sonucunda rejim sertleşmiş ve ülkede otoriter bir yönetim kurulmuştur.⁵

1930 yılına gelindiğinde ise 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Türkiye'yi de etkilemeye başlamış ve bunun sonucu olarak, halkın ekonomik durumu daha da kötüleşmiştir. Siyasal ve toplumsal birçok alanda önemli değişiklikleri gerçekleştirmiş olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, ekonomik sorunları çözmede yeterince başarılı olamadığı daha da belirginleşmiştir.⁶ Böyle bir ortamda, büyük beklentilerle ve birden çok amaca hizmet edeceği düşünülerek, Cumhurreisi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın da isteğiyle, Meclis'te bir muhalefet yaratarak; toplumdaki huzursuzlukları gidermek, hükûmetin ve CHF'nin kendine "çekidüzen" vermesini sağlamak ve "demokratik" bir toplum oluşturmak amacıyla Fethi Bey (Okyar) tarafından 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur. SCF halktan çok büyük bir ilgi görmüş, farklı siyasal görüş ve gruplar tarafından desteklenmiştir. Hatta Ekim 1930'da yapılan belediye seçimlerinde beklenenden daha da başarılı olmuş ve 502 seçim bölgesinden 22'sinde seçimleri kazanmıştır. Ancak bu partinin kurulmasından sonra ülkede yaşanan siyasal gerilimler; özellikle de Fethi Bey'in İzmir gezisi sırasında yaşananlar, halkın mevcut idareden kurtulmak için kurbanlar vermeyi göze aldığını ifade ederek polisle çatışması ve SCF'nin kapatılmasından kısa bir süre sonra yaşanan Menemen Olayı, halktaki hoşnutsuzluğun ve CHF'nin yönetimdeki başarısızlığının ortaya çıkmasını sağladığı gibi, Cumhuriyet rejiminin de tehlikede olduğuna yönelik olarak ciddi endişeler yaratmıştır. Bu olaylardan sonra sorunlara yeni bir anlayışla ve yeni kurumlarla çözüm aranmasına çalışılmıştır. Ülkede yaşanan hızlı ve radikal değişimle ulaşmak

⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.251–257; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924–1925)*, İletişim yayınları, İstanbul, 2003, s.123–124; Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletlin Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, 12. basım, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1994, s.465–472; Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923–1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, s.75. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)*, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.149, 158-164.

⁶ Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981, s.101–102; Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, b.y.y.,1977, s.14; Emre Kongar, *Atatürk Üzerine*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s.101, Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s.103; Ercüment Kuran, *Atatürk'ün İktisadi Görüşleri*, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.42.

istenen amaçların ne olduğu konusunda henüz halkın tam anlamıyla aydınlatılmadığı ve yaşanan değişimin halka benimsetilmesi ile ekonominin güçlendirilmesinde hâlâ bazı eksikliklerin olduğu görülmüştür. Bunların giderilmesi için *İnkılâbın* ideolojisinin yayılması yönünde çalışmalar yapılması düşünülmüş, Atatürk üç aylık yurt gezisine çıkmış ve gezi sonunda gördüklerinin de etkisiyle siyasal ve ekonomik bazı yeni düzenlemelerin yapılması gündeme gelmiştir.⁷ Özellikle iki problemin çözülmesinin elzem olduğu görülmüştür. Toplumun entelektüel ve kültürel seviyesinin yükseltilmesi ve bunu da eğitim aygıtının *İnkılâb'ın Ruhunu* da taşıyacak millî esaslarla yeniden inşasıyla gerçekleştirilmesi, inkılâpların yoğun propagandasını türlü araçlarla yapmak ve elbette tarım toplumdan sanayi toplumuna geçişi hedef bilmekle ekonomik kalkınmanın sağlanması. Böylelikle kalkınma “topyekün bir kalkınma” olarak algılanmış; ekonomik ve entelektüel-kültürel kalkınma bir bütün olarak düşünülmüş, ikisi birlikte yürütülmeye çalışılmıştır.⁸ Bunun dışında siyaseten de bir takım gelişmeler olmuş kısa bir süre içinde milletvekilli seçimlerinin yenilenmesine karar verilerek, 1931’de yapılan Parti’nin 3. Kurultayı’ndan önce, 10 Mart 1931’de otoriter eğilimleriyle tanınan Recep Bey (Peker) Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği’ne getirilmiştir. Mayıs 1931’de CHF’nin 3. Kurultayı toplanmış ve kitlelere ulaşmak için yeni bir program kabul edilmiştir. Kurultay’da yaşanan önemli bir diğer gelişme de, Atatürk ilkeleri olarak anılan altı ilkenin burada tamamlanmış olmasıdır. 1927’de yapılan Kurultay’da Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri benimsenmişti. Bu Kurultay’da ise Devletçilik ve İnkılâpçılık ilkeleri kabul edilmiştir. 1935 yılında toplanan 4. Büyük Kurultay’da ise bu altı ilke biraz daha işlenmiş ve nihayet *Kemalizm* olarak tanımlanmıştır. Altı ilke 1937’de Anayasa’ya da girmiştir. Bunların dışında parti-devlet bütünleşmesini sağlayan girişimlerde bulunulmuş, CHF ülkede daha otoriter bir şekle bürünmeye başlamış ve tek parti yönetimini pekiştiren uygulamalarda bulunulmuştur. 1930’lu yıllarda Türk Ocakları’nın yanı sıra Mason Locaları, Kadınlar Birliği ve Muallimler Birliği gibi dernekler kapatılmış; Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Spor Kulüpleri CHF’nin kontrolüne girmişlerdir. Tüm toplumsal katmanları kontrolü altına almaya ve kendine bağlamaya çalışan CHF, işçi ve esnaf cemiyetlerini de kendi bünyesinde örgütlemeye çalışmıştır. Üniversitenin özerkliği de 1933 yılında çıkarılan bir kanunla son bulmuştur. 1935’deki

⁷ Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.9-15; Hakkı Uyar, “Atatürk Dönemi İç Politikası 1920-1938”, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2006, s.58; Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s.18-19, 29; Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2003, s.133.

⁸ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.223-224; Uyar, agm., s.62; Yetkin, age., s.19.

Kurultay'da Parti Genel Sekreterlik görevi ile İçişleri Bakanlığı görevi birleştirilmiş, illerdeki parti başkanlığı görevi valilere bırakılmıştır.⁹

Türk İnkılâbı'nın Propagandası

Temel işlevi, belirli bir fikir çerçevesinde insan davranışlarını güdüleme ve yönlendirme olan propagandanın tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir ve konuşmanın gelişimiyle birlikte başladığı kabul edilmektedir. Tarihte ilk defa bazı propaganda belgelerine ve bu kelimenin kullanıldığına açık olarak, Vatikan arşivlerinde rastlanmıştır. En basit ve kapsayıcı anlamıyla propaganda süreci, bir ikna etme girişimidir.¹⁰ Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre ise “Bir öğreti, düşünce ya da inancı başkalarına tanıtmaya, benimsetmeye ve yayma amacıyla söz, yazı gibi yollarla gerçekleştirilen eylem”dir.¹¹ Propagandanın önemli araçlarından birisi olan hatip de “Bir topluluk karşısında etkili, açık, düzgün konuşarak bir düşünceyi anlatmada, bir duyguyu aşılama yetenekli kimse” demektir.¹²

Türk İnkılâbı'nın halka anlatılması ve benimsetilmesi ile halkın politik ve ideolojik eğitimini sağlamak amacıyla bir takım girişimlerde bulunulması, özellikle 1930 yılı sonrasında yapılan faaliyetlerle önem ve hız kazanmıştır. Gerçekte halkın bilgilendirilip, yönlendirilmesine yönelik propaganda çalışmaları, Millî Mücadele yıllarından itibaren yapılmış olup, ülkede yaşanan siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel değişim hareketlerine paralel olarak çeşitli biçimlerde ve artarak devam etmiştir. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde, Millî Mücadele ve İnkılâb'ın en önde gelen hatibinin ve propaganda faaliyetleri yürütücüsünün Mustafa Kemal Paşa olduğu söylenebilir. Millî Mücadele'de ülke içinde işgallere karşı direnişin örgütlenmesinde, ülkenin kurtarılmasını hedefleyen bir kamuoyu oluşturmak, halkın Millî Mücadele'ye katılımını daha fazla sağlamak ve İtilâf devletleri üzerinde de baskı mekanizması kurmak amacıyla siyasî sivil propaganda yöntemlerini kullanmıştır. Örneğin 27 Mayıs 1919'da, Havza Kaymakamlığı'na gönderdiği bir telgrafta "...Müslümanlardan sevilen kişilerden, ulemadan ve etkili konuşan kişilerden kimler varsa..."¹³ isimlerinin bildirilmesini istemiş olması, halkla doğrudan ilişki kurulması ve bunun yolunun halk nezdinde mahallî olarak muteber ve ekabir ehil şahsiyet tespitinden geçtiğinin idrak edildiğine işaret eder. Nitekim başta

⁹ Uyar, agm., s.59-61; Ertan, age., s.13-14; Cemil Koçak, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cilt IV, 4. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.113-115; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.150; Öz, age., s.102-103; Tunçay, age., s.306 vd.

¹⁰ İbrahim Karataş, *İletişim Anlamında Psikolojik Savaş ve Propaganda*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü (Gebze, 2008), S.34.

¹¹ *Türkçe Sözlük*, Cilt II, 7. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1983, s.975.

¹² aynı eser, s.150.

¹³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 2, 2. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.324, 329.

siyasî ve askerî mücadelenin belirlenmiş program ve stratejisini sahada bildirme-anlatma yetisine sahip, programı ve stratejiyi kavramış ve elbette halk nezdinde yine "otoritesi" olan kişilerin propagandanın aktörleri olarak belirlenmiştir.

Basının da kamuoyu oluşturanın ve kamuoyunu bilgilendirmenin en önemli araçlarından birisi olduğunun¹⁴ bilincinde olan Mustafa Kemal Paşa, önce Sivas'ta *İrade-i Milliye*, sonra da Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerinin çıkarılmasını sağlamıştır. Millî Mücadele'nin sözcüsü olan bu gazeteler aracılığıyla hem halka ulaşılmış hem de halk Millî Mücadele ekseninde biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Bunların dışında, Millî Mücadele hakkında halkı bilgilendirmek ve onun sesini dünya kamuoyuna duyurabilmek ve tanıtabilmek amacıyla da 6 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı kurulmuştur.¹⁵ Bu arada, karşı propaganda da hesaba katılarak halkın Millî Mücadele aleyhine koşullandırılmasının önüne geçilmek istenmiştir. Nitekim Adana'da, Kuvay-ı Milliye aleyhinde çıkarılan *Ferda* adındaki yabancı gazetesinin kamuoyunu yanıltmasını önlemek amacıyla, Anadolu içlerine sokulmasına engel olmaya çalışılmıştır.¹⁶

Millî Mücadele döneminde propaganda yapmak amacıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi de doğrudan bir takım girişimlerde bulunmuş ve bunu sözlü ve yazılı olmak üzere iki şekilde yürütmüştür. İstanbul Hükûmetleri ve İtilâf Devletleri'nin Millî Mücadele aleyhinde yürüttükleri olumsuz propagandaları engelleyip, çoğu yerde İstanbul'un işgalinden dahi haberdar olmayan halkı aydınlatmak için, Şeyh Servet Efendi'nin de önerisiyle TBMM tarafından 27 Nisan 1920'de *İrşad Encümeni* kurulmuştur. Bunun dışında halkı, Anadolu'da yapılan mücadele lehinde bilinçlendirmek için zaman zaman meclis tarafından bir takım bildiriler de yayımlanmıştır.¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, askerî mücadele kazanıldıktan sonra da gerçekleştirmeyi hedeflediği siyasal, ekonomik ve toplumsal düzen değişikliğini halka bildirmeyi, anlatmayı, ikna ve telkin etmeyi temel bir yöntem olarak benimsemiştir. Cumhuriyet döneminde de halkın yaşanan değişimi benimsemesi için kamuoyu oluşturanın gerekliliğine inanmış, her önemli değişim hamlesi öncesinde ve sonrasında, halkla doğrudan temasa geçerek, hem sorunlarını yerinde dinlemiş ve görmüş, hem de onlara ümit aşılayarak, yenilikler hakkında

¹⁴ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 11. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.150; Zekai Güner, *Millî Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.6.

¹⁵ Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s.45-46.

¹⁶ Atatürk, *Nutuk-Söylar*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s.442.

¹⁷ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s.289-301.

ikna etmeye çalışmıştır.¹⁸ Bu amaçla yapmış olduğu yurt gezilerinde toplam 52 ili ziyaret etmiş ve bu illerin çoğuna birçok kez gitmiştir.¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir'in de dediği gibi, "...asker başka, halk gene başkadır. Askere emredilir. Halkı ise inandırarak kazanmak lazımdır."²⁰

Cumhuriyet'in ilânıyla beraber halkın eğitimi ve propaganda faaliyetleri ile ilgili olarak ilk on yıllık evrede ve ikinci evrede Halk Hatıpları Teşkilâtı'nın (1931) yanı sıra, görev üstlenmiş birçok başka kuruluş ve uygulamaya rastlamak mümkündür. Türk Ocakları (1912),²¹ Millet Mektepleri (1929), okullarda okutulan Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi dersleri, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti (1931) ve Türk Dilini Tetkik Cemiyeti (1932), Halkevleri (1932),²² *Kadro* (1932), *Ülkü* (1933) ve benzeri dergilerle (yani Halkevi merkez neşriyatları yanında halkevlerinin dergileri) Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından çıkarılan ve tüm yapılanların rapor ve grafikler hâlinde düzenlenerek anlatıldığı Cumhuriyetin Onuncu Yıl, On beşinci Yıl Kitapları, İstanbul Üniversite'si bünyesinde kurulan Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (1933), Üniversitedeki Türk İnkılâp Tarihi dersleri (1934), Türk Spor Kurumu (1934–1936)²³, Halk Odaları (1940), Köy Enstitüleri

¹⁸ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev. Sedat Cem Karadeli, 3. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.112.

¹⁹ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.xı.

²⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 2, 8. basım, İstanbul, 1981, s.22.

²¹ 20 Haziran 1327 (1911)'de faaliyete başlamasına karşın, tüzüğünün birinci maddesinde kuruluş tarihi olarak 12 Mart 1328 (1912) yazılmıştır. Kapatıldıkları tarihe kadar inkılâpların halka benimsetilmesinin en önemli araçlarından birisi olmuştur. Bu konuda Türk Ocağı'nın 1926'daki kongresinde Dr. Hüseyin Ünver şunları söylemiştir: "Ocakların ilk görevi ihtilâlî halka götürmektir. Hayal kurmayalım arkadaşlar, tamamladığımız bu ihtilâl halka mal edilmemiştir. Yazık! Halk cehalete terk edilmiş. Çok hızlı bir ritimle peş peşe gelen reformlar karşısında başı döner, kendini kaybeder ve körü körüne irticâ hareketlere katılır... Halka öğretmek, ona anlatmak şayet bir cemiyet varsa mümkün olabilir. Bu cemiyet Türk Ocaklarıdır... Yapılacak yegâne şey, ihtilâlî ona benimsetmek kabul ettirmek için halkın arasına karışmaktır.", Öz, *age.*, s.89-90.

²² Parti Genel Sekreteri Recep Peker açılış töreninde Halkevleri'nin kuruluş amaçlarını şöyle açıklamıştır: "Bu asır milletleri yalnız siyasî teşkilât, yalnız ordu teşkilâtı ile yalnız maddî kuvvetlerle bünyeleşemiyor, kemiklenemiyor. Onun içindir ki devletin siyasî mesaisi içinde çalışan Cumhuriyet Halk Fırkası; siyaset sahasında kendi esas programını tatbik etmekle beraber ayrıca bu siyasî hayata girmiş veya girmemiş vatandaşları müşterek bir halk terbiyesiyle istikbale hazırlamak için Halkevlerini tesis ediyor..." Öz, *age.*, s.94; Halkevleri'nin en önde gelen amacı ise tüzüğünde kısaca şu şekilde özetlenmiştir: "Partimizin program temelleri cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devletçilik, layiklik ve devrimciliktir. Programımız bu ana ve temel prensiplerin egemenliği ve sonsuz olması için bu sıfatlarda kuvvetli vatandaşlar yetiştirilmesini... hedefler. Halkevlerinin amacı, bu uğurda çalışacak ülküli vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olmaaktır." Şimşek, *age.*, s.62; 1950 yılı itibarıyla, Türkiye'de 478 halkevi ve 4322 halkodası kurulmuştur. Akşin, *age.*, s.206;

²³ Türk Spor Kurumu 18 Şubat 1936 yılında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı kaldırılarak yerine kurulmuştur. Dönemin beden eğitimi camiası içinde bulunan kişilerin büyük çoğunluğunun Almanya'da eğitim görmüş olmalarının da etkisiyle, Türkiye'ye en uygun modelin Almanya'daki model olacağı ileri sürülmüş ve Almanya modeli benimsenerek kurulmuştur. Bu nedenle de kurum, CHP'ye bağlanmış ve artık Türkiye'de spor işleri, CHP'nin yönetim ve denetimi altında yürütülmeye başlanmıştır. Ancak Hitler Almanyası'ndan alınan bu Nazi modelinin doğuracağı

(1941) Türk İnkılâbı'nın esas ruhunu yayıcı ve etkin kılıcı araçlar olarak kabul edilebilir.²⁴ Halkın ideolojik eğitimi ve dolayısıyla İnkılâp ideolojisinin propagandası bu kuruluşların çalışmalarıyla da sınırlı kalmamış, CHF, bunu sistematik bir şekilde hemen her zeminde yapmaya çalışmıştır. Halkevleri aracılığıyla ve belli bir plana göre mahkûmların da kitap okumasının sağlanması için bir takım çalışmalar yapılmıştır.²⁵ Ayrıca millî bayram kutlamaları da bu amaçların yerine getirilebilmesi için iyi bir zemin oluşturmuştur. İlk kez 1933'de Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sırasında kurulan ve o zamandan itibaren Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının önemli bir parçası hâline gelen Halk Kürsüleri²⁶ 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı kutlamaları sırasında valiliklere, okullara, spor kulüplerine vb. yerlere gönderilen genelgede yapılması istenenler²⁷ düşünüldüğünde, sporu da Türk halkına ideolojik bir formasyon ve

sakıncalar Atatürk'ün dikkatini çekmiş ve 29 Haziran 1938'de kaldırılmıştır. Cem Atabeyoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, s.2192-2193.

²⁴ Eraslan, *age.*, s.134; Şimşek, *age.*, s.111.

²⁵ BCA 490.01/3.11.14, 7.12.1935.

²⁶ 1937'de Cumhuriyet'in ilânının 15. yıl dönümünde kurulmuş olan Halk Kürsüleri hakkında fikir veren *Halk Kürsüleri Öğrengi*'nde amacı şöyle açıklanmıştır: "Cumhuriyet bayramında partimizin dayandığı Cumhuriyet ve inkılâp prensiplerinin yayılmasını temin için Cumhuriyet Halk Partisi örgütü olan Vilâyet, Kaza ve Nahiye merkezlerinde halk kürsüleri açılacaktır." BCA 490.01.132.534.3, 21.10.1941; yine bir başka belgede de "Halk kürsülerinde söylenecek nutukların inkılâbın, Cumhuriyetin ve istiklâlin değeri, üstünlüğü ve önemi konularından ibaret olması" ile sınırlandırılması bu kürsülerin siyasi eğitim ve propaganda amaçlı kullanıldığını göstermektedir. BCA 490.01.11.50.36.1, 18.9.1933; Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Yüksek Komisyonundan vilâyet komitelerine gönderilen bir talimatta ise şunlar yazılmıştır: "1. Fırka teşkilatı bulunan vilâyet ve kaza merkezlerinde halkın en çok toplanabileceği yerlerde kurulacağı, hatta nüfusu yüksek şehirlerde mahalle ve meydanlarda sayısının artırılabileceği 2. Halk kürsülerinin bayramın başından sonuna kadar sabahın akşamı kadar açık olacağı 3. Bu kürsülerin halkın gelip geçmesine engel olmayacak şekilde kurulmasına 4. 18 yaşını doldurmuş kadın erkek herkesin söz söyleyebileceğine 5. Her kürsünün yerden en az yarım metre yüksekliğinde olmasına ve üzerine "Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Kürsüsü" yazısının asılmasına 6. Halk kürsülerinde söylenecek nutukların inkılâbın, Cumhuriyetin ve istiklâlin değeri, üstünlüğü ve önemi konularından ibaret olması 7. Bu kürsülerin fırka idare heyeti tarafından seçilen üç kişilik bir heyet tarafından idare edileceğine 8. Halk kürsülerinde söz söyleyecek kişilerin bulundukları yerin fırka görevlilerine başvuru yapmasına 9. Nutukların bir sefer için en fazla bir saat süre ile verilmesine 10. Kürsünün başında fırkanın görevlendirecek kişilerin güvenliği sağlanması." Bengül Salman Bolat, *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi (Ankara, 2007), s.111-112, 266.

²⁷ CHP Genel Sekreterliği 1937 bayram kutlamaları için yayımladığı genelgede bu bayramın kutlanmasının amacını *İnkılâp aşkının* nitelik ve özelliklerini açarak bir kez daha vurgulamış ve "...19 Mayıs, Türk milletinin yeniden harekete geçmesi ve fizik ve moral kalkınmasının ilk hamlesidir..." denilerek, ulaşılması gereken hedefler şöyle belirtilmiştir: "...19 Mayıs SPOR VE GENÇLİK bayramı adını vereceğimiz bu bayram, ayrıca bütün millete güzel insan, hareketli insan, canlı insan, uyanık insan, dürüst insan, mert insan idealini aşlamak, hava, ılık, su, dağ sevgisini sindirmek, temizlik, sağlamlık ve güzellik aşkını yerleştirmek ve artırmak için bir vesile sayılacaktır..." Hakan Uzun, "Milletin İradesiyle Oluşan Bir Bayram: Atatürk'ü Anma 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ve Atatürk Döneminde Kutlanışı", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 24 (Kış 2010), s.117-118.

vücudunu "terbiye etme" aracı olarak gören CHP'nin,²⁸ bayram kutlamalarını da halkı yönlendirici ve eğitici bir boyuta taşımıştır.²⁹ 1926 yılından itibaren Atatürk'ün heykellerinin ve fotoğraflarının kamu binalarında yer almaya başlaması da yine bu anlamda düşünülebilir.³⁰ Burada dikkati çeken nokta ise Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kurulması işinin, İnkılâb'ın halka benimsetilmesi için eğitim ve kültürel alanda yapılmış olan birçok uygulamadan önce gerçekleştirilmiş olmasıdır. Gerçekten de bu teşkilât Cumhuriyet döneminin en önemli yaygın eğitim kurumlarından birisi olan Halkevleri'nden daha önce kurulmuş, halka doğrudan hitap edilmesine yardımcı olan Halk Kürsüleri'nin kurulması gibi uygulamalar onu izlemiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin program ve nizamnâmeleri de bu konuya ışık tutabilecek boyuttadır. 1927 yılı CHF Nizamnâmesi'nde bir takım ipuçlarına rastlanmakta, propagandanın düzenli ve sistematik bir devlet politikası hâline dönüştürülmeye çalışıldığı, 1930'lu yılların program ve nizamnâmelerinde ise bu durumun daha açık ve anlaşılır bir biçime taşındığı görülebilmektedir.

1927 yılı CHF Nizamnâmesi'nin 57. maddesinde, Parti'nin Köy ve Mahalle Ocakları'nın görevleri anlatılırken (b) ve (c) fıkralarında, "Halkı aydınlatmak ve uyarmak; fırka'nın maksat ve emellerinin tahakkuka ve yayılmasına çalışmak"³¹ denirken; Nahiye İdare Heyetleriyle ilgili 62. maddesinin (c) ve (d) fıkralarında da Nahiye Heyetleriyle ilgili olarak "Halka her surette yol gösterilir; her türlü seçimlerde Fırka adaylarını kazandırır"³² şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Nizamnâme'de yer alan bu düzenlemelere bakılarak, partide yetkili bir konumda bulunan kişilerin partinin propagandasını yapıp, halkı partinin uygulamaları hakkında bilgilendirip, onu yönlendirmek gibi bir görevleri olduğunu söylemek mümkündür.

1931 yılı CHF Programının Millî Öğretim ve Eğitim başlığını taşıyan 5. kısmının (b) (c) ve (f) fıkralarında, devletin kuruluş felsefesine uygun vatandaşlar yetiştirmenin gerekliliği vurgulanmış, vatandaşların eğitimin her kademesinde, Cumhuriyetin ilkelerine ve devletine bağlı, millî değerleri ve tarihini bilen, beden gelişimine önem veren, kendine güvenen bireyler olarak yetiştirilmesinin önemi

²⁸ Şimşek, *age.*, s.175.

²⁹ Uzun, *agm.*, s.120.

³⁰ Öz, *age.*, s.76; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.252-263; 1926'dan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın heykellerini dikme çalışmaları yaygınlaşmıştır. Sarayburnu'na (1926), Ankara-Ulus'a (1927), Taksim'e (1928) anıtları dikilmiştir. Bkz. Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, Cilt 2, İstanbul, 2001, s.143.

³¹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 22, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.29.

³² *aynı eser*, s.30.

üzerinde durulmuştur.³³ Propaganda işi için özel olarak yetiştirilecek olan halk hatiplerinin yanı sıra CHF tarafından vatandaşların eğitiminde, hedef olarak konulan bu ilkelere ulaşmak için, tüm teşkilât ve CHF üyeleri görevli sayılmışlar ve partinin programını bilmek ve savunmak, partinin program ve faaliyetleri hakkında halkın aydınlatılmasını sağlamakla sorumlu tutulmuşlardır.³⁴ Ayrıca 1931 yılı Nizamnâmesi'nin 4. maddesine “Prensiplerimizi, usanmaksızın, bütün vatandaşlara her vesile ve fırsatta söylemek ve anlatmak Fırka teşkilat ve mensuplarının mühim vazifesidir” kaydı düşülmüştür.³⁵

1935 yılı Programı da bu açıdan incelendiğinde, 50. maddesinde özellikle gençliğin sahip olması gereken özelliklerin sıralandığı görülmektedir. Burada, gençlere iyi bir beden eğitimi verilmesi gerektiği belirtilmiş ve onların temiz bir ahlâka, yüksek bir yurt ve inkılâp aşkına sahip olmaları ve ülkelerini korumayı en üstün bir görev olarak bilmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Hatta bu ideal uğruna gerekirse canlarını da vermekten çekinmeyecekleri bir inançla yetiştirilmelerinin önemine de değinilmiştir.³⁶ 1935 yılı Programı'nın 46 ile 52. maddeleri arasında ise propaganda işinde kullanılan mevcut araçların korunacağı

³³ 1931 yılı CHF Programı'nın Milli Öğretim ve Eğitim başlığını taşıyan 5. kısmının ilgili fıkraları şu içerikte: (b) fıkrası: “Kuvvetli, Cumhuriyetçi ve laik vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktasıdır. Türk milletine, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve Türkiye devletine hürmet etmek ve ettirmek duyarlılığı bir vazife olarak telkin olunur”; (c) fıkrası: “Fikri olduğu kadar bedeni gelişmeye de ehemmiyet vermek ve bilhassa milli karakteri, milli, derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak büyük emeldir.” (f) fıkrası: “Fırka'mız vatandaşların Türk'ün derin tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet verir. Bu bilgi Türk'ün kabiliyet ve kudretini, özgüven hislerini ve milli varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir.” *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 25, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.156.

³⁴ 1931 yılı Nizamnâmesi'nin 3. maddesinde “Fırka'ya mensup vatandaşlar karşılıklı samimiyet, itimat ve arkadaşlık duygularıyla birbirine bağlı bir kütle teşekkül ederler. Fırka mensupları Fırka'nın programını, prensiplerini bilecek, onları müdafaa edecekler”; 75. maddesinin “k” fıkrasında ise “Fırka program ve icraatı hakkında üyeleri aydınlatmak ve ikaz etmek, konferanslar verdirmek ve sık temaslarla bağlılık ve dayanışmayı artırmak” ifadeleri yer almaktadır. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 25, s.160, 168.

³⁵ *aynı eser*, s.160.

³⁶ CHP 1935 Programı'nın 50. maddesi şöyledir: “Türk gençliği onu temiz bir ahlak, yüksek bir yurt ve devrim aşkı içinde toplayacak ulusal bir örgüte bağlanacaktır. Bütün Türk gençliğine şevk ve sıhatlerini, nefse ve ulusa inanlarını besleyecek beden eğitimi verilecek ve gençlik devrimi bütün bağımsızlık şartları ile yurdu korumayı en üstün ödev tanıyan ve onları, bu ödev uğrunda bütün varlıklarını vermeye hazır tutan bir düşünüşle, yetiştirilecektir. Bu ana eğitimin, tam sonuç vermesi için, Türk gençliğinin, bir yandan karar verme ve girişim alma gibi yüksek başarımlarını kuvvetleri geliştirilecek ve öte yandan, gençlik, onu her zorlu işin başarılmasında tek unsur olan sıkı disiplinin etkisi altında çalıştırılacaktır. Türkiye'de spor örgütü de bu esaslara göre düzenlenecek ve yürütülecektir. Yapılacak gençlik örgütünün; üniversite, okullar ve enstitüler, halkevleri, toplu işçi kullanan fabrika ve kurumlarla yukarıdaki gayelere göre, iş ve yönetim birlikleri, düzenlenecektir... Okullarda, Devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunanlar, yaşlarına göre, beden eğitimi ile uğraşmak yükümü altına alınacaktır. Spor ve beden eğitimi için lüzumlu olan alan ve kurumlar meydana getirilecektir. Spor alanları için özel idareler ve belediyeler ilgilenecektir.” Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-6 Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s.187-188.

ve daha da güçlendirileceği belirtilmiş, ayrıca kullanılan araçların da çeşitlendirilmeye çalışılacağı, bir devrim müzesi kurulacağı ve radyo, sinema ve tiyatronun³⁷ da önemli olduğu ifade edilmiştir.

Propaganda konusunda, CHF'nin 1927, 1931 ve 1935 yıllarına ait program ve nizamnâmelerinde, devletin kuruluş felsefesinin halka benimsetilmesi ve bunun için yapılması gereken propaganda faaliyetleri ile ilgili olarak gerekli alt yapının hazırlanmış olduğu söylenebilir. Ayrıca 1927 yılı nizamnâmesinin diğerlerine oranla daha zayıf kaldığı ve ilk ciddi adımların 1931 yılı Nizamnâmesi'yle atılmış olduğu da düşünülebilir. Çünkü 1931 yılı Nizamnâmesi'nin bu çalışmadaki ana metin ve dipnotlarda verilen örnekleri göz önüne alındığında diğerlerine oranla daha açık ve ayrıntılı bir şekilde hazırlandığı ve İnkılâb'ın korunması ve halka benimsetilmesiyle ilgili kullanılan ifadelerin daha keskin olduğu söylenebilir. Bu durumun, propaganda işinin daha ciddi ve sistemli bir hâle getirilmesi işinin, 1930 yılının hemen başlarında yaşanan SCF deneyimi ve Menemen Olayı'yla doğrudan ilgisi olduğu düşüncesine de ışık tuttuğu ileri sürülebilir. 1931 yılı Programı'nın yedinci kısmının birinci maddesinde yer alan ifadeler de adetâ bu yargıyı doğrular niteliktedir: “Bütün inkılâp neticelerini, vatandaşların tam emniyetini ve milli nizam ve inzibatı, dahili ve adli teşkilat ve kanunlarıyla koruyan ve hiçbir hadise veya tesir önünde sarsılmayan hükümet otoritesi kurmak ve işletmek işlerimizin temelidir.”³⁸ 1935 yılı Programı ise propaganda faaliyetlerinde kullanılacak araçların çeşitlendirilmesine ağırlık vermesiyle dikkati çekmektedir.

Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı

Halkla doğrudan temas ederek propaganda yapılabilmesi amacıyla kurulmuş olan CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı'na benzer uygulamalar, 1930'lu yılların tek parti totaliter rejimlerinde de görülmektedir. Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi sonrası, sosyalizmin ülküsünün benimsetilmesi için merkezden taşraya, Bolşevik elitlerce kurulan, her yerleşim biriminde parti merkezine bağlı bir siyasî eğitim kısmı; 'siyasî aydınlanma'yı sağlayacak olan kısa adıyla 'politprosvet'ler (*politişeskoje prosvetşenie*) ve esasta Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez ve Bölge Komiteleri bünyesinde kurulan Ajitasyon ve Propaganda Dairesi (*Otdel*

³⁷ 1935 yılı programının 46. maddesi: “Kitap, yayın ve kitapsaray işleri Parti için önemlidir. Şehirlerde kitapsaraylar, kent ve köylerde okuma ev ve odaları kurmak ve artırmak isteriz”; 48. maddesi: “Klasik okul yetiştirmesi dışında, yığına, devamlı ve Türkiye'nin ilerleyiş yollarına uygun bir halk eğitimi vermeyi önemli görürüz. Bu hizmet için çalışan halkevlerini devlet, imkân elverdiği kadar koruyacaktır”; 49. maddesi: “Parti, bir devrim müzesi kuracaktır. Bunu, devrim fikir ve duygularını aşlamak için etkin araç sayarız.”; 51. maddesi: “Parti, radyoyu ulusun kültür ve siyasal eğitimi için en değerli araçlardan sayar, Kuvvetli verici istasyonları kuracağız. Alıcıların kolay ve ucuz elde edilmesine çalışacağız. Sinemanın ulusa faydalı olmasını iş edineceğiz”; 52. maddesi: “Ulusal opera ve tiyatro önemli işlerimiz arasındadır”, Perinçek, *age.*, s. 187–188.

³⁸ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 25, s.158.

agitatsii i propagandi) (ki daha sonra *İdeoloji Dairesi* adını alır) 'agitprop'lar vardı.³⁹ 1930'larda Hitler Almanyası'nda da çok sayıda Yurttaş Evi kurulmuş, buralarda verilen kurslar, konferanslar, düzenlenen törenler, spor etkinlikleri yoluyla insanların eğitilmesi ve kaynaştırılması amaçlanmıştı. Köylerde ise bu işlevleri daha küçük çaplı olan Toplum Evleri yerine getirmişti. Faşist İtalya'da resmî adı *Opera Nazionale Dopolavoro* olan 'dopolavoro'lar ulusal seviyede kulüpleri, barları, spor tesislerini, kütüphaneleri, tatil yerlerini de içine alan, halka "faydalı" bir şekilde eğlenerek de vakit geçirmesinin amaçlandığı geniş bir ağıdı. Bu ağ, II. Dünya Savaşı sırasında gitgide önemini de kaybetmiştir.⁴⁰ Bu örneklerle bakılarak Türkiye'nin propaganda araçları konusunda bu devletlerden etkilenip etkilenmediği daha derin karşılaştırmalı araştırmayı gerektirse de 1935 CHF Halkevleri Öğreneği'nin 4. maddesinde Halkevleri kurulmadan önce dünyadaki benzerlerinin titizlikle incelendiği belirtilmekteydi. Macar, Çekoslovak, Alman, İngiliz ve İtalya örneklerinin açıkça vurgulanmış olması da⁴¹ bu bilgiyi doğrular.

CHF, Halk Hatipleri Teşkilâtı'yla ilgili olarak ilk kez 1931'de bir talimatnâme çıkartmıştır. Buna bakarak, teşkilâtın kuruluş kararının bu tarihlerde verildiğini ya da teşkilâtlanma çabalarının başladığını söylemek mümkündür. Ancak Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kesin olarak hangi yılda tam anlamıyla ve eksiksiz bir şekilde ülkenin her yerinde işlevsel olmaya başladığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. 1933 ve 1934 yılına ait bazı belgelerde yazılı olanlar, bu teşkilâtın o tarihlere kadar henüz eksikliklerini tümüyle gideremediği izlenimini yaratmaktadır. Fakat bir taraftan da 16 Kasım 1933 tarihinde, CHF Kâtibi Umumliliği'nden, CHF İdare Heyeti Reisliği'ne gönderilen bir yazı, Cumhuriyet'in on yıllığı münasebetiyle il ve ilçelerde kurulan halk kürsülerinde nutuk irâd eden halk hatiplerinin 'evsafı'nı açıklamadan atıf yapmakta'söz söylemek ve dinleyenleri inandırmak bakımından" değerli olanlarının, yine halkevlerinde 'halka karşı söz söylemişler'in tespiti ve bunlardan faydalanılması gereğinden bahsetmesi, muhtemel bir halk hatipleri teşkilâtının insan kaynağının hazırlığına işaret eden bir içeriktedir:

15.10.933 tarih ve 7/166 numaralı tamimle açılacak **halk kürsülerinde** söz söyleyen zevattan **halk hatibi evsafını** haiz bir çok vatandaşın söz kabiliyetleri üzerinde idare reisi ve âza arkadaşlarımızın fiilen tetkik yapmalarını ve ileride yapacağımız **halk hatipleri teşkilâtında** bu zevattan da halk hatibi olarak istifade etmeğimiz için bu arkadaşların kürsülerdeki kabiliyetlerine göre idare heyetince tesbitlerini rica etmişim. Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü bayramında yurdun 356 şehir ve

³⁹ Sovyetler Birliği'nde siyasî propaganda kurumlarıyla Ekim devrimini izleyen erken 20'li, Lenin ve Stalin devrini de içine alacak şekilde yapılmış iki eser önerilir: Peter Kenez, *The Birth of Propaganda State Soviet Methods of Mass Mobilisation 1917-1929* (Cambridge, 1985); Martin Ebon, *The Soviet Propaganda Machine* (McGraw-Hill, 1987).

⁴⁰ Şimşek, agm., s.108-111; Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, 2. baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s.79.

⁴¹ Şimşek, agm., s.110; Çakan, *age.*, s.41-56.

kasabasında kurulan 832 halk kürsüsünden üç gün zarfında çeşitli mevzular üzerine 5885 nutuk verildi. Bu nutukların içinde mevzu bakımından yüksek ve kıymetlileri çok olduğu gibi hatiplerin içinde de söz söylemek ve dinleyenleri inandırmak bakımından çok değerlileri bulunduğunu da öğrendik. Esasen inandığımız ve beklediğimiz bu neticeden hemen faydalanmak için:

1. Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü bayramında halk kürsüsünden söz söyleyenler arasında
2. Halkevlerinde veya her hangi bir toplantıda halka karşı söz söylemişler içinde

Değerli hatip olarak tesbit ettiğiniz zatlar ile yetiştirildikleri takdirde ileride mükemmel hatip olacaklarına bu münasebetle inandığımız yurttaşların isimlerini, san'atlarını kısa bir zamanda bildirmenizi ehemmiyetle rica ederim, efendim.⁴²

25 Kanun-ı Sâni (Ocak) 1934 tarihinde, CHF Kâtibi Umumiliği'nden, CHF İdare Heyeti Reisliği'ne gönderilen bir başka yazıda ise "Halk hatipleri hakkında 16.11.1933 tarih ve 7/187 numaralı tamimle istediğimiz malûmatın en kısa zamanda gönderilmesini rica ederim."⁴³ denilmektedir. Diğer taraftan halk hatipleri ile ilgili ilk somut bilgiler 1933 yılı ile 1944 yılları arasında yığılmıştır; bu yıllara tarihlenen bazı belgelerde isimleri bildirilen halk hatiplerinin henüz soyadları yoktur ve efendi, bey gibi unvanlarla anılmaktadırlar. Efendi, bey, paşa gibi unvan ve lâkapların 29 Kasım 1934'te kaldırıldığı, 21 Haziran 1934'te kabul edilen soyadı yasasının da 1 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe konulduğu düşünülürse, halk hatipleri teşkilâtının 1933 yılının sonlarından ya da 1934 yılının hemen başlarından itibaren istenilen şekilde işletilmeye başlandığı ileri sürülebilir. Ayrıca eldeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu teşkilât, Atatürk sonrası dönemde de varlığını sürdürmüştür. Ancak kesin olarak hangi tarihte kaldırıldığı tespit edilememiştir. Büyük bir olasılıkla, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından çok partili hayata geçişten sonra 1946 veya 1950 tarihlerinde bu teşkilâta son verilmiş olmalıdır.

CHF bu kuruluşla ilgili olarak biri 1931'de diğeri de 1932'de olmak üzere ikisi de birbirinin tıpa tıp aynısı olan altı bölümden oluşan bir Talimatnâme neşretmiştir. Talimatnâmede, CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kuruluş amacı, hatiplerin esas konuları, halk hatiplerinin nasıl seçileceği, görevleri, görevlerini

⁴² BCA 490.01/1175.127.2, 1941. Bu dosya, 1941 tarihini taşımasına karşın oldukça fazla sayıda ve farklı tarihlere ait belgeleri barındırmaktadır. Burada Atatürk dönemine ait belgeler de vardır.

⁴³ BCA 490.01/1175.127.2, 1941; ayrıca Çakan, s.73.

nasıl yerine getirecekleri ve hatiplerin sahip olmaları gereken özellikler ile teşkilâtın nasıl bir şekilde oluşturulacağı yer almaktadır.⁴⁴

Talimatnâmede, Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kuruluş amacı, partinin sahip olduğu ilkelerin, ideallerinin ve yaptıklarının "doğrudan" ve "en müessir telkin vasıtası" olarak görülen "söz" ile yani "Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak" şeklinde belirtilmiştir.⁴⁵ Bu amaca ulaşabilmek için de hatiplik alanında yetenekli kişilerin bulunup, hemen her koşulda konuşabilecek bir şekilde yetiştirilmesi gerektiği söylenmiştir. Ayrıca burada yazan kuralların, yalnızca halk hatibi olarak seçilen kişileri bağladığı, CHF liderlerince, milletvekilleri ve parti tarafından ayrıca görevlendirilmiş kişileri bağlayıcı olmadığı belirtilmiş ve böylelikle halk hatipliğinin kuralları olan, ciddî bir iş olduğu mesajı verilmek istenmiştir.⁴⁶

Hatiplerin özellikle hangi esaslar üzerinde duracakları da belirtilmiş ve bunlar iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta, CHF'nin program ve ilkeleri, Cumhuriyetin bir başka deyişle İnkılâb'ın Türk milletine kazandırdıkları ve kazandıracakları gibi konulara yer verilirken; ikinci grupta ise Türk medeniyeti, Türk tarihi, Türk kahramanlıkları ve Türk kültürü konularına yer verilmiş ve bunların okullarda anlatılanların dışında halkın ilgisini çekebilecek bir şekilde anlatılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca buraya üçüncü bir madde daha konulmuş ve millî bayramlar gibi bir takım özel günlerde de yine birinci ve ikinci grupta belirtilen konulara değinilebileceği ve kullanılacak konuşma üslubunun hitap edilen kitleye göre belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁷ Burada dikkat çeken nokta, hatiplerin anlatması için belirlenen başlıkların, CHF'nin 1931 ve 1935 yıllarına ait Parti programları ve nizamnâmelerinde yer alanlarla örtüşüyor olmasıdır.

CHF halk hatiplerinin sahip olması gereken özellikleri de şöyle sıralamıştır: istekli, heyecanlı, yaptıkları işe inanan, çevrelerinde sevilen, anlatıklarına hâkim ve hitap ettikleri toplumsal katmanı çok iyi tanıyan, ele aldıklarını hitap ettikleri kişilerin anlayabileceği bir üslupta anlatabilen, sakin, konuşmanın yer ve zamanını iyi ayarlayabilen.⁴⁸ CHF'nin hatiplerde olmasını istediği bu özelliklerin günümüzde de geçerli olup, kamuoyu oluşumunda etkin bir rol üstlenmiş olan

⁴⁴ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931; C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932. Makalede sayfa numaraları, Talimatnâme'nin (bundan sonra HHTT) 1931 baskısı esas alınarak verilmiştir.

⁴⁵ HHTT, s.5

⁴⁶ aynı yer.

⁴⁷ HHTT, s.6-7.

⁴⁸ HHTT, s.7-8.

propaganda ile görevlendirilmiş kişilerin kişilik özellikleri arasında gösterilmiş olması dikkat çekicidir.⁴⁹

Hatipler, şehirlerde yaşayan aydınlara ve kentli halka hitap edecekler ile köylerde ve küçük kasabalarda yaşayan halka halk dili ile hitap edecek hatipler olmak üzere iki kategoriye ayrılmışlardır.⁵⁰ Her iki kategoride yer alan hatiplerin sahip olması gereken özellikler ile konuşurken dikkat etmeleri gereken hususlar ise şöyle belirlenmiştir:

Her iki sınıf hatip, sözünü söylerken halk psikolojisini sezecek, muhatapların kalplerinde Fırkamız ve idealimiz lehine muhabbet ve iyi tesir bırakmak gayesini takip edecektir. Fırka namına söz söyleyen, bu vazifenin kendisinde Fırkanın emaneti olduğunu daima hissedecek, kendi şahsi arzu ve temayüllerine tabi olmaktan dikkatle kaçınacaktır.

Muhatapların ve halkın kalbini okşamak maksadı mühim olmakla beraber bu gayeyi kazanmak için bile olsa reddettiğimiz his ve kanaatlere ve prensiplerimizin hududu dışına bıraktığımız eski tesislere mülayim gelecek sözlerden ve bilhassa mutaassıplara rüşvet verecek mahiyette söz söylemekten kat'iyen sakınılacaktır.⁵¹

Bunun dışında, halk hatiplerinin kılık ve kıyafetlerinin, üsluplarının, hazırladıkları metnin içeriğinin hitap edecekleri kesime uygun bir şekilde olmasına da dikkat çekilerek bu hususta şunlar söylenmiştir:

Bilhassa köylülere sık sık söz söyleyecek hatiplerin kendi sınıflarından, kıyafet ve halce ve hatta söylemek tarzı itibarıyla mümkün mertebe kendilerine benzer olması faydalıdır... Köylüler ve basit görünüşlü vatandaşlara söz söyleyecek arkadaşlarımız nisbeten basit ve muhtasar konuşmalıdırlar. Bunlar tarafından, iyi ve güzel fikirlerin, muhatapları yormayacak bir surette fakat devamlı ve sebatlı bir tarzda ve her vesilede tekrarlanması halkta kuvvetli inanış ve uyanış tesiri yapar.⁵²

Propagandanın gücüne inanan ve bu süreçten başarı bekleyen CHP'nin hatipleri iki kategoriye ayırması ile hatiplerin kılık-kıyafet ve sözlerine yönelik yaptığı düzenlemelerin, propaganda yöntemini de belirleyen "halktan biri olma" ilkesine gönderme yaptığı açıktır. Bu ilke, konuşmacının dinleyicisi nezdinde uyandırdığı 'halktan biri olma' imgesinin inşasıdır. Halktan biri olma herhâlde "bilhassa köylülere sık sık söz söylecek" hatiplerin "kendilerine benzer" olmasıdır. Bu kılık ve kıyafeti de içermekte midir, bu konuda açıklıklık yoktur.

⁴⁹ Nail Yılmaz, *Kamuyuoyunu Etkilemede Propagandanın Rolü*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (İstanbul, 1995), s.20.

⁵⁰ HHTT, s.8.

⁵¹ aynı yer.

⁵² HHTT, s.10.

Kendine benzer olmanın betimlemesinde nesne-özne ikiliğinde özne köylünün kendisinin ve düşüncelerinin onu aslında nesnesi kılan hatip tarafından "iyi ve güzel fikirlerinin " olduğuna ikna etmesi sürecini başlatan diyalojik bir ilişki kurulması vardır. Hatibin hedef kitle seçiciliği, metin-nutuk (:söz) içeriğinde bu kitlenin algı seçiciliğiyle kırılmaya uğrama ihtimalini hep taşısa da esas olan anlam kırılmasını bir seviyede önleme kaygısıyla muhatabın dilinde (en geniş anlamıyla) onu "yormayacak", "devamlı" (ısrar, vurgu) "sebatlı" tarzda konuşmak ve hareket etmesini gerektirir. İyi ve güzel fikirlere karşı kuvvetli inanın ve "uyanış" (idrak) bu şekilde sağlanacaktır. Bu yaklaşım hedef toplumun propagandacıyı, kendinden biri olarak göstermesini sağlayacak davranışlardır. Propagandacılar sokak dili ve davranışını kullanarak kendi görüşlerinin ortalama bir kişinin de görüşü olduğu izlenimini verirler.⁵³ Seçtikleri giyim, saç-sakal traşı, bunun yanında hatibin ilk algıda göze çarpan üzerinde taşıdığı nesneler (gözlük, yüzük vs.) jestleri, mimikleri propaganda sürecini, bu süreçte algıyı, sözün tesirini derecelendiren dışsal belirleyicilerdir. Bunlar aynı zamanda hatip imgesini kalıba yerleştiren belirleyicilerdir.⁵⁴

Propagandada amaca ulaşmak için gerekli olan ilk ve en önemli husus, propagandaya muhatap olan kitleyi, istenilen yönde değişimi sağlayacak bir şekilde yoğun ve ısrarlı bir propagandaya tâbi tutmaktır.⁵⁵ CHF bu kuralı da uygulamış ve hazırlanan Talimatnâmede, hatiplerin görevlerini hangi zamanlarda ve nerelerde yapacakları da belirtilmiş ve uygun olması koşuluyla her zaman ve her yerde bu görevi yerine getirebilecekleri söylenmiştir. Arkasından da, ulusal bayramların, yerel düzeyde kutlanan bir takım özel günlerin, sünnet törenlerinin, panayırların, muhtar, belediye başkanı ve milletvekilliği için yapılan seçimlerin bu tür faaliyetler için en uygun ortam olduğuna dikkat çekilmiştir.⁵⁶ Hatiplerin yapacakları konuşmaları önceden hazırlamaları, konuşmaların kâğıttan okunarak da yapılabileceği, ancak en etkili yöntemin kâğıttan okumadan yapılan konuşmalar olduğu söylenmiştir. Bu tür bir yöntem uygulandığında ise birtakım problemler yaşanabileceği imasında bulunularak madde başları yazılı bir nota bakılmasının çok daha iyi olacağı belirtilmiştir. Bir başka uyarı daha yapılmış ve dikkat çekici olsun diye Talimatnâmede italik vurgu yapılarak "Yazısız söylenen nutukların esassız ve mevzusuz olması çok fena ve makûs bir tesir yapacağı daima akılda tutulmalı ve söylenecek mühim esaslar ehemmiyetine göre ezberlenmelidir." talimatı verilmiştir.⁵⁷ CHF'nin bu düzenlemesi, kitlelerin her zaman değişime çok kolay razı olmadıklarının ve kendi dünyalarında kabul edip

⁵³ Karataş, *age.*, s.51.

⁵⁴ Yılmaz, *age.*, s.20.

⁵⁵ Ömer Miraç Yaman, *Bir İktidar Aracı Olarak Propaganda*, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Konya, 2007), s.27–28.

⁵⁶ HHTT, s.9.

⁵⁷ HHTT, s.9–10.

yıllardır bir hayat biçimi hâlinde devam ettirdikleri pek çok örfî davranışı ve zihinsel birtakım yargıları çok kolay değiştiremeyeceklerinin farkında olduğunu göstermektedir. Böylelikle propagandanın amaç yönünden başarılı olması için olmazsa olmaz koşullarından birisini daha belirlemiş ve önceden hazırlattığı metinlerle hatiplerin hitap ettikleri kesimle tartışmadan uzak kalmasını ve kendi amaçlarına uygun fikirlerle toplumun kabulleri arasında bir dengeci söylemi hakim kılmalarını sağlamaya çalışmıştır.⁵⁸

Talimatnâmede hatiplerin, konuşmaların hazırlaması için gerekli olacak malzemenin parti tarafından sağlanacağı söylenmiş, Fırka hatipliğinin bir makam ya da unvan olmadığı ve bunun kişisel çıkar amaçlı kullanılmasının söz konusu olamayacağı belirtilmiş ve hatipler kendilerini partinin görevlendirdiğini söylememeleri konusunda da uyarılmışlardır. Böylelikle hatiplerin partinin, sıkı bir denetim ve kontrolü altına alınacakları belirtilmiştir:

Merkezce hatiplere esas olacak bazı mefhumlar tanzim edip göndereceğimiz gibi Fırka programımızın şerh ve izahı için de broşürler yapıp bunları da göndereceğiz. Bütün bunlarla beraber Fırka rüesasının ve merkezden vazife verilecek konferansçıların muhtelif vesilelerle yapacakları nutuklar ve verecekleri konferanslar da hatiplerimize verilerek onların mahallerindeki söz zeminleri genişletilip zenginleştirilmelidir. Zaten hatiplere Fırka idare heyetlerince icab-ı hale göre vazife verilmesi tabiidir. Fırkaca hatipliğe memur edilecek arkadaşların bu vazifesi daimi bir hüviyet unvanı gibi bir mevki ve hüviyet yoktur. Bu, sadece Fırkaca Fırka arkadaşlarımıza ve kendi aramızda verilmiş bir vazife demektir. Fırka hatipleri sözlerine (Ben Fırka hatibiyim veya Cumhuriyet Halk Fırkası namına söylüyorum.) tarzında ima ile dahi olsa bir söz ve fikir ilave etmezler. Vazifelerini sadece o günün icabı olarak ve kendi teşebbüsleriyle yapıyor görünürler. Fırka prensiplerine ve talimatname ahkâmına muhalif söz söyleyen veya efkârı umumiyede fena tesirler yapan veyahut Fırkaca verilen hatiplik vazifesini menfaat hissine alet eden hatipler idare heyetlerince mütalea edildikten sonra hitabette devam ettirilemezler.⁵⁹

Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın örgütlenme biçimine de Talimatnâmede yer verilmiş, ancak kuralların esaslarına geçmeden önce, CHF'li olan herkesin aslında partinin sürekli hatibi olduğu ve partinin ilkelerini, amaçlarını, yaptıklarını anlatmanın her parti üyesinin görevleri arasında yer aldığı belirtilmiştir.

Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup olan ve devletin, milletin kuruluşunu ve saadetini fırkamızın muvaffakiyetinde gören her fırkacı arkadaş,

⁵⁸ Yaman, *age.*, s.27–28.

⁵⁹ HH'TT, s.10–11.

fırkanın daimî hatibidir. Her fırkacı nerede ve herhangi vaziyette olursa olsun, fırka prensiplerine ve esaslarına uymayan bir sohbete şahit olur, böyle bir fikir ve bir söz işitirse derhal zeminin ve vaziyetin icabına göre ve yine vaziyetin gösterdiği bir eda ile, yani icabında serf ve lüzumunda yumuşak olarak hakikatleri izah, hataları tashih ve samilerde yanlış kanaat husulünü menetmeğe mecburdur...⁶⁰

CHF, halk hatiplerinin örgütlenmesi meselesinde kendisini birinci derecede sorumlu tutarak, bu mekanizmanın oluşturulması ve işletilmesi görevini üstlenmiş, halk hatiplerinin en büyük yerleşim yerinden, en küçük yerleşim yerine kadar her yerde görevlendirilmelerini sağlayacak bir örgütlenme şeması hazırlamıştır. Buna göre, parti merkezi milletvekili ya da parti üyeleri arasından bir halk hatipleri örgütü oluşturacak ve bunlar hatiplik olarak yetiştirileceklerdir. Her ildeki parti örgütü Talimatnâmede belirtilen özelliklere sahip kişiler arasından hatip seçecek, İstanbul, İzmir, Adana, Ankara, Samsun gibi büyük ve kalabalık illerdeki hatip sayısı 5–15 arasında olacak, her kaza örgütü yerin önemine göre 2–5, nahiyeler ise 1–3 arasında hatip çalıştıracaklar, semt, köy ve mahallelerdeki parti ocakları da 1–2 hatip görevlendireceklerdir.⁶¹ Ayrıca CHF hatiplerin yetiştirilmesine dair namzetleri, seçilenleri kurslara tâbi tutacağını da ifade etmiştir.⁶² Nitekim eldeki bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, CHF gerçekten de bu işe belli bir miktarda bütçe ayırarak, hatip yetiştirmek amacıyla kurslar açmıştır. Belgede, CHF halk hatibi yetiştirmek amacıyla, Ankara, İstanbul, Trabzon veya Ardahan’da üç kurs açıldığında, bunun bir yılda toplam maliyetinin, hatiplere verilecek harcırah, bir aylık ikamet masrafı ve maaşlarla beraber 72.600.000 TL olabileceği belirtilmiştir. Yine aynı belgede 15 hatip için ayda 100, 20 hatip için ayda 30, 60 hatip için ise ayda 20 lira ödeneceğinin belirtilmiş olması da, hatiplik işinin sadece gönüllülük esasına dayanmadığı ve bu işin bir bedel karşılığında yapıldığını göstermektedir. Paraların miktarında da bir tasnife gidilmiş olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu gruplandırmanın hangi ölçüye göre yapıldığının belirtilmemiş olmasına karşın, bunun şehir, ilçe ve köylerde görev yapacak hatiplere göre yapıldığı ve buna göre, illerde görev yapan hatiplere 100, ilçelerde görev yapan hatiplere 30, köylerde görev yapan hatiplere de 20 lira ödenmesinin düşünüldüğü ileri sürülebilir.⁶³

Bir belgeden anlaşıldığına göre, CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı işini ciddiye almış ve Talimatnâmede belirttiği her şeyi en ince ayrıntısına kadar takip etmiştir. Talimatnâmede belirtilen isteğe uygun olarak⁶⁴ il ve kazalarda kimlerin

⁶⁰ HHTT, s.11–13.

⁶¹ HHTT, s.13–14.

⁶² HHTT, s.14.

⁶³ BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

⁶⁴ HHTT, s.15.

hatip olarak görevlendirildiğine dair listelerin CHF'ye gönderilmesi için gerekli yerlere yazılar yazmış, Talimatnâmede belirtilen esaslara uyulması hakkında ilgilileri uyarmış, halk hatiplerinin isimlerinin bildirilirken köy ve şehirlerde çalışacak olanlara göre gruplara ayrılmasına dikkat edilmesini belirtmiş ve hatip listelerinin sürekli olarak güncellenmesini istemiştir.⁶⁵ CHF halk hatiplerinin seçiminde her ne kadar bu görevi, il ve ilçe teşkilâtlarına bırakmış gibi görünüyorsa da, hatiplerin belirlenip seçilmesinde yetkisel olarak önceliği tamamen onlara bırakmamış, merkeziyetçi bir tutum sergilemiştir. Halk hatipleri olarak belirlenen isimlerin, CHF parti merkezi tarafından "onaylandıktan" sonra görevli sayılması ve bu görevin hatiplere parti merkezi tarafından, ihtiyaç duyacağı dokümanlarla birlikte ve resmî bir yazıyla bildirilmiş olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır.⁶⁶ Belirlenen hatiplere gönderilen bu yazılar tek tertip hitap yazılarıdır. Şöyle örneklendirilebilir:

Sayın arkadaş;

C. H. Partisi Denizli Vilâyet İdare Heyeti Reisliğinden aldığımız tezkerede sizin de Partimizin prensiplerini, imân ve akidelerini halka telkin etmek gibi ulvî bir vazifenin mesuliyet ve şerefini müdrik olarak icap eden zamanlarda konuşmak hizmetini deruhte etmeye hazır olduğunuzu memnuniyetle öğrenmiş bulunuyoruz.

“Halk Hatipleri” listemize adınızı kaydederken size teşekkür etmeyi ve sizin telkin vasıtalarının en güzeli ve müessiri olan konuşma kabiliyetinizi yeni bilgilerle beslemek için Parti neşriyatından adresinize muntazaman göndereceğimizi bildirmeyi zevk ve vazife saydık.

Mahallî Parti Reisliği eliyle size verilecek olan bu mektuptan ve talimatnâmeden sonra gereken zaman yerlerde teşkilâtımız vasıtası ile sizden konuşma ricalarında bulunacağız.

Sevgilerimi sunarım.

C.H.P. Genel Sekreteri

Erzurum Mebusu

Dr. A. F. Tuzer⁶⁷

İl ve ilçelerden halk hatibi seçilirken çok çeşitli iş ve meslek dallarından kişilerin isimlerinin listelerde yer aldığı görülmüştür. Bu listeler 1933, 1938, 1939 ve 1940 yıllarına aittir. İçlerinde en geniş olanı 1933 yılına aittir. Burada hemen hemen tüm il ve ilçelerin belirlenmiş hatiplerinin isimleri ve meslekleri belirtilmiştir. Eldeki listelere göre, halk hatiplerinin iş ve meslek dalları çeşitlilik sunmaktadır ve bunları şöyle sıralamak mümkündür: öğretmenler başta olmak üzere, avukat,

⁶⁵ BCA 490.01/4.19.2, 10.10.1938.

⁶⁶ BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

⁶⁷ BCA 490.01/1175.127. 2, 1941.

doktor, tüccar, çiftçi, belediye başkanı, belediye üyesi, gazeteci, çeşitli dairelerde çalışan memurlar, kaymakam, emekli subay, kimyager, eczacı, terzi, halkevi başkanı, diş hekimi, ressam, muhtar, lise ve üniversite öğrencileri, mühendis, esnaf, hâkim, veteriner, noter, vaiz, müftü, banka çalışanları ve müdürleri, vali, milletvekili ve şair. Bu kişiler arasında bazı dikkat çekici isimlere de rastlanmıştır. Bunlar, Ankara halk hatipleri listesinde yer alan şair Behçet Kemal (Çağlar), milletvekilleri Besim Atalay ve Aka Gündüz'dür.⁶⁸ Ayrıca belirtilmesi gereken bir başka nokta da hatiplerin genellikle erkeklerden seçilmiş olmasıdır. Kadınlar çok az sayıda olup, meslek grubu olarak öğretmenlerden meydana gelmişlerdir.⁶⁹

Talimatnâmeden de anlaşıldığı gibi, seçilen hatipler il ve ilçe teşkilâtları tarafından kontrol altında tutulmuşlar ve denetlenmişlerdir. Bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, bu durum zaman zaman hatiplerle, parti yöneticileri arasında bir takım sorunların yaşanmasına neden olmuş, karşılıklı olarak birbirlerini parti genel merkezine şikâyet etmişler, hatta hatiplerle ilgili olarak yasal soruşturmalar da açılmıştır. Örneğin 1940 yılında yapılan bir soruşturma neticesinde hazırlanan rapora göre, Balıkesir'in Ayvalık ilçesinden halk hatibi olarak seçilmiş olan Ayvalık Ortaokulu Müzik öğretmeni Şaban Soyak isimdeki bir kişinin hazırlıksız bir şekilde halk karşısında konuşma yapması üzerine ilçe parti başkanı bu duruma daha fazla izin vermemiş ve adı geçen kişinin konuşmasını engellemiştir. Bu olay, yaşananların CHP Genel Sekreterliği'ne şikâyetine ve olayın soruşturulmasına kadar varmıştır.⁷⁰

Halk hatibi olarak seçilen kişiler, her şeyden önce bu göreve seçilmiş olmalarının kendileri açısından bir ayrıcalık ve gurur kaynağı olduğuna inanmışlar ve kendilerini bu göreve layık görenlere karşı büyük bir minnet

⁶⁸ BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

⁶⁹ Halk hatibi olarak seçilmiş olan hanımlar ve meslek dalları: Amasya'dan ilkokul öğretmeni Süreyya İsmail Hanım, Ankara'dan Hakimiyet-i Milliye gazetesi yazarlarından İffet Halim Hanım, Aydın'ın Nazilli ilçesinden öğretmen Münire Hanım ile Fazilet Hanım (mesleği belirtilmemiş), Bursa'dan Kız Lisesi Müdürü Fakihe Hanım ile Belediye Meclisi Üyesi Zehra hanım, Bursa'nın İznik ilçesinden öğretmen Cavide Hanım ile Mustafakemalpaşa ilçesinden Bedriye Hanım, Edirne ili Uzunköprü ilçesinden öğretmen Rüveyda Hanım ile Kız Öğretmen Okulu öğrencilerinden beş kişi, Eskişehir ilinden öğretmen Muammer Hanım, Gaziantep ili Nizip ilçesinden öğretmen Nedime Hanım ile öğrenci Münire Hanım, İstanbul ili Beşiktaş ilçesinden öğretmen Vecihe Ziya Hanım ile Fatma Hanım, Eminönü ilçesinden öğretmen Mediha Muzaffer Hanım, Fatih ilçesinden öğretmenler Makbule, Perihan, Saime, Müzeyyen, Münevver, Nudiye, Sulhiye, Meliha, Nevber ve Zehra Hanımlar ile Hasene Hanım (mesleği belirtilmemiş), Şile ilçesinden öğretmen Nuriye Hanım, Eminönü ilçesinden Zeliha Hanım, İzmir ilinden öğretmen Neşvet Hanım, Kayseri ilinden öğretmen Fikret Hanım, Kütahya ili Gediz ilçesinden öğretmen Suada Hanım ile Tavşanlı ilçesinden Mebrure Hanım, Manisa ilinden Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Başkanı Şükriye Abbas Hanım, Manisa ili Demirci ilçesinden öğretmen Şükriye Hanım, Manisa ili Kula ilçesinden Hikmet Hanım, Samsun ilinden öğretmenler Mehpere ve Ayşe Hanım, Sinop ilinden öğretmenler Fatma ve Hidayet Hanım, Sivas ili Suşehri ilçesinden öğretmen Feride Hanım, Tekirdağ ilinden öğretmenler Servet ve Sabriye Hanım, Zonguldak ilinden öğretmenler Azize ve Vasfiye Hanım ile öğrenci Mürüvvet Hanım. BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

⁷⁰ BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

duymuşlardır. Hatipler bu işi sıradan bir görev olarak algılamamış, bunu millete ve devlete karşı hissettikleri bir sorumluluğun yerine getirilmesi olarak değerlendirmişlerdir. Adeta kendilerini *Türk İnkılabı*'nın değerlerinin savunulmasına adanmış bir duygu seli içinde, yaptıkları işe inanan ve bundan dolayı da büyük bir memnuniyet duyan halk hatipleri, halk üzerinde etkileri olduklarını ve yaptıkları işle halkı aydınlattıklarını da düşünmüşlerdir. Şavşat'ta orman mühendisi olarak da çalışan halk hatibi Cevdet Özdonuk'un ve Nizip'te öğretmen Salih Akdoğan'ın CHP Genel Sekreterliği'ne hitaben yazdıkları mektuplar şöyledir:

Metin 1: Cevdet Özdonuk, Orman mühendisi, Şavşat, 12.11.1939

...idare heyetinin kararı ve kaymakamlığın tensibi ve 23.10.1939 gün ve 160 sayılı yazılar ile bu milli vazifeyi tekrar üzerime aldım ve cumhuriyet bayramında lazım gelen vazifeyi yaptım ve elimdeki talimatname mucibinde diğer vazifemi yapacağım filhakika Şavşat ve mülhakatı halkı muhtacı tenvir ve irşad olup meslek namına diğer ihtiyaçlarını da yetiştirdiğimden partimizin kendilerine can kurtaran gibi yetiştirdiğime iman etmektedirler bu vesile ile arzı minnet borcumu sunar ve bayramınızı bila ivaz saygılarımla sunarım.⁷¹

Metin 2: Salih Akdoğan, Öğretmen, Nizip, Son Kanun 1939

28 Son Kânun 1939 tarihle adresime gönderdiğiniz mektubu parti başkanlığından aldım. Sevincime son yoktur. Senelerden beri sönmez bir aşk halinde içimde taşıdığım bir idealin hakikat alanına çıktığını görmekte bahtiyarım. Türk bahtının karalara büründüğü bir devirde, milli şuur ve imanın prensip ve iman akidelerini halka telkin etmeği -hayata atıldığım on seneden beri- kendime vazife edindim. Bu vazifeyi milli ve vicdani bir borç bilerek yaptım. Mektubunuzda (halk hatipleri) listesine kaydedildiğimi yazıyorsunuz. Bu unvanı taşımanın ne büyük bir şeref olduğunu ve bu şerefın bana ne ağır bir vazife yüklediğini biliyorum. Mademki bu benim için bir idealdi bu da bugün tahakkuk etti, bu uğurda bütün güçlükleri yenerek çalışacağıma bir kere de size söz verir ellerinizden öperim.⁷²

CHF Halk Hatipleri Teşkilâtı'nı bilinçli bir şekilde kurmuş ve önemli bir takım beklentiler içine de girmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa da ilk Türk Dil Kurultayı'nı toplamak istediği sıralarda, dil ile ilgili olarak çalışma yapmış olan herkesi bir araya toplamak isterken, böylesine önemli bir toplantıya halk hatiplerinden bir kısmının da katılımının sağlanması dileğinde bulunmuştur. Onun bu davranışı, halk hatiplerinden beklentilerin ve verilen önemin boyutunu

⁷¹ BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

⁷² BCA 490.01/1175.127.2, 1941.

göstermesi açısından önemlidir.⁷³ Ayrıca Halk Hatipleri Teşkilâtı oldukça profesyonel bir şekilde oluşturulmuştur. Çünkü kamuoyu oluşturmada yüz yüze yapılan temaslar önemli bir unsurdur⁷⁴ ve bu kuruluş, bu işlevi yerine getirmek üzere kurulmuştur. Kamuoyunu bu şekilde etkileyen kişilere ise kamuoyu literatüründe, 'kanaat önderleri'⁷⁵ ya da 'kamuoyu önderleri'⁷⁶ adı verilir. Bu kişiler, kitle iletişim araçlarının yaymak istedikleri bilgileri alıp yorumlayan ve başkalarına aktaranlardır.⁷⁷ Dolayısıyla halk hatipleri, kamuoyu oluşturmak, kamuoyunu etkilemek üzere kullanılan araçlardan birisi olan bu önderlere de benzetilebilir.

Bunların dışında önemli bir takım sonuçların beklendiği propaganda faaliyetlerinde taktiğin önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. CHF'nin de halk hatiplerine propaganda da nasıl bir taktik izlemeleri gerektiği hakkında verdiği tavsiyeler gerçekten dikkat çekici olup, kamuoyunu etkilemek amacıyla yapılan propagandanın Jean Marie Domenach'a göre belirlenmiş beş kuralından, üçünü Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın çıkardığı talimatnâmede görmek mümkündür: 1. Konuyu basitleştirerek ve herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla uygulanan 'basitleştirme ve tek düşman kuralı' 2. Kitlelere verilmek istenen mesajların basitleştirilmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan 'kabaca, genel ifadelerle anlatma kuralı' 3. 'tekrar kuralı'⁷⁸ olarak sıralanabilir.

Sonuç

Propaganda işinin sistemli bir şekilde yapılması ve kurumsallaştırılmasının, özellikle 1930'lu yıllardan itibaren yoğunlaştığı söylenebilir. 1930'lu yılların başında, 1929 Ekonomik Bunalımının etkilerinin Türkiye'de yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmış olması ve SCF deneyimi ile Menemen Olayı, devleti yönetenleri ülkenin geleceği konusunda telaşa düşürmüştür. Bu durum, CHF'nin 1931 yılı nizamnâmesinde, her ne şekilde olursa olsun İnkılâb'ın tüm tehlikelere karşı korunacağını söylenmesi ile de dile getirilmiştir. Bu nedenle, 1930'lu yıllar devletin zorunlu olarak, ekonomik ve toplumsal alanlarda yeni stratejiler geliştirdiği bir dönem olmuştur. Ekonomik gelişmenin sağlanması çalışmalarının yanı sıra, halkın kültürel değişim ve gelişimine katkıda bulunacak faaliyetler ile partinin ideolojisinin halka benimsetilmesine yönelik olarak

⁷³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 25, s.387.

⁷⁴ Kapani, *age.*, s.149–150.

⁷⁵ *age.*, s.149.

⁷⁶ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 2. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.173.

⁷⁷ Kışlalı, *age.*, s.173.

⁷⁸ *age.*, s.176–177.

çalışmalar yapılmıştır. Bunlar aracılığıyla, halk eğitiminin yaygınlaştırılması hedeflenmiş ve halkın yeni rejimi daha iyi sahipleneceği, hatta ona güç katacağı düşünülmüştür. Çünkü rejimin bir başka deyişle devletin geleceğinin, yapılan inkılâbın değerlerinin halka benimsetilmesiyle mümkün olacağına inanılmıştır. Halk Hatipleri Teşkilâtı'nın kurulması da, bu düşünce ve uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Halk devletin kuruluş felsefesi doğrultusunda siyasal ve ideolojik bir eğitim verilmesi amacıyla oluşturulmuş olan Halk Hatipleri Teşkilâtı; Halkevleri, Halk Odaları, Köy Enstitüleri, *Kadro*, *Ülkü* gibi dergilerle birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı bir hale gelmektedir.

Halk Hatipleri Teşkilâtı, bir takım siyasî zorunlulukların sonucunda kurulmuştur. İnkılâpların halka benimsetilmesi ve devletin kuruluş felsefesinin geniş kitlelere yayılmasının sağlanması amacıyla, gerçekleştirilen yeni düzenlemelerden birisidir ve aynen diğerleri gibi ulus-devletin inşasında önemli bir görev üstlenmiştir. Devlet, okuma-yazma oranının ve eğitim düzeyinin son derece düşük olduğu, feodal denebilecek ilişkilerin Anadolu'nun birçok yerinde halen devam ettiği ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmadığı bir dönemde, sözlü propagandaya duyulan ihtiyaç nedeniyle oluşturduğu Halk Hatipleri Teşkilâtı ile devletin halka ulaşabilmesinin ve devletle-halk arasındaki köprünün kurulabilmesinin bir yolunu bulmaya çalışmıştır.

Kaynaklar

- AHMAD Feroz (2008) *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 3. baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- AKŞİN Sina (2007) *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- ATABEYOĞLU Cem (1984) Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, 2187-2197, İletişim Yay., İstanbul.
- ATATÜRK (1981) *Nutuk-Söylev*, Cilt I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri* (1999) Cilt 2, Kaynak Yay., 2. basım, İstanbul.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri* (2007) Cilt 22, Kaynak Yay., İstanbul.
- ATEŞ Toktamış (2000) *Yaşasın Cumhuriyet Konferanslar*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (1981) *Tek Adam*, Cilt 2, 8. basım, İstanbul.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara]
- Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı (1923-1941)* Fon. Kod. 490.01, BCA 490.01/11.50. 36.1, 18.9.1933; BCA 490.01/3.11.14, 7.12.1935; BCA 490.01/4.19.2, 10.10.1938; BCA 490.01/1175.127.2, 1941; BCA 490.01/132.534.3, 21.10.1941.
- BERKES Niyazi (1975) *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara.
- BOLAT Bengül Salman (2007) *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.
- C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimatı* (1931) Devlet Matbaası, İstanbul.

- C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilâtı Talimâtı* (1932) Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara.
- ÇAKAN Işıl (2004) *Konuşunuz, Konuşturunuz Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yay., İstanbul.
- ÇEÇEN Anıl (2000) *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, 2. baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- ERASLAN Cezmi (2003) *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yay., İstanbul.
- ERGİN Feridun (1977) *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., b.y.y..
- ERTAN Temuçin Faik (1994) *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- GÜNER Zekai (1999) *Millî Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- GÜNEŞ İhsan (2009) *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Genişletilmiş 3. baskı, İstanbul.
- KAPANİ, Münici (1999) *Politika Bilimine Giriş*, 11. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KARATAŞ İbrahim (2008) *İletişim Anlamında Psikolojik Savaş ve Propaganda*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- KINROSS Lord (1994) *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet SANDER, 12. basım, Altın Kitaplar Yay., İstanbul.
- KIŞLALI Ahmet Taner (1993) *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 2. baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- KOÇAK Cemil (1995) *Siyasal Tarih (1923-1950)*, *Türkiye Tanhı Çağdaş Türkiye 1908-1980*, C. IV, 4. basım, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KONGAR Emre (1983) *Atatürk Üzerine*, Hil Yay., İstanbul.
- KURAN Ercüment (1981) *Atatürk'ün İktisadi Görüşleri*, Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Kültür Bak. Yay., Ankara.
- ÖNDER Mehmet (1998) *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Bankası Yay., Ankara.
- ÖZ Esat (1996) *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara.
- ÖZKAYA Yücel (1989) *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- PERİNÇEK, Doğu (2008) *Kemalist Devrim-6 Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yay., İstanbul.
- ŞİMŞEK Sefa (1997) *Tek-Parti Rejimlerinde Siyasi Propaganda Olgusu ve CHP Halk Hatipleri Teşkilatı*, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 46, Yaz, 106-119.
- ŞİMŞEK Sefa (2002) *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- TİMUR Taner (1993) *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara.
- TUNÇAY Mete (1999) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Türkçe Sözlük* (1983) C.I, II, 7. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- UYAR Hakkı (2006) *Atatürk Dönemi İç Politikası 1920-1938, Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yay., Ankara.

- UZUN Hakan (2010) Milletin İradesiyle Oluşan Bir Bayram: Atatürk'ü Anma 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ve Atatürk Döneminde Kutlanması, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 24, Kış, 109–125.
- ÜLKEN Yüksel (1981) *Atatürk ve İktisat*, İş Bankası Yay., Ankara.
- ÜNDER Hasan (2001) Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, Cilt 2, İstanbul, 138–155.
- YAMAN Ömer Miraç (2007) *Bir İktidar Aracı Olarak Propaganda*, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- YETKİN Çetin (1983) *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930–1945*, Altın Kitaplar Yayınevi.
- YILMAZ Nail (1995) *Kamuoyunu Etkilemede Propagandanın Rolü*, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ZÜRCHER, Erik Jan (1998) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. baskı, İletişim Yay., İstanbul.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2003) *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yay., İstanbul.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2005) *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İstanbul.

Ekler

Fotoğraflar, Nizip'te öğretmen olarak görev yapan halk hatibi Salih Akdoğan'ın halk hatibi seçilmesi dolayısıyla CHF Genel Sekreterliği'ne yazdığı teşekkür mektubunun içinden çıkmıştır. (BCA 490.01/1175.127.2, 1941)

Fotoğraf 1

Fotograf 2

Fotograf 3

Kırşehir Halkevi ve Faaliyetleri

Yaşar ÖZÜÇETİN

Ahi Evran Üniversitesi

ÖZÜÇETİN, Yaşar, Kırşehir Halkevi ve Faaliyetleri. CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 113-130.

Türk İnkılabı, millî hâkimiyeti esas alan ve Cumhuriyet'le birlikte halkı bir millete dönüştürmeye yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Çalışmaların sıklet merkezi olarak halk eğitimi önemli bir yer tutmuş, açıldığı döneme damgasını vuran Halkevleri, eğitim seferberliğinin esas unsuru olarak görülmüştür. Kırşehir Halkevi, sözü edilen eğitim seferberliğinde çok yönlü faaliyetler içerisinde bulunarak, yüksek gayelerin her vatandaşa anlatılmasını tartışma kabul etmez bir görev bilmiş, bütün gücüyle bu gayeyi haykıran yazan, temsil eden ve bunu bir millî vazife olarak gören bir şube olmuştur. Kırşehir Halkevi aynı zamanda Kılıçözü adıyla dergi de neşretmiştir. 1932'de açılan halkevleri, ilk yıllardan başlayarak toplumsal değişim sürecinde önemli rol oynamış, 1940'larda ise etkinlik alanı daralmaya başlamıştır. 1950'de faaliyetleri giderek azalan halkevleri ve halkodaları, 1951 yılında 5830 sayılı yasayla kapatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırşehir Halkevi, *Kılıçözü* dergisi, CHP İl İdare Kurulu Kırşehir Başkanlığı, Halkevleri, Halkodaları.

ÖZÜÇETİN, Yaşar, Kırşehir People's House and Its Activities. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 113-130.

Turkish Revolution involves efforts to transform people into a nation through republic on the basis of national sovereignty. Public education had an important place as a gravity center of these efforts. People's Houses were seen as essential elements of this education campaign. Kırşehir People's House took it as its incontestable duty to render the statel goals to all citizens by taking part in miscellaneous activities within the scope of ditto education campaign and became a bureau that shouted these goals from the rooftops, wrote about them, represented them and regarded all these activities as a national duty. Having been inaugurated in 1932, community centers played an important role in the process of social change in the first years. However, their domain became narrow in 1940s. House's filiales and chambers whose activities gradually diminished in intensity in 1950s were closed with the law No. 5830 in 1951.

Key Words: Kırşehir People's House, Kırşehir Directorate of Republican People's Party, CHP Provincial Administration Board, *Kılıçözü* Magazine.

Giriş

Halkevlerinin kuruluşunda, II. Meşrutiyet dönemi birikim ve tecrübesinin, Türk Ocakları örneğinin önemli bir hissesi bulunmaktadır. Türk Ocakları, İmparatorluğun dağılmasını önlemeye yönelik akımlardan biri olarak ortaya çıkan Türkçülüğün bir neticesi olarak şekillenmiş, 1912 yılında kurulmuş, amacını “Türklerin harsî birliğine ve medenî kemâline çalışmak” şeklinde belirlemişti.¹ Türk Ocakları kuruluşundan itibaren hızlı bir şekilde örgütlenerek millî bilincin yerleşmesi ve kökleşmesinde etkili olmuştu. Türk Ocakları'nın yetiştirdiği ve bu ocaklarda yer alan aydınlar Millî Mücadele'de önemli görevler üstlenmişti. Atatürk, bu kuruluşları millet ve toprağın birbirinden ayrılmadığı, bir bütün hâline geldiği çağdaş ve gerçekçi bir milliyetçilik akımına doğru yöneltmek istemiş, bunları Cumhuriyetin bir uzvu hâline getirerek halkçılığı da bu örgütün çatısı altında teşkilâtlandırmaya çaba göstermişti.² Türk Ocakları'nın 10 Ekim 1925 tarihli Kongresi'nde, Ocağın sosyal alandaki görevlerini tespit etmek üzere seçilen bir heyet, idare heyetine verdiği bir rapor ile Türk Ocaklarının bir kulüpten ziyade halkevleri olması gerektiği fikrini ortaya koymuştu.³ 1927 yılında Türk Ocakları'nın tüzüğünde yapılan değişiklikle CHF'nın denetimi, Ocak üzerinde kendisini hissettirmeye başlamıştı.⁴

Türk Ocakları'ndan Halkevlerine geçiş, tek parti yönetiminin kurulması sürecinde anlamlı bir safha olmuş, CHF'nın 1927 Büyük Kongresi'nde kabul edilen parti tüzüğünün 40. maddesiyle Türk Ocakları, partinin bir kuruluşu olarak kabul edilmişti.⁵ Türk Ocakları'nın CHF'na katılması, “Aynı cinsten olan kuvvetler birleşmelidir” şeklinde ifade edilmiş,⁶ 10 Nisan 1931 tarihinde

¹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Türklerin Unsuru”, *Tanin*, 2 Mayıs 1327; “Türk Unsurunun Kabiliyeti”, *Tanin*, 9 Mayıs 1327.; Yaşar Özüçetin, *20. Yüzyıl Başlarında Türkçülük Hareketi (1908-1923)*, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Ankara, 1996), s.85; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, İkinci Bölüm, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991-2002, s.82; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, (1908-1914)*, C.II, Ankara, 1986, s. 476; Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, *Belleten*, Cilt I, Sayı 196, 1986, s.202 .

² Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s.98.

³ Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları*, İletişim, İstanbul, 1997, s.166,167.

⁴ “Türk Ocakları Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hars şubesidir. Fırka, millete müretteblik yapacak; ilim, iktisat, siyaset, güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvalık edecektir. Ocaklar, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programlarını vatandaşlara izah etmekle asıl vazifelerini yapmış, mefkurelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar. Yasanızın üçüncü maddesinde bu cihet sarahaten ifa edilmiştir. Bu yol üzerinde milleti hemahenk olarak beraber yürümekten ibarettir” Bkz. Zeki Ankan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu*, Cilt VI, Sayı 23, 1999, s. 264.

⁵ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 2.Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989. s. 295.

⁶ Tunçay, *age.*, s. 297; İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi (Ankara, 1989), s.66.

Ankara’da toplanan Türk Ocakları’nın Olağanüstü Kongresi’nde hükümsüz kalma ve tasfiye kararı alarak CHF’na katılma kararı alınmış ve devir işlemlerine başlanmıştır. 18 Nisan’da menkul eşyanın devri tümüyle tamamlanmıştır. Böylece 257 şubesi bulunan Türk Ocakları tamamen CHF’na katılmıştır. 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan CHF’nın Üçüncü Büyük Kongresi’nde Türk Ocakları Kurultayı tarafından alınan karar olduğu gibi kabul edilmiştir.⁷

Bir süre sonra Milli Eğitim Bakanlığına getirilecek olan Dr. Reşit Galip, Halkevlerini kurmayı üstlenmiş ve onun çağrısıyla dönemin önde gelen aydınları Ankara Türk Ocağı binasında yapılan toplantıya katılmıştır. Komisyon, Halkevlerinin ana tüzüğünü hazırlamakla görevlendirilmiş ve sonunda Halkevlerinin kurulması kesinlik kazanmıştır. 1932 yılı başında Halkevlerinin kuruluşu ile ilgili hazırlıklar tamamlanmış ve durum CHF Genel Sekreteri tarafından bütün örgüte duyurulmuştur. Halkevleri, Türk Ocakları’nın bilgi birikim ve tecrübesini yerli yerine oturtmaya özen göstermiş,⁸ 19 Şubat 1932 günü, başta Ankara olmak üzere 14 il merkezinde Halkevleri’nin açılış töreni yapılmıştır.

Halkevleri, sadece halk kültürünü yükselten, sosyal yardım ve dayanışma hareketi başlatan bir kurum olmayıp, milleti, imparatorluktan ulus-devlete siyasal ve toplumsal, kültür köklü değişimi sağlayacaktır. Halkevlerinin düsturu, şehirle ile köy, aydınlı ile okumamış arasındaki farkı gidermek ve *asrî medeniyet* düzeyine ulaşmak çabalarında özellikleri korumak ve millî benliği kaybetmemektir. Yukarıdan aşağıya yaygınlaşan dünya görüşü ve bilgisi, halkevleri ve halk odalarında milletin kendi görüş ve düşünceleri ile millî gelenekleri ve değerleri karşı karşıya gelerek bir “millî sanat, millî kültür” ortaya çıkması hedeflenmiştir.⁹

⁷ CHF Üçüncü Büyük Kongresi (10-18 Mayıs 1931) Zabıtları, İstanbul, 1931, s.279, 280. Arıkan, agm., s.266; Tunçay, s. 297-298. Türk Ocakları’nın kapatılmasını hazırlayan bir çok neden sayılmaktadır: Ocakların bazı inkılâplara karşı ilgisiz kaldığı, ayrıca Türk devrimine karşıt bir hareketin odak noktalarına dönüşmesi tehlikesi üzerinde durulmaktaydı. Bir başka problemde herhâlde Türk Ocaklarının Turancılık’tan bir türlü vazgeçmemiş olduğu görüşüydü, bu dahi Türk-Sovyet dostluğuna zarar verebilirdi.

⁸ Arıkan, agm., s.266; Tunçay, s. 297-298.

⁹ CHF (1932) *Tamim*, CHF Katibi Umumiliği, Ankara, s. 41, 42; Nuray Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne, İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları ve Öneriler*, Halkevleri Yayınları, Ankara, 1999, s.7, 79; Tefik Çavdar, “Halkevleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 880; Arıkan, agm., s.1; Atatürk, Halkevleriyle ilgili bir konuşmasında, kurumdan beklenenleri şu şekilde açıklamakta idi; “Gençlik; gelişen, yetiştirilen bir çalışmanın içinde yaratılmalıdır. Millet, şuurlu, birbirini anlayan, savunan, ideale bağlı bir halk kitlesi halinde teşkilatlandırılmalıdır. En kuvvetli ders vasıtalarına, muallim ordularına malik olmak kâfi değildir. Halkı yetiştirmek, halkı bir kitle haline getirmek için, ayrıca bir millî halk mesaisinin tanzimini ihmal etmemeliyiz.” Murat Katoğlu, “Halkevleri”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 2000, s. 434.

Halkevleri, eğitim seferberliğinin esas unsuru olarak görülmüş, açıldığı döneme damgasını vurmuştur. Ülkenin diğer birçok köşesinde olduğu gibi, Kırşehir Halkevi de sözü edilen eğitim seferberliğinde çok yönlü faaliyetler içerisinde bulunarak, yüksek gayelerin her vatandaşa anlatılmasını tartışma kabul etmez bir görev bilmiş, bu gayeyi haykırarak yazan, temsil eden ve bunu bir millî vazife olarak gören bir şube olmuştur. Bu bağlamda Kırşehir Halkevi sözü edilen sosyal ve kültürel alandaki gelişmeler içinde çeşitli faaliyetleri ile yerini almış, aynı zamanda *Kılıçözü*, adıyla kendi Halkevi dergisini yayınlamıştır.

Atatürk döneminin (kapatıldığı tarihe kadar) kültür kurumları olan Halkevleri ile ilgili yapılan çalışmalar yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Bu çalışmada, Halkevlerinin genel amaçları doğrultusunda Kırşehir Halkevi'nin kültür hayatını kökleştirip geliştirmeye ve Cumhuriyet ilke ve inkılâplarının halk kitleleri tarafından kabul edilmesine yönelik faaliyetleri incelenmiştir. Yayın organı olan *Kılıçözü* dergisinin Kırşehir Halkevinin hedeflerini gerçekleştirmede üstlendiği rolü üzerinde durulmuştur. Böylelikle eğitim seferberliğinde Halkevlerinin taşra ayağında gerçekleştirdiği faaliyetlerin açığa çıkmasına kısmen katkı sağlamak hedeflenmiştir. Bu araştırma ve inceleme, Kırşehir Halkevi ve faaliyetleri ile sınırlı tutulmuş, çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi esas alınmış, telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

Kırşehir Halkevi

1949 yılı itibarı ile illere göre Halkevlerinin sayıları ve açıldıkları yıllar ile ilgili tabloya göre; Kırşehir'de Halkevi 1939 yılında açılmıştır.¹⁰ 1945 yılında Kırşehir, vilâyet sınırları içerisinde il örgütü olarak merkez ile birlikte altı Halkevi ve 38 Halkodasına sahiptir.¹¹ 1949 yılında Kırşehir'de Halkevi sayısında herhangi bir artış gözlenmemiştir.¹² Halkevlerinin üst yönetimi ve merkez organları oluşturulmamış, bu işlevi CHP yönetimi yerine getirmiştir. Halkevleri Yönetim Kurulu sadece kendi birimi ile ilgili kararlar alabilir. Halkevi Yönetim Kurulu şube (kol) komitelerinin kendi aralarında seçeceği birer delegeden oluşur. Yönetim Kurulu seçimleri de iki yılda bir yapılır. Halkevi, bulunduğu şehir veya kasabanın Halk Partisi teşkilatına bağlı olup, Halkevinin başkanı partinin idare heyetinden bir üyedir. Halkevinin faaliyetleri, içinde bulunduğu birim ile sınırlı

¹⁰ Kırşehir Halkevi, açılış tarihi 1939 gösterilmekte ancak, ay ve gün olarak bir bilgiye rastlanmamaktadır. 17. *Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları*, 1949, s. 7, 8.

¹¹ *aynı eser*, s.7, 8; Oğuz Temizhan, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Ankara, 2006), s.53; İl örgütü olarak Kırşehir; ilçe örgütü olarak Avanos, Çiçekdağı, Kaman, Hacıbektaş, Mucur; bucak-köy örgütü olarak Karahallı, Şaphane, Ulubey geçmektedir. Temizhan, *age.*, s. 119.

¹² BCA 490.01/1746.1092.1; Kaman Halkevi Başkanı Ethem Dünder olarak belirtilmektedir. BCA 490.01/1746.1092.1; Temizhan, *age.*, s. 119; CHP, *Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara, 1945, s. 35.

değildi. Mesela köycülük kolları, çevre köylerde de faaliyette bulunabilmekteydi. Halkevi yönetim kurulu, altı aylık periyotlarla kolların çalışmaları ile ilgili rapor hazırlayarak Parti Genel Sekreterliğine ulaştırması gerekiyordu. Halkevlerinin yönetim ve denetimi CHP il yönetim kurullarının yetkisindeydi.¹³

Kırşehir Halkevi'nin açılışı sırasında muhtemelen bir tören yapılmış ve faaliyetlerde bulunulmuş olmalıdır. 1940 yılında Kırşehir Halkevi Başkanlığı görevinde 25 Ağustos 1950 tarih ve 24 numaralı anket çizelgesine göre Sırrı Kardeş'in bulunduğu görülmektedir.¹⁴

Kırşehir Halkevi tarafından Halkevleri ve Halkodaları, yeni Türkiye hayatının başlı başına bir unsuru, Türk toplumunun ışığı hep birlikte millî ve medenî hayat sürmek için meydana getirdiği bir yapı olarak görülmüştür. Halkevleri ve Halkodaları, eski ve köklü medeniyetin mirasçısı olan bir milletin, çağdaş medeniyetin bütün istidatlarını göğsünde saklayan, kuruluşları ve işleyişlerinde, her zaman, topluluğun samimi iradesini gerçekleştirmeyi esas tutan kuruluşlar olarak nitelendirilmiş ve demokrasi eğitiminin gerçek halk okulları şeklinde kabul edilmiştir.¹⁵

Kırşehir Halkevi, yüksek gayelerin her vatandaşa anlatılmasını millî bir vazife addederek, kendisini belirli bir yükümlülük içerisinde hissetmiş ve bunları şu şekilde dile getirmiştir:

Tarih boyunca tatlı sırtlılar, derin ilhamlar vererek akıp, mütevasi bir gururla bağrından fışkırttığı yeşillikler, çiçekler, güller, meyveler, nasıl Kırşehir'in özelliklerini doğurmuşsa, şimdi de Halkevi kaynağından aldığı ışıklı inanları, halkın bağrına akıtacak, devrim meşalesiyle gönülleri ve kalpleri aydınlatacak,

¹³ Temizhan, s.40-43; Çeçen, s.180, 181; Bayraktar, s. 55.

¹⁴ BCA 490.01/838.314.1.17.

¹⁵ *Kılçözgü* (Aylık Kırşehir Halkevi Dergisi), Sayı 3, Mart 1946.; İmtiyaz Sahibi Sabri Örüklü'nün kaleme aldığı yazıda Halkevlerinin işlevi şu şekilde dile getirilmektedir: "Cumhuriyet Halk Partisinin en feyizli eserlerinden biri hiç şüphe yok ki Halkevleridir. Her türlü şahsi menfaatlerden uzak bir çalışma yeri, tamamen hasbi bir faaliyet sahası, büyük bir feragat ve fedakârlığın remzi bulunan Halkevlerinin memlekete yaptığı hizmetler sayılamayacak kadar çok ve o nisbette de büyüktür. Halkevleri, çeşitli çalışmalarıyla memleket gençliğini ve yurttaşları bir çatı altında toplamış, onları kendi ılık ve samimi havasında birbirleriyle kaynaştırmış, onlara memleket uğruna çalışmanın verdiği kalp ferahlığının vicdan istirahatının lezzetini tattırmıştır. Açtığı okuma kurslarıyla birçok yurttaş okuma yazma öğretmek suretiyle eğitim ve öğretim müesseseleri yanında vazife almıştır. Asırdan ihmaline uğrayan Anadolu'nun sesini, içli samimi ve fakat mert ve erkek sadasını yüzyılların nişyan perdesi altından sıyrarak kulaklarımıza, ruhlarımıza ulaştıran, onun efsaneleri, destanlarıyla kalplerimize heyecan ve ruh veren o olmuştur. Türk ahlak ve adetlerinin muhtelif yerlere has renk ve dekorlarını aksettirerek bize bizi tanıtan odur. Bir çok sergiler açmak, müsabakalar tertip etmek ve mükâfatlar vermek suretiyle sanat âleminde yeni ve genç istidatların keşfine hizmet eden ve bunları, bu alanda teşvik ederek sanat dünyasına emin ve zengin bir gelecek hazırlamak imkânlarını yaratan yine o oldu. Birçok yurttaşlar, ilme fenne, tekniğe ve sanata ait bilgilerini Halkevlerinin tertiple ettiği konferanslarla artırdılar. Bir kısım yoksul ve kimsesizler Halkevinin yardımlarıyla ızdıraplarını hafiflettiler. Çıkardıkları dergiler ve folklor araştırmalarıyla Halkevleri, Türk basım âleminde kendine yaraşan yeri almaya muvaffak oldu. Memleket gençlerini sporun hemen her şubesinde çalıştırarak, gençliği her zaman enerjik ve disiplinli bir kitle halinde bulundurmak gayretini de gösterdi".

halkevinden halka, halktan halkevine bilgiler, iyilikler, inan ve güvenlerle dolu feyizler taşıyacaksınız. ...Bundan böyle iki kişi birden göreceksin; Kırşehir'in her köşesinde yaşayan köylü, şehirli, genç, ihtiyar, bütün vatandaşların, duygularını dileklerini, dile getirecek, birbirimize duyuracak, bilmediklerimizi öğretecek bildiklerimizi yayacaksınız. ...*Kılıçözü*, halkevinden kaynamak (*menbainı almak*) senin en kutsal mutluluğundur. Çünkü: Halkevi büyük kurtarıcı Atatürk'ün kurduğu, Milli Şef İnönü'nün üzerine titredığı büyük bir devrin eseridir. Millet hayatının, kültürünün gelişeceği ve inkılaplarımızın kökleşeceği bu asil yuvadan çıkmak, en büyük başarı şansın olacaktır. Halkevi, her yurttaşın müşterek evidir. Oradan çıkmakla şimdi sen yalnız bağı bostanını suladığın kimselerin değil, her Kırşehirlinin 'Kılıçözü' oldun, artık Kılıçözü'nde bağım yoktur diye hayıflanmayacağız, her hemşeri her isteyen seni bahçesine akıtabilecek daha gür akman için suyuna damlalar katabilecektir.¹⁶

1946 yılı itibarıyla iki yıllık çalışma sürelerini tamamlayan komiteler ile birlikte Halkevi başkanı olan A.Cevat Gobi İstanbul Heybeli ada Ortaokulu Müdürlüğüne naklen tayini dolayısıyla ayrılmak durumunda kalmıştır.¹⁷ Yönetim kurulu seçimlerinin iki yılda bir yapılır olması münasebetiyle Mart 1946 tarihi itibarıyla iki yıllık çalışma sürelerini tamamlayan komiteler, genel kurul hâlinde toplanarak yeni çalışma kadrolarını seçmiştir. Yeni komite başkan ve üyeleri şu şekildedir:

Halkevi Başkanlığı Doktor Osman Kozbek

Dil, Edebiyat Sabri Öröklü (Başkan) Mürşide Çamoğlu, Ali Taşkent, Kemal Dağlıoğlu, Cevat Tarım, Şevki Şakırağaoğlu

Güzel Sanatlar; Rasim Erdem (Başkan) Rahmi Eroksal, Şemseddin Yastıman, Süleyman Can, Fehmi Göktürk, Nevzat Ulucan

Gösterit; Muhittin Artuğ (Başkan) Süleyman Atlas, Şeref Özkeleş, Cevat Cem, M. Saray, Kevser Gökbulut, Melahat Kemiksiz

Spor; Fehmi Rengigül (Başkan) Rifat Türközü, Ahmet Ertem, Reşat Genç, Neşet Uz

Sosyal Yardım; Sami Özkaya (Başkan) Hüseyin Say, Naciye Kozbek, Servet Tarım, Atiye Taşkent, Yıldız Özdeş

Kitapsaray; Ferit Çamoğlu (Başkan) Mehmet Bingöl, Meliha Güven, Kâzım Atalay, Akif Ersoy, Enver Gür

Köycülük; Mitat Özdeş (Başkan) Hamdi Akşehirlioğlu, Arif Metiner, Yılmaz Özel, İbrahim Türkmen.¹⁸

¹⁶ *Kılıçözü*, Sayı 3, Mart 1946, s. 4.

¹⁷ 1939 tarihinde açıldığı ifade edilen Kırşehir Halkevinin yönetim kurulu ve faaliyetleri ile ilgili 1946 yılına kadar herhangi bir bilgi ve bulguya rastgelinebilmektedir. Şube Yönetim Komitesi seçimi iki yılda bir yapılırdı; Temizhan, s.42; *Kılıçözü*, Sayı 2, Şubat 1946.

¹⁸ *Kılıçözü*, Sayı 3, Mart 1946.

Kırşehir Halkevi ile ilgili mevcut durum, bir nüshasının Genel Sekreterliğe, ikincisi CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına gönderilmesi istenilen 25 Ağustos 1950 tarih ve 24 numaralı anket çizelgesine göre şu şekildedir:

Bina Durumu

Kırşehir Halkevi binası 1937 tarihinde yapılmış olup, sigortalıdır. Binanın işgal ettiği yerin ölçüsü 915.63, bahçe ile birlikte arsa ölçüsü ise 4763 metre karedir. Binanın cinsi kârgir ve kat adedi iki olup, salonu 500 kişiliktir.¹⁹ Binada Halkevinden başka, parti teşkilâtı ve Belediyeye ait Verem Savaş bulunmaktadır. Bunların işgal ettikleri oda ve salon adedi iki salon dört odadır. Kirada olan kısmın yıllık geliri 900 lira olup, binanın üst katında iki oda daha kiraya verilebilecek durumdadır.²⁰

Bütçe ve Kadro Durumu

Halkevinin borcu bulunmamakta, alacağı; 2558 lira 69 kuruş (partiden yardım edilecek olan miktar) olarak belirtilmektedir.²¹ Kadroda, memur Mehmet Ökse, (ücreti 125 lira) ve müstahdem Salih Dokumacı (250 kuruş yevmiye) bulunmaktadırlar.²²

Kitaplık ve Yayın Durumu

Kırşehir Halkevi Kitaplığı, 4002 adet kitabı okuyucuların hizmetine sunmuş²³, kuruluşundan itibaren kitap yayını ile de ilgilenmiş, yayınladığı

¹⁹ BCA 490.01/838.314.1.87.

²⁰ BCA 490.01/838.314.1.84.

²¹ Cumhuriyet Halk Partisi Kırşehir İl Yönetim Kurulu Başkanlığından 19 Ekim 1938 tarihinde 4 Haziran 1938 tarih ve 4/1192 sayılı yazının karşılığı olarak, Kırşehir İl Bayı ve İl Yönetim Kurul Başkanı M. Saylam tarafından kaleme alınan yazıda; Avanos, Mucur ilçeleri ile Kaman, Hacıbektaş ve Genezin kamunlarında Halkevleri açılması için paranın bulunmadığı, Teşkilâta, Özel İdare ve Belediye bütçelerinden yapılan yardım ancak, partinin idanî masraflarına ve Merkez Halkevine kâfi geldiğinden bu idarelerden de yardım yapılmasının imkânsız olduğu, yalnız bu önemli durumu karşılamak ve hasılat, kaza ve nahiyelerde açılacak halkevlerine sarf edilmek üzere eşya piyangosu tertip edilmesinin ne kadar muvafık olduğunun bilinmediği belirtilmekte ve muktezasının emir buyrulması istenmektedir; BCA 490.01/838.314.1.15; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden 14 Ocak 1939 tarihinde 15 Kasım 1938 tarihli ve 110 sayılı yazıların karşılığı olarak verilen cevabi yazıda; Halkevlerine gelir temini maksadıyla bir defaya da münhasır olsa piyango tertibinin uygun bulunmadığı belirtilmektedir. BCA 490.01/838.314.1.13.

²² BCA 490.01/838.314.1.86.

²³ Genel İdare Kurulu üyelerine dağıtılmak üzere altı ciltten oluşan "Eski Sadrazamlar" adlı kitaptan 16 takım satın alınmıştır; BCA 490.01.838.314.1. 34; Her hangi bir kitap adı ve listesine rastlanılmamakla birlikte, Kılıçözü (Aylık Kırşehir Halkevi Dergisi), Sayı 1,01.01.1946 tarihli sayıda Halkevi Kitapları başlığı altında ifade edilen şu cümlelere yer verilmektedir; Halkevimizdeki kitaplar yeni baştan tanzim ve tasnif edilmiştir. İlmî tasnif listeleri hazırlanmıştır. Geniş ve aydınlık

kitapların bir kısmı²⁴ şunlar olmuştur; Cevat Hakkı Tarım, *Kırşehir Tarihi* (1938); M. Ergün, *Aşık Said* (1940); S. Kardeş, *5. Kol* (1940); B. Baran, *Köy Tetkikleri*, (1940); H. Erdemli, *Ömer Hacı Köyü* (1940); H. Özen, *Genez'in ve Göynük* (1941); Cevat Hakkı Tarım, *Ankara Radyosunda Kırşehir Gecesi* (1942); Z. Kılıçözlü, *Aşık Seyfullah* (1949).

1950 yılında Kırşehir Halkevi, Başkan Cevat Cem (Öğretmen) idaresinde çalışması içerisinde şu kollara da yer vermiştir; Dil ve Edebiyat (Galip Arısan (Serbest)), Güzel Sanatlar (Osman Erdoğan (Öğretmen)), Temsil Kolu (Korkut Konukman (Öğretmen)), Spor Kolu (Ayhan Bilgin (Serbest)), Sosyal Yardım Kolu (Rafet Kocaman (Memur)), Halk Dershaneleri ve Kurslar (İhsan Caner (Öğretmen)), Kütüphanecilik ve Yayın Kolu (Yılmaz Özel (İlköğretim Müfettişi)), Köycülük Kolu (Mustafa Altıok (İl Daimi Encümeni)), Tarih ve Müze Kolu (Hilmi Erbaş (Öğretmen)). Bahsi geçen bu muhtelif kollardan çeşitli etkinlikler içerisinde yer aldıkları müşahede edilmektedir.²⁵

Faaliyetler

Halkevlerinin amaçları arasında halk eğitimi faaliyetleri önemli bir yer tutmuş, halkın karşı karşıya bulunduğu problemlerin çözümünde yardımcı olunabilecek tek yolun halk eğitimi olduğu görülmüştür. Ülkenin uzak ve yakın bütün köşelerinde bu sahalarda ortaya konulanların birleştirilmesi, konferans ve tören çalışmaları ile yöre halkının genel kültür ve bilgisinin artırılması, cumhuriyet ve inkılâp prensiplerinin kökleştirilmesi, yurt sevgisi ve yurttaşlık görev duygusunun yükseltilmesi, tarihî ve millî günlerin canlı bir şekilde kutlanması, Türk büyüklerinin anılması, güzel sanatlara halkın sevgisinin artırılması müzik, resim, heykel, mimari, süsleme sanatlarında çalışan profesyonel veya amatör unsurların bir araya toplanması, halk türkülerinin derlenmesi ve Batı tekniğine göre Türk müziğinin icra edilmesi ve geliştirilmesi, yetenekli gençleri bir araya toplayarak temsiller hazırlattırılması, millî sporların canlandırılması mahallî şartlar ve imkânlardan faydalanarak sporun her çeşidinin gençler arasında yayılması, yarışmaların düzenlenmesi, muhtaçlara yardım edilmesi, dispanserler veya gezici doktorlarla hastaların imdadına koşulması, okullardaki çalışkan ve fakir çocuklar korunarak ihtiyaçlarının sağlanması, işsizlere iş bulunması, halkın sağlık bilgisinin artırılması için konferans, kitap, broşür, levha ve filmlerden yararlanılması, okuma ve yazmanın halk arasında geniş ölçüde yayılması, halkın bilgisini artıracak dil ve uzmanlık kurslarının

okuma salonumuz, meraklı ve değerli okuyucularını beklemektedir. Her sınıftan okuyucunun isteklerine cevap verecek şekilde bol ve çeşitli kitabımız vardır. Okuyacağınız her hangi bir kitabı kütüphane memurumuzdan alacağınız listede bulabilirsiniz.

²⁴ BCA 490.01/838.314.1.8.

²⁵ BCA 490.01/838.314.1.8.

açılması, teknik bilgilerin halk arasında yayılması, el sanatlarının teşvik edilmesi, okuma günlerinin düzenlenmesi ve uygun görülen eserlerin yüksek sesle okutularak halka dinletilmesi, kitapların kütüphanelerde halka sunulması, köylerin toplumsal, sıhhi, ruhsal gelişmeleri ve köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve birlik duygularının güçlendirilmesi, mensup olunan yörenin tarihi eser ve anıtlarının korunması için resmi makamların bilgilendirilmesi vb. gibi amaçlar Halkevlerinin ülke genelindeki bütün şubeleri nezdinde esas alınmış, Kırşehir Halkevinde de bu amaçlar temelinde yer alan faaliyetler şunlar olmuştur:

Kırşehir Halkevi Başkanlığı tarafından 31 Ağustos 1940 tarihli Ziraat Vekili, “Sayın Bay Muhlis Erkman Ziraat Vekilimiz” hitabıyla başlayan yazıda hemşerilerinin duygu ve sevgilerine tercüman olmak üzere şerefine tertip edilen müsamereye davet edilmiştir. Davette İstiklâl Marşı, Konuşma ve Hoşamedî, Piyes (*İkizler*, 3 Perde), *Mahcuplar* (Komedi 1 Perde) adlı temsillere yer verilmiştir.²⁶

Kırşehir Halkevi Başkanlığı (Kırşehir Halkevi Reisi Sırrı Kardeş) tarafından Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine yazılan 3 Eylül 1940 tarihli yazıda 31 Ağustos Cumartesi günü Kırşehir’e gelen Ziraat Vekili Muhlis Erkman’ın doğruca Halkevine geldiği, Halkevi şerefine hazırlanan temsilde bulunduğu, temsil sonrası Halkevi Reisiyle arkadaşlarına iltifat ettiği ve Kırşehir gençliğinin ilgisi üzerine samimi bir hitabıyla temsilin sona erdiği belirtilmiştir.²⁷

Kırşehir Halkevi Başkanlığı tarafından CHP Genel Sekreterliğine 21 Ağustos 1940 tarihinde yazılan yazıda, 17 Ağustos 1940 Cumartesi günü Millî Şef İnönü, Kırşehir’i teşriflerinde doğruca Halkevine geldiği belirtilmekte, Millî Şef İnönü’nün Halkevi Reisi Sırrı Kardeş’i yanlarına davet edip, Halkevi işleriyle ilgili 32 dakika boyunca görüş aldığı, özellikle kütüphane, köycülük, Halkevi neşriyatı üzerinde durduğu, Halkevi Reisi Sırrı Kardeş’e “Teşekkür ederim mesainizden memnun oldum, bu şekilde çalışmanıza devam edin” sözleriyle büyük iltifatta bulunduğu ifade edilmiştir.²⁸ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği tarafından (CHP Genel Sekreteri Erzurum Mebusu Dr. A. F. Tuzer) Kırşehir Halkevi Reisliğine 21 Ağustos 1940 tarihli 174 sayılı yazıya cevaben 30 Eylül 1940 tarihli kaleme alınan yazıda ise bu duyulan saadete ortak olunduğu belirtilmiş, takdirlerin çalışmalarının mükâfatı olduğu üzerinde durulmuştur.²⁹

14 Aralık 1945’te yapılan ilk halk gecesi toplantısında Halkevi Başkanı Cevat Gobi, “Yakıtlar”, 21 Aralık 1945’te ikinci halk gecesi toplantısında Ziraat Öğretmeni İlhami Türkmen “Ağaç Dikimi ve Bakımı”, 11 Ocak 1946’da

²⁶ BCA 490.01/838.314.1.18.

²⁷ BCA 490.01/838.314.1.17.

²⁸ BCA 490.01/838.314.1.21.

²⁹ BCA 490.01/838.314.1.19; BCA 490.01/838.314.1.20.

üçüncü halk gecesi toplantısında ilkokul öğretmeni Cevat Cem, “Çocuk Bakımı ve Terbiyesi” konusunda konferans vermiştir.³⁰

Bir yıl içinde 20 millî tören yapılmış, 8 balo, 4 konser, 2 spor müsabakası, 7 nişan ve düğün töreni, 2 köye gezi düzenlenmiş, 8 sergi açılmış, 24 temsil verilmiştir. Hayır kurumları 9 genel kurul toplantısı yapmış, muhtelif 6 kongre toplanmıştır. Muhtelif 8 kurs açılmış, 28 konferans verilmiş, 7 aile toplantısı yapılmış, 5 karagöz oyunu gösterilmiştir. 10 hasta parasız muayene ve tedavi edilmiş, ilaçları temin olunmuştur. Ayrıca yoksullara çeşitli yardımlarda da bulunulmuştur. Kütüphane yeniden tasnif edilmiş ve yurttaşların istifadelerine sunulmuştur. Kütüphaneden bir yıl içinde 960 kişi kitap, 12010 kişi gazete ve dergi okumak suretiyle faydalanmıştır. Muhtelif kitap yayını, okuma yazma, yabancı dil, giyim ve nakış kurslarına yer verilerek faaliyetler ile köy ve köylülere ulaşılmıştır.³¹ Çeşitli sebeplerle bir yıl içinde Halkevine gelen vatandaşların sayısı 22000’e ulaşmış, bando yeniden ihya olunmuş ve intizamlı bir surette çalışmalarına başlanmıştır.³²

Faaliyet ve konferanslarla halkın sözlü bilgi edinmesi sağlanarak, İnkılâp fikirlerinin halk içinde yayılması ve halkın farklı alanlarda kendisini yetiştirmesi imkân dâhilinde olabilmıştır. Ekim, ürün toplama, ürünü tanıma, daha verimli üretim ortamları vb. hakkındaki pratiğe dönük bilgiler ile halkın ekonomik gücünün kısmen geliştirilmesi mümkün olmuş, gelişim seviyesine varmış insanları bilinçlendirerek, onların karşılaşacakları her durumda kendi iradeleriyle hareket etme ve çözüm arama için ortam ve olanak sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ve Demokrat Parti’nin kuruluşu ile birlikte Halkevi çalışmalarında bir duraksama ve gerileme gözlenmiştir. CHP yöneticilerinin Halkevlerinin siyaset dışı bir kurum olduğunu söylemelerine rağmen, Halkevlerinin, CHP’ye yakın kuruluşların toplantılarına yer vermesi ve adı geçen partinin yan kuruluşu görüntüsünden kurtulamaması söz konusu olmuş, bu bağlamda Kırşehir Halkevi ile ilgili bir yazı da *Tasvir* gazetesinde yayınlanmıştır. 6 Ekim 1948 tarih ve 7/15093 sayılı yazıya karşılık olarak, CHP Kırşehir İl İdare Kurulu Başkanlığından, CHP Genel Sekreterliğine yazılan yazıda “Halkevinden Faydalanamıyoruz” başlığı altında *Tasvir* gazetesinin 30 Eylül 1948 tarihli sayısında yayınlanan yazının³³ tamamen aksi olup halka ve

³⁰ *Kılıçözgü*, Sayı 2, Şubat 1946, s.10.

³¹ *Kılıçözgü*, Sayı 3, Mart 1946, s. 8.

³² *Kılıçözgü*, Sayı 3, Mart 1946, s.9; Yapılan araştırma ve inceleme neticesi, Kırşehir Halkevinin, metin içerisinde belirtilen faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı ve içeriğe ait bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

³³ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği, 30 Eylül tarihli *Tasvir* gazetesinden “Kırşehir’de Halkevlerinden Faydalanılmıyor” başlıklı yazıda; şehirdeki binaların en güzeli olan Halkevinin bugünkü hâlinin yürekler acısı olduğu binlerce lira tahsisli olan bu müessesenin iki memurun iâşesini temin ve CHP mensuplarına otellik etmekten başka faydasının olmadığı, tatil süresince gençlerin kaynaştığı bir şehirde halkevlerinin gençler için tertiplediği bir toplantıya rastlanmadığı,

bilhassa memleket gençliğine faydalı çalışmaların bulunduğu belirtilmiş ve yazıda şunlara yer verilmiştir; “Halkevinden faydalanamıyoruz” şeklinde “Tasvir” gazetesine yazan şahsın tıbbiye okulunda öğrenci olan İlhan Kılıçözü olup, Halkevi çalışmalarına tamamen aykırı bulunduğu, Evin daima ve her zaman herkese açık olmakla beraber özellikle gençler üzerinde çalışmalar ve yardımları daha önemli hâle getirecek kadar olduğu belirtilmiştir. Yine bu bir nevi savuma içerikli cevapta gençliğin ve memleket çocuklarının öğrenimlerinin gecikmemesi ve bir an önce emellerine ulaşabilmeleri için Halkevinin yüksek öğrenim gençleriyle görüşerek 30 Eylül 1948 tarihinde başlayıp bir ay devam etmek üzere adı geçen yüksek öğrenim gençleri tarafından ortaokul ve erkek sanat okulları öğrencilerine ders verilmek üzere kurs açıldığına da vurgu yapılmıştır. Halkevi tarafından kendilerine gerekli olan yardımların yapıldığı, yüksek öğrenim gençlerinin müracaatı üzerine il halkının toplantıya çağrıldığı ve 11 Eylül 1948 günü görüşülüp karar altına alınanların; Kırşehir’de tarihi bir kütüphane açılması, Aşıkpaşa gününün tespiti, şehir müzesi, Cacabey Camiinin durumu, Kalenin ağaçlandırılması, Ankara’da faaliyette bulunan Kırşehir Öğrenim Derneğine yardım olduğu, Evin büyük salonunun Halkevi çalışmalarına engel olmamak üzere Neşet Uz’a kiraya verildiği ve ilin sinema ihtiyacının giderildiği,³⁴ Evden faydalanmak isteyen ve okuma zevki bulunan her ferde ret cevabı değil bilakis yardımlardan elden gelen imkânlar sağlanarak memleket gençliğinin illerde daha olgun ve insanlığa iyi bir eleman olarak yetişmesine uğraşıldığı ve her türlü çarelerin aranmakta olduğu da bu yazıda yer verilen eleştiriye cevaplar arasındadır.³⁵

Halkevleri ve Odalarının Gelecekteki İdaresi Hakkında Düşünceler

Halkevlerinde, ilk zamanlarda görülen heyecan yerini giderek sıradanlaşmaya bırakmış, sayıları her geçen gün artan Halkevleri ve Halkodalarına ayrılan

kahvehaneleri dolduran gençleri bir gün olsun sinesinde toplamadığı, senelerce önce binlerce liraya mal olan Halkevi binasının bu gün için bir taş yığnından başka bir mana ifade etmediği, her türlü medeni eğlencelerden mahrum bir şehirde insanların kaynaştığı bir müessese olarak görmek istenildiği, Halkevinin yürekler acısı halinden kurtulmuş ve memleketi faydalı bir kültür ocağı haline gelmesinin Kırşehirli tarafından arzu edildiği ifade edilmekte idi; BCA 490.01/838.314.1.12; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği’nden CHP Genel Sekreteri adına Erzurum Milletvekili Cevad Dursunoğlu tarafından 6 Ekim 1948 tarih 7/15093 sayılı yazı ile CHP İl İdare Kurulu Kırşehir Başkanlığından durumun incelenmesi ve neticenin bildirilmesi istenmiştir. BCA 490.01/838.314.1.11.

³⁴ CHP İl İdare Kurulu Başkanlığının karar suretinde; Sinema salonu 1 Ocak 1947 tarihinde 1 Ocak 1949 tarihine kadar olan 2 senelik (979) sayılı mukavele şartlarına uyularak 1 Ocak 1949 tarihinden 1 Ocak 1951 tarihine kadar 2 sene müddetle eski kiracılar Neşet Uz ve Ali Gökbulut’a sinema salonu olarak kiraya verilmesi uygun görülerek karar verildiği belirtilmektedir. BCA 490.01/838.314.1.93.

³⁵ BCA 490.01/838.314.1.10.

ödenekler yeterli olmamaya başlamıştır. Bu temelde Kırşehir Halkevi ve Halkodalarının içinde bulunduğu durum tespiti ve beklentiler şu şekilde ortaya konulmuştur; Halkevleri veya Halkodaları bu kurumların ideallerini tam manasıyla tahakkuk ettirebilmek imkânlarını bulamamakta, bu durgunluk hiç şüphe yok ki bütçelerinin darlığından ve bilhassa eleman noksanlığından ileri gelmektedir.

Ancak, bütün bunlara rağmen Kırşehir Halkevi, Halkevlerinin daha önce ifade edilen çeşitli sahalardaki çalışmalarına tanık olunduğunu, ülke kültürünün ilerleyişi nispetinde faaliyeti yetersiz kalan halkevleri ve odalarının da istenilen aydın elemanlara kavuşacağı ve böylelikle çalışma verimlerini artıracaklarını düşünmektedir. Kırşehir Halkevinin dilek ve temennisi de; Halkevlerine birçok aydınların her türlü şahsî düşünce ve gayelerden sıyrılarak katılmaları, “Türk kültür birliğinin kaynağı” olan bu kurumların daha büyük, daha geniş faaliyetlere sahne olmasını temine çalışmaları olmuştur.³⁶

Halkevlerinin ülkeye geniş ölçüde faydalar sağladığı bir hakikat olarak kabul edilmiş, aynı gaye ile çalışabilmesi ve ülkeye faydalı olabilmesi için muhakkak surette bir kaynaktan beslenmesi zorunluluğu ifade edilmiş, Kırşehir’de mahallî gelir temin etmeye imkân bulunmadığı, ancak yardımla yaşayabileceği, ülkeye daha verimli ve halkın daha yakın olması için bu müessesinin müstakil olması gerektiği üzerinde durulmuştur.³⁷

Kırşehir Halkevi’nin Yayın Organı *Kılıçözü*

Halkevi dergileri, Dil, Tarih, Edebiyat şubeleri tarafından çıkarılmıştır. İl merkezlerindeki Halkevi şubelerinin dergi çıkarmasının yeterli olduğu ve bu derginin o ildeki bütün Halkevlerinin ortak yayını olduğu bilinmektedir. Halkevlerinin kurulmasından sonra her büyük taşra kentünün halkevinde bir süreli yayın çıkması ve bu yayının bölgedeki diğer halkevlerinin sesi olması sağlanmıştır. Dergilerde birçok konuya yer verilmiştir. Dergilerin tamamına

³⁶ *Kılıçözü*, Sayı 3, Mart 1946, s.2; Doldurulduktan sonra nüshasının birinin Genel Sekreterliğe, ikincisinin CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı’na gönderilmesi istenen anket çizelgesi. BCA 490.01/838.314.1.87.

³⁷ BCA 490.01/838.314.1.90; BCA 490.01/838.314.189. Halkevleri ve halkodaları, toplumsal değişim sürecinde önemli roller üstlenmiş ve oynamış, ancak 1940’lı yıllar ile birlikte faaliyet alanları daralmaya başlamıştı. 1950 yılı toplumsal ve ekonomik alanda büyük bir değişimin yaşandığı yıl olmuştu. Halkevleri çalışmaları üzerine yapılan tartışmalar da giderek yoğunlaşmakta Halkevlerinin siyasi nitelikleri açıkça eleştirilmekte idi. CHP dışında diğer partilerin Halkevlerinden yararlanmak istemelerine tüzüğün elvermediğinin gerekçe gösterilmesi, CHP’nin Halkevlerini partiler dışı bir kuruluşa dönüştürme konusunda da yavaş davrandığı kanaatinin hâkim olmasında etkili olmuştu. Halkevlerinin geleceği konusunda kesin bir sonuca varılamamış, açılışında övgüler düzülen Halkevi, artık faşist bir kurum olarak nitelendirilir olmuştu. Netice itibarıyla Halkevleri, 8 Ağustos 1951 tarih ve 5830 sayılı yasa ile kapatılmış, binaları kısmen yeniden açılan Türk Ocaklarına verilmiş diğerleri de hazineye mal edilmiştir. Bayraktar, s.81; Ankan, s.261.

yakın bir bölümünde ülke genelini ilgilendiren konular ele alınmış ayrıca Halkevleri çalışmalarına yer verilmiştir.³⁸

Küçük yerlerde basılan Halkevi dergilerinin sıradan insanlarla yakın bağları olan köy ya da kasabalarındaki yaşam koşullarının bilincinde olan editörlerce basılması, onlara yaşama canlı bir bakış açısı ve ulusal gazetelerde bulunmayan bir gerçekçilik ve uygulanabilirlik hissi vermiştir. Ayrıca Halkevi dergileri yazarlarını anı bir dil ve doğrudan ifade kullanmaya teşvik etmiştir. Dergiler halkbilimi konulu yayınlar yapmış, kentli alt sınıflar, köylüler ve aydınlar arasında yaşam hakkındaki görüş farklılıklarını ifade etmiş ve bu gruplar arasında iletişim kanalı olarak hizmet etmiştir.

Kırşehir Halkevinin Dergisi olan *Kılıçözü*,³⁹ 1 Ocak 1946 tarihinde yayın hayatına başlamış,⁴⁰ ancak üç sayı yayınlanabilmiştir. “Kılıçözü Konuşuyor” başlıklı yazı ile Kırşehir Halkevi’nin yayın organı olan *Kılıçözü* dergisi kendisinin yükümlendiği amaç ve hedefleri şu şekilde dile getirmiştir:

Kırşehir İlinin en uzak kuytu köşelerine kadar erişmek oradaki yurttaşlarına seslenmek için çıkıyorum. Halkevinin dili ben olacağım. Yurdun bucağına, köyüne ayda bir olsun uğrayacak, halkımla görüşecek, konuşacağım. Genç kalemlerin feyizli armağanlarını onlara sunacak; onların bilmediği, görmediği bilgileri tattıracak, onları iş ve güçlerinde bilgili, becerikli yapacak, kazançlarını artıracak bir el ve bir ışık olacağım. İlin bağrından akarak, çevresine nur, bereket sunan bir ırmağım. Su gibi aziz olan varlığın kendisiyim. Ben herkesi tanıyım herkes de beni tanıyacak el ele, omuz omuza, kafa kafaya verip kutsal davamızın imanlı yolcuları olarak akacak, yürüyecek, konuşacağız. Cumhuriyetin yüce faziletlerini avuç avuç, kucak kucak, yurt çevresine saçacak; orada çimlenen gürbüzleşen bilgi dallarından olgun yemişler toplayacağım. İzbelere, kuytulara ışık olmak, yurt köşelerinde cehli, karanlığı kovmak davamın başıdır. Bu dava; cehaletle, karanlıkla savaşmak davasıdır. Bana inanalar arkamdan koşacak, bir ve bütün kütlesinde savaşıyoruz. Belki diğer illerde yayınlanan arkadaşlarımdan geç kaldım. Belki biraz gerideyim: fakat ulaşmak yetişmek azmimi şaha kaldırdım. Dört nalla değil uçarı gidecek, mutlaka yetişeceğim. Yolumun dikenlerini engellerini beni koruyan CHP söktü temizledi. Yolum açık, alnım açık, hiçbir ihtirasa, hiçbir yabancı emele hizmet etmeyeceğime and içtim. Yolum Atatürk’ün İnönü’nün nurdan çizdiği inkılâp yoludur. Ülküm Cumhuriyet hükümetinin ülkesi... menbaim Halkevi, mansabım köyler ve bucaklar olacaktır. Halkevinde doğdum. Köylerde büyüyeceğim. Yurdu tanıyacak ve tanıttıracak yurt maddelerini kıymetlendirecek bir dergiyim, şimdiye kadar yalnız çatısı altında konuşulan Halkevi bundan böyle; bütün illerde, bucaklarda konuşacak, herkesle dertleşecek, elinden geldiği kadar her yerde merhem olmağa çalışacaktır.”⁴¹ “Halkevimizin

³⁸ Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri*, Bilge-İletişim Dizisi Yayınları, Ankara, 1995, s.164.

³⁹ Dergiye ismini veren Kılıçözü Çayı şehrini ortasından geçerek Kızılırmak’a dökülmektedir.

⁴⁰ BCA 490.01/1372.551.1.

⁴¹ *Kılıçözü*, Sayı 1, 1.1.1946, s. 1.

temiz bir duygu, iyi bir niyetle yayınlamaya çalıştığı dergiye seçtiği Kılıçöz, steplerin kuru ve çatlak bağrından yeşil bir deniz gibi filizlenip serpilen kentimize hayat ve can veren ırmağın adıdır. İsterim ki Dergimizde kendine ad olarak seçtiği su gibi aziz, verimli ve ışıklı olsun, bilgi hasretlilerinin susuzluğunu kandırsın.⁴²

Kırşehir Halkevi'nin görüntüsü derginin ilk sayısının, Kırşehir'in genel görünümünü ikinci sayısının kapağında yer almaktadır. Dergi kapağında aynı zamanda "Kılıçöz" logosunun altında "Aylık Kırşehir Halkevi Dergisi" ibaresi bulunmakta, "İçindekiler" kısmı da yer almaktadır. Derginin ilk sayısı ücretsiz, daha sonraki sayıları ise 15 kuruş olarak ücrete tâbi olduğu görülmektedir.

Kılıçöz dergisinin birinci sayısının ilk sayfasında "Kılıçöz Konuşuyor" başyazısı ve yazının orta kısmında da İnönü'nün resmi bulunmaktadır. İkinci sayfasında Halk Edebiyatı bölümü yer almakta olup, halk şairi Çiçekdağlı İbrahim Vahdeti tanıtılmakta ve şiirlerine yer verilmektedir. Üçüncü sayfasında Cevat Hakkı Tarım'ın "Kılıçöz" yazısı yer almaktadır. Sayfanın altında ise "İyi-Güzel sözler" bölümü bulunmaktadır. Dördüncü sayfasında M. Hayri Çopuroğlu'nun "Değirmendere" adlı şiiri, altıncı sayfasında ise "İki Küçük Hikaye" bulunmaktadır.

Kılıçöz dergisinin ikinci sayısının ilk sayfasında "Olayların Arkasından" bölümü ile Kırşehir'de yaşanan önemli gelişmeler duyurulmakta, Kırşehir Halkevi Başkanı A. Cevat Gobi'nin İstanbul Heybeliada'ya tayini üzerine bir başarı ve teşekkür mesajı yayınlanmakta, Kırşehir Halkevi Başkanlığına Doktor Osman Kozbek'in seçilmesi münasebetiyle tebrik mesajı bulunmakta, Belediye otobüs seferlerinden dolayı, Belediyeye şükran yazısı ve ticaret odası seçim sonuçları da yer almaktadır. Sayfanın altında ise İmtiyaz Sahibi ve Neşriyat Müdürü Sabri Öröklü'nün ifadesine tesadüf edilmektedir. İkinci sayfasında ise Kemal Dağlıoğlu'nun "Edebiyat" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır.⁴³ Üçüncü sayfasında C. Hakkı Tarım'ın "Kırşehir Tarihinden Notlar:1" adlı yazısı yer almakta, beşinci sayfasında ise E. Aydın'ın "Kırşehir Özdeyişleri", M. Artuğ'un "Bir Rüya" adlı yazısı bulunmaktadır. Halk Edebiyatı ile ilgili bölümde ilk sayının ikinci sayfasında yer alan İbrahim Vahdeti tanıtımı sürdürülmüştür. Yedinci sayfasında Şevki Şakiraoğlu'nun "Yeşil Yurt" adlı yazısı bulunmakta, İkinci sayının son sayfasında ise yurttan çıkan tüm halkevi dergilerinin adları yer almaktadır.

Kılıçöz'ün üçüncü sayısının kapağında "Halkevleri 14 Yaşında" başlığı yer almakta olup hemen altında Atatürk'ün ve İnönü'nün halkevleri hakkında söyledikleri sözler ve "İçindekiler" bulunmaktadır.

⁴² *Kılıçöz*, Sayı 1, 1.1.1946, s. 3.

⁴³ *Kılıçöz*, "Olayların Arkasından", Sayı 2, s. 2.

Üçüncü sayının birinci sayfasında “Parti ve Halkevleri Haberleri” bölümü, Sabri Örüklü imzasıyla ele alınmış, ikinci sayfasında Kemal Dağlıoğlu’nun “Her Şeyin Evvelinde” başlıklı yazısı yer almaktadır. Üçüncü sayfasında C. H.Tarım’ın İkinci sayının üçüncü sayfasında yer alan yazı dizisine “Kırşehir Tarihinden Notlar: 2” ile devam edilmiştir. Dördüncü sayfasında Sezai Erku’tun “Kılıçözü’ne Kavuşunca” başlıklı yazısı bulunmaktadır. Beşinci sayfasında “Milli Eğitim Çalışmaları” adlı bir bölüm, altıncı sayfasında Ş. Şakiragaoglu’nun “Dört Kardeş” adlı yazısı, yedinci sayfasında Muhittin Artuğ’un “Üstad Dağlıoğlu’ya İthaf” şiiri, sekizinci sayfasında Şemsettin Yastıman’a ait “Okuyun Kılıçözünü” adlı şiir, “Dileklerimiz” bölümünde ise rakamlarla Kırşehir Halkevinin yıllık bir çalışması verilmiştir.

Kırşehir Halkevi, sıralanan bu yazılarıyla yöresel şiir, hikayeler, vatanseverlik, hürriyet, istiklâl ve milli birlik konularının yüksek gayelerini her vatandaşa anlatmış, Kırşehir halkı ile Kırşehir Halkevi arasında iletişimi sağlamıştır.

“Dileklerimiz” başlığı altında şehrin mevcut motorlarla elektrik ihtiyacının karşılanamadığı çareler düşünülmesinin gerekliliği, Belediye otobüsüne olan ihtiyaç halk eğitimi ve öğrenciler için hazırlanmış bulunan filmlerin getirilmesi vb. ihtiyaç ve isteklere yer verilerek bunlar gündemde tutulmuş, “Parti ve Halkevleri Haberleri” başlıkları altında Kırşehir dışındaki özellikle de Ankara Halkevinin faaliyetleri duyurulmuştur.

Sonuç

Cumhuriyet’in ilân edilmesiyle sosyal ve kültürel dönüşüm başlamış, yeni millî devlet, laiklik ve bilimsellik ilkelerine dayanmış, yeni bir kültürü benimsemek millet olabilmenin şartı olarak kabul edilmiştir.

Türk halkı, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile hızlı bir değişme ve gelişme sürecine girmiş, yapılan İnkılâplar köklü ve derin değişimi başlatmıştır. Halkevleri 19 Şubat 1932 yılında on dört ildeki şubeleri ile faaliyetlerine başlamıştır. Halkevleri hızla çoğalmış, il merkezlerinde ve ilçelerde yeni şubeler açılmış ve Halkodaları ile de köylere kadar ulaşmışlardır. Halkevleri “Halk için halk içinde, halkla birlikte, çağımızın bilim ışığına doğru ulusal ülküye doğru” şeklindeki sözleri parola olarak benimsemiştir. Bu ifade büyük çapta katılımın sağlanmasına sebep olmuş ve böylece genç Cumhuriyetin ideal ve ülküleri aydınlar tarafından halka anlatılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet ideolojisinin geniş kitlelere yaygınlaşmasını amaç edinmiş olan Halkevleri, siyasî olarak nitelendirilebilir. Ancak bu çalışmalar, millî halk kültürünün ortaya çıkarılması ve toplumsal dönüşüm açısından önemli birer deneyim olarak görülmelidir. Halkevlerinin temel amacı; yeni Türk devletinin ideolojisini anlatmak, halkta ulusal bilinci oluşturmak olmuştur. Halkevleri, Türk

inkılâbının önemli bir mesafe kat etmesinde, devletin kurumlaşmasında etkili olmuş, halk üzerinde birleştirici ve kaynaşmayı artırıcı rol oynamıştır.

Kırşehir Halkevi, Halkevleri tüzüğüne uygun olarak dokuz şube ile faaliyetlerine başlamış, genel merkezin amaçları doğrultusunda konferanslar tertip ederek, okuma yazma, yabancı dil, giyim ve nakış kursları açarak, muhtelif kitaplar yayınlamak çalışmış, Kılıçözü dergisini çıkararak Kırşehir'in kültür hayatına katkıda bulunduğu gibi, Kırşehir halkı ile Kırşehir Halkevi arasında iletişimi sağlamış ve köprü olmuştur.

Kırşehir Halkevi, faaliyetleri ile halkın sözlü bilgi edinmesini sağlayarak inkılâp fikirlerinin yayılması ve halkın farklı alanlarda kendisini yetiştirmesinin yolunu açmış, pratiğe dönük bilgiler ile ekonomik gücünü kısmen geliştirilmiş, karşılaşılabilecekleri her durumda kendi iradeleriyle hareket etmek ve çözüm aramak için ortam ve olanak sağlamıştır.

Kırşehir Halkevi, ülkenin kurtarılmasının ve yüksek gayelerin her vatandaşa anlatılmasının tartışma kabul etmez bir görev olduğu bilinci ve gücüyle haykıran, yazan ve temsil eden bir şubesi olmuş, milli vazifenin her şeye üstün tutulacağını göstermiş, Kırşehir Halkevi, kendisine edindiği yükümlülükleri ve üstlendiği işlevi ile Cumhuriyet ilke ve inkılâplarının halka anlatılması ve geniş halk kitlelerinin yenilikleri kabul etmesinde rol sahibi olmuştur.

Kaynaklar

AKYÜZ Kenan (1986) Türk Ocakları, *Belleten*, Cilt I, Sayı 196, 201-228.

ARIKAN Zeki (1999) Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi, *Atatürk Yolu*, Cilt VI, Sayı 23.

AYDEMİR Şevket Süreyya (1986) *Enver Paşa (1908-1914)*, Cilt II, 4.Baskı, Ankara.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA, Ankara]

Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1954) Fon. Kod. 490.01; BCA 490.01/1746.1092.1; 490.1746/1092.1. 490.01/838.314.1.17. 490.01/838.314.1.87. 490.01/838.314.1.84. 490.01/838.314.1.15. 490.01/838.314.1.13. 490.01/838.314.1.86. 490.01/838.314.1.8. 490.01/838.314.1.8. 490.01/838.314.1.18. 490.01/838.314.1.17. 490.01/838.314.1.21. 490.01/838.314.1.19. 490.01/838.314.1.20. 490.01/838.314.1.12. 490.01/838.314.1.11. 490.01/838.314.1.93. 490.01/838.314.1.10. 490.01/838.314.1.90. 490.01/838.314.1.89. 490.01/1372.551.1.

BAYRAKTAR Nuray (1999) *Halkevlerinin Ülke Kültürüne, İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları ve Öneriler*, Halkevleri Yayınları, Ankara.

CHP Halkevleri ve Halkodaları (1945) Ankara.

CHF Üçüncü Büyük Kongresi (10-18 Mayıs 1931) Zabıtları (1931) İstanbul.

CHF (1932) *Tamim*, CHF Katibi Umumiliği, Ankara.

ÇAVDAR Tevfik (1983) Halkevleri, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 878-884.

- ÇEÇEN Anıl (1990) *Atatürk'ün Kültür Kurumu, Halkevleri*, Gündoğan Yay., Ankara.
- GÜZ Nurettin (1995) *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri*. Bilge-İletişim Dizisi Yayınları, Ankara.
- KARAER İbrahim (1989) *Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- KATOĞLU Murat (2000) *Halkevleri, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay. Yönetmeni Sina AKŞİN, Cem Yayınları, İstanbul.
- Kılıçoğlu (1946) Sayı 1, Ocak 1946. Sayı 2, Şubat; Sayı 3, Mart.
- ÖZÜÇETİN Yaşar (1996) *20. Yüzyıl Başlarında Türkçülük Hareketi (1908-1923)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- TEMİZHAN Oğuz (2006) *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- TUNÇAY Mete (1989) *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 2.Basım, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TURAN Şerafettin (1991-2002) *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi, Ankara, 3. Kitap, İkinci Bölüm.
- Türk Ocağı İdare Raporu (1334) *Türk Yurdu*, Cilt XIV, Sayı 9 (159), 30 Haziran (Haziran).
- ÜSTEL Füsun (1997) *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YALÇIN Hüseyin Cahit (1327) Türklerin Unsuru, *Tanin*, 2 Mayıs.
- YALÇIN Hüseyin Cahit (1327) Türk Unsurunun Kabiliyeti, *Tanin*, 9 Mayıs.
17. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları (1949).

Ek

Ek 1: *Kılıçözü* (Kırşehir Halkevi Dergisi) Sayı 1 (01.01.1946), Kapak.

Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması

Elnur AĞAYEV

Lefke Avrupa Üniversitesi

AĞAYEV, Elnur, Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması. CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 131-156.

Sovyet basını yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren, öncelikle Rusya'da, eski Çarlık coğrafyasında ve devamında dünyanın diğer bölgelerinde yaşanan gelişmeleri takip etmiştir. Buralarda yaşananlarla ilgili sayfalarına taşıdığı haberlerde, dayandığı Bolşevik Partisinin ideolojik yaklaşımını yansıtmıştır. Ekim 1917 yılında Sovyetlerin iktidara gelmesiyle Sovyet basını da iktidar hüviyetini kazanmış, muhaliflikten devlet basını olmuştur. Bundan sonra Sovyet basını, devletin iç ve dış politikasının destekçisi, Sovyet ideolojisinin tebliğatçısı olmuştur. Basın bu görevini yerine getirirken, özellikle dış ülkelerdeki gelişmeleri haber yaparken, devletin resmî haber ajansı olan Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı'nın (*Telegrafnoe agentstvo Soyetkogo Soyuzu*-TASS) kaynaklarını kullanmış, haberleri ideoloji süzgecinden geçirerek okuyucusuna aktarmıştır. Sovyet basını, komşu ülke Türkiye'deki gelişmeleri de bu bağlamda izlemiş, bu ülke ile ilgili haberler ve makaleler yayınlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı haberi Sovyet basınına TASS'ın ideolojik süzgecinden geçirilerek servis edilmiştir. Bazı gazeteler TASS'ın haberlerini tam metin, bazıları bir paragraf, bazıları da bir kaç cümle sayfalarına taşımışlardır. Makalelerde ise, tek kaleminden çıkar gibi çoğu zaman aynı cümleler, paragraflar, fikirler tekrarlanır olmuştur. Bu haber ve makalelerin 1936 Montrö Boğazlar sözleşmesi sonrası ve II. Dünya Savaşı öncesi soğumaya başlayan Sovyet-Türk ilişkilerinin ötesine geçemediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Basını, TASS, Atatürk'ün vefatı, Türk-Sovyet ilişkileri, Stalin. AĞAYEV, Elnur, The Repercussions of Atatürk's Death in Soviet Press. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 131-156.

The Soviet press, since its creation at the beginning of the 20th century, covered events which occurred, first of all, in the territory of former Russian empire and other locales. In the news, covered on its pages, the Soviet press advocated ideology of Bolshevist party, on which it was based. After the Bolsheviks came to power in October 1917, the governmental status was received by the Soviet press. Separated from opposition, the Soviet press became governmental, then official. Afterwards, the Soviet press became the supporter of the internal and foreign policy, and served as a guide of the Soviet ideology. Measured up to task, the Soviet press covered

events of foreign countries. The Soviet press was grounded on the materials of the official state news agency of TASS and after brainwashing led up the news to readers. The Soviet press observed events in neighboring Turkey in the same way, and published news and articles about this country. News about the death of the president of Turkish Republic, Mustafa Kemal Atatürk, was covered in the Soviet press after brainwashing of the TASS. One source transferred the complete message of TASS on the pages, others - one paragraph, the third with few sentences. The articles repeated the same sentences, as if they were written by one person. Naturally, this news and these articles could not have hidden the disintegration of Soviet-Turkish relations during the period between the signature of 1936 Montreux Convention regarding the regime of the Turkish Straits and the beginning of the Second World War.

Key Words: The Soviet press, TASS, Atatürk's death, Soviet-Turkish relations, Stalin.

Giriş

'Sovyet basını' kavramı kendi içinde bir bütünlük göstermekle beraber zaman, mekân ve konu bakımından açıklamalar isteyen bir kavramdır. Kavramın zaman boyutuna bakıldığında, Bolşeviklerin ve tabi ki bunun yanında Sovyetlerin iktidara geldikleri 25 Ekim (7 Kasım)¹ 1917 tarihi Sovyet basınının kuruluş tarihi olarak düşünülebilir. Fakat, Sovyetler Birliği döneminde önemli sayılan, çok baskı yapan, toplum ve sistem tarafından çok okunan gazetelerin kuruluş tarihlerine bakıldığında, bir çok gazetenin Bolşevik/Ekim İhtilali'nden önce yayın hayatına başladıkları görülmektedir. Örneğin, merkez Moskova'da yayınlanan *Pravda* gazetesinin ilk sayısının yayınlanma tarihi 22 Nisan (5 Mayıs) 1912, *İşvestiya*'nın 28 Şubat (13 Mart) 1917, Azerbaycan'da yayınlanan *Bakinskiy Raboçiy* gazetesinin ise Nisan (Mayıs) 1906'dır.

Pravda gazetesinin ilk sayısının basım tarihi olan 5 Mayıs (1912) gününün, 5 Mayıs 1922 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde her yıl "Basın Günü" olarak kutlanması da bu bakımdan önem taşımaktadır. Bundan dolayı da Sovyet basını kavramını, zaman boyutuyla Sovyetlerin iktidara geldiği 7 Kasım 1917 tarihinden değil, rejimin "Basın Günü" olarak kabul ettiği 5 Mayıs'tan veya V. İ. Lenin tarafından esasları belirlenen ve 1900 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan ilk Marksist gazete olan *İskra* gazetesinden başlatmak doğru olacaktır.²

¹ Bolşevikler iktidara geldikten sonra, Rusya'da o güne kadar kullanılmakta olan Jülyen takviminden vazgeçilerek 24 Ocak 1918 yılında Gregoryen takvimi kabul edilmiştir. Bu takvimler arasında 20. yüzyıl için 13 gün fark bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği döneminde Jülyen takvimi için eski takvim (parantez yeni takvimi işaretler), Gregoryen takvimi için ise yeni takvim tabiri kullanılmıştır. "Takvim", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 9, Bakü, 1986, s. 237.

² 1900 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan ilk Marksist gazete *İskra*'nın, ilk sayısının basım tarihinin Sovyetler tarafından Basın Günü olarak kabul edilmemesinde, bu gazetenin 1903

Sovyet basınının son bulduğu tarih ise Sovyetler Birliği'nin çöktüğü, dolayısıyla Sovyetlerin iktidarlarını kaybettikleri 25 Aralık 1991 tarihidir. Sovyetler Birliği döneminde yayınlanan bir çok basın organı bu tarihten sonra da yayın hayatına devam etmiş ve günümüzde de devam etmektedirler. Fakat bu aşamada ideolojileri, amaçları Sovyetler Birliği döneminden farklıdır.

Sovyet basını kavramının mekân boyutu da, sınırı ve etki alanıyla döneme göre değişkenlik göstermektedir. Sovyet basını, ilk ortaya çıktığında Çarlık Rusyası'na bağlı Rusya dışındaki önemli işçi merkezlerinde yayınlanan işçi-asker sovyetlerinin yayınlarını ifade etmekteydi. Bu işçi-asker sovyetlerinin yayınları değişik bölgelerde yayımlandıklarından aralarında yeterli irtibat bulunmamaktaydı. Zamanla Bolşevik Partisi etkinliğini artırınca Sovyetlerin yayınları arasında irtibat daha etkin hâle gelmiştir. Ekim İhtilâli hem mekân genişlemesinde, hem de irtibatın daha sağlama alınmasında etkin bir aşamadır. 30 Aralık 1922 yılında Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Kafkasya Sovyet Sosyalist Federasyonu içinde bulunan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ın bir araya gelmesiyle kurulan "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği" Sovyet basını kavramının mekânını, etkin merkez Moskova olmak üzere daha da genişletmiştir. 1940 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil sosyalist cumhuriyetlerinin sayısının onbeşe çıkmasıyla, Sovyet basınının mekân sınırı geniş hudutlarına ulaşmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa'da, Soğuk Savaş döneminde ise dünyanın çeşitli bölgelerinde Sovyetler Birliği'nin etkisi altında uydu devletlerin bulunması Sovyet basınının etki alanını daha da genişletmiştir.

3 Ekim 1990 yılında Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinin, 6 Ekim 1991 yılında Baltık Cumhuriyetlerinin (Letonya, Estonya, Litvanya) SSCB'den ayrılmasının Sovyet yönetimi tarafından kabul edilmesiyle, diğer bir tabirle Sovyetler Birliği'nin etki alanının daralmasıyla Sovyet basını da mekân kaybetmeye başlamıştır. SSCB'nin çökmesiyle ise Sovyet basınının faaliyet mekânı tamamen ortadan kalkmıştır.

Sovyet basını kavramının konu boyutuna bakıldığında, burada da zaman ve mekân boyutunda olduğu gibi çeşitli aşamaları görmek mümkündür. Basın üzerinde baskın olan ana unsur Sovyet ideolojisidir. Komünizme ulaşmayı amaçlayan Sovyet ideolojisinin Ekim İhtilâli'nin öncesi ve sonrası, SSCB'nin kuruculuğu dönemi, sosyalizm kuruculuğu, komünizm kuruculuğu dönemleri-aşamaları-vardır. Dolayısıyla Sovyet basını Sovyet ideolojisi doğrultusunda yayın yapmaya devam ederken, onun gelişim çizgisini gösteren aşamalarına bağlı olarak dönemsel farklılıklar göstermiştir. Örneğin, Sovyet basınıni yönlendiren ana düşünce Sovyet ideolojisi olmakla beraber, Sovyetler Birliği'nin kuruluş dönemi ile Sovyetler Birliği'nin son dönemi basınının görevi aynı değildir.

Sovyet basını kavramı ile ilgili tarafımızdan yapılan yukarıdaki tanımdan özellikle şu hususu ön plana çıkarmak faydalı olacaktır: Sovyet basını kavramı sadece Sovyetler Birliği basını anlamına gelmemektedir. Tabi ki, Sovyetler Birliği basını Sovyet basınının esas, ana unsurunu oluşturmuştur, fakat kavramın yukarıda açıklanan zaman, mekân ve konu boyutuna bakıldığında, SSCB basını bütünü değil, bütünün önemli ve esaslı bir parçasını ifade eder.

Sovyet basını kavramına açıklık kazandırıldıktan sonra, bu çalışmada kullanılan kaynakların ve tercih edilme nedenlerinin de açıklığa kavuşturulması gerekmektedir

Konu ile ilgili kaynak seçiminde SSCB'nin temelini oluşturan Komünist Partisi, Sovyet Yüksek Meclisi (*Verhovny Sovet*) olan parlamento, sendikalar ve Kızıl Ordu gibi kurumların yayınları tercih edilmiştir. Bu tercihte amaç SSCB'nin temelini oluşturan bu kurumların Atatürk'ün vefatına yaklaşımlarını tespit etmektir. Bu amaçla da merkez-Moskova'da, bu kurumların yayınladıkları *İzvestiya*³, *Pravda*⁴, *Krasnaya Zvezda*⁵ ve *Trud*⁶ gazetelerinin 10 Kasım 1938-30 Kasım 1938 tarihli sayıları incelenmiştir.

³ SSCB Emekçileri Halk Vekilleri Sovyetinin Haberleri (İzvestiya Sovyetov Deputatov Trudyaşçısıya SSSR) kısa adıyla *İzvestiya (Haberler)* gazetesi Sovyetler Birliği döneminde SSCB Yüksek Sovyet Meclisi Başkanlığı'nın yayınıydı. Gazetenin ilk sayısı 28 Şubat (13 Mart) 1917 yılında "Petrograd İşçi Vekilleri Sovyetinin Haberleri" adıyla Petrograd'da yayınlanmıştır. 1 (14) Ağustos 1917 yılından "Merkezi İcra Komitesi ve Petrograd İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti'nin Haberleri", 29 Eylül (12 Ekim)'den itibaren ise "İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti Merkez İcra Komitesi'nin Haberleri" adını taşımaya başlamıştır. Bu dönemde gazete Bolşeviklerin karşısında yer alan Menşevik ve EsErlerin (SR: Sosyalist İhtilâlciler) görüşlerini yansıtmaktaydı. 1917 Ekim İhtilâli'nden sonra gazete Bolşeviklerin eline geçmiştir. Mart 1918 yılında Sovyet Hükûmetinin Petrograd'dan Moskova'ya taşınmasıyla gazete de yayın hayatına Moskova'da devam etmiştir. Merkeze, Moskova'ya yerleşmekle gazete artık tüm ülkenin gazetesi konumuna gelmiştir. 26 Ocak 1938 yılından itibaren gazete "SSCB Emekçileri Halk Temsilcileri Sovyetinin Haberleri" adıyla yayınlanmıştır. Hükûmetin parlamentoda aldığı kararlar, işçi ve köylü emekçilerinin yeni hayat için verdikleri mücadele, bölgelerde Sovyet yönetimini yerleştirmek ve güçlendirmek, içeride ve dışarda ülkeye karşı mücadele edenleri etkisiz hâle getirmek, sosyalist cemiyeti kurmak, Komünist Partisi'nin sosyalizm kuruculuğunda rolü, Lenin'in millî (milliyet) politikası vb. haber ve makaleler gazetenin sayfalarında kendine yer bulmaktaydı. Ülkenin nerede ise tüm bölgelerinde ve aynı zamanda otuzun üzerinde yabancı ülkede muhabirleri bulunmaktaydı. 1971 yılında 8.5 milyon adet tirajı vardı. *İzvestiya* bugün Rusya'da günlük toplum, politika ve ekonomi gazetesi olarak yayınlanmaktadır. M. İ. Tyurin, "İzvestiya Sovyetov Deputatov Trudyaşçısıya SSSR", *Bol'shaya Sovetskaya Ensiklopediya*, T.10, 3.izd. Moskova, 1972, s.53-54.

⁴ *Pravda (Hakikat)* Sovyetler Birliği döneminde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yayın organı olarak günlük yayınlanmaktaydı. Gazete, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Ocak 1912 yılında toplana VI. Umum Rusya Konferansı'nın kararı doğrultusunda 22 Nisan (5 Mayıs) 1912 yılında yayın hayatına başlamıştır. Çarlık Rusyası döneminde defalarca yasaklansa da değişik isimler altında yayınına devam etmiştir. Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 5 (18) Mart 1917 yılında yeniden *Pravda* adıyla Rusya Sosyal Demokrat İşçi (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Petrograd şubesinin yayın organı olarak yayını sürdürmüştür. Lenin 5 (18) Nisan 1917 yılında yurt dışından Rusya'ya dönünce gazetenin yayın kurulunda yerini almıştır. Bolşevik partisinin stratejisini anlatan ve ideolojik-eğitici işlerini yürüten, Geçici Hükûmetin halka zıt politikalarının iç yüzünü gösteren, halkı sosyalist ihtilâline hazırlayan gazetenin merkezi Geçici Hükûmetin polisleri tarafından 5 (18) Temmuz 1917 yılında basılmış ve dağıtılmıştır. Yeniden

Ayrıca, Atatürk'ün vefatı haberlerinin merkez dışında (periferide), merkeze bağlı Birlik Cumhuriyetlerinin gazetelerine yansımalarını görmek için de, Azerbaycan SSC'de yayınlanan, yukarıda ismi geçen veya onun dışında kalan bazı kurumların yayınları tercih edilmiştir. Bu amaçla Azerbaycan'da yayınlanan *Bakinskiy Raboçiy*,⁷ *Komunist*,⁸ *Genç İşçi*,⁹ *Yeni Yol*¹⁰ ve *Edebiyat*¹¹ gazetelerinin 10

değişik isimlerle yayınlanmaya başlayan gazete, ancak Bolşevikler iktidara geldikten sonra 27 Ekim (9 Kasım) 1917 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi'nin yayın organı olarak Pravda isimle yayınlanmıştır. Petrograd'da yayınlanan gazete 18 Mart 1918 yılında Moskova'ya taşınmıştır. 1952 yılına kadar Merkez Komite ve Rusya Komünist Partisi Moskova Komitesi'nin yayın organı (1925 yılından Umum İttifak Komünist (Bolşevik) Partisi), 1952 yılından sonra ise Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yayın organı olarak faaliyetini sürdürmüştür. 1931 yılından itibaren gazete ilk defa Moskova dışında diğer şehirlerde de yayınlanmaya başlanmıştır. Harkov, Tiflis, Bakü, Sverdlovsk, Kazan, Novosibirsk, Samara, Vladivostok bu şehirlerden bazılarıdır. Gazete, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ideolojisinin, teorilerinin propagandasını yapmaktaydı. Komünist Partisi politikasını ilmi esaslarla açıklayan ve bu politikaların sosyalist toplumundaki yerini belirleyen, Marksizm-Leninizm teorilerinin problemleri, ilmi-teknolojik gelişmeleri, Sovyet ekonomisinin ve yönetiminin gelişim dinamikleri, sosyal demokrasinin gelişimi konulu yazılar ve ayrıca Komünist Partisi'nin tüm kararları bu gazetede yayınlanmaktaydı. 1930'lu yılların sonlarında Pravda'nın tirajına bağlı satışı 2 milyon üzerinde ve çok satan gazeteler sıralamasında ilk sıradaydı. Gazete bugün de Rusya'da, Rusya Federasyonu Komünist Partisi'nin yayın organı olarak haftada 3 gün yayınlanmaktadır. S. A. Andronov-S. V. Tsukasov, "Pravda", *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, T.20, 3.izd. Moskova, 1975, s.470-472. Ayrıca, Pravda gazetesi dahil Sovyet dönemi basınıyla ilgili İ. V. Kuznetsov, *İstoriya Oteçestvennoy jurnalistiki (1917-2000)*, Moskova, 2002; R. P. Ovsepyan, *İstoriya Novejšey Oteçestvennoy Jurnalistiki*, Moskova, 1999.

⁵ SSCB Savunma Bakanlığı'nın yayın organı olan *Krasnaya Zvezda* (Kızıl Yıldız) gazetesi günlük yayınlanmaktaydı. Askeri hayattan ve genel siyasetten bahseden bir gazeteydi. 1 Ocak 1924 yılında yayınlanmaya başlayan *Krasnaya Zvezda* sayfanında, SSCB'de ve dünyada yaşanan olaylarla, SSCB Komünist Partisi'nin askeri alandaki politikasıyla, Sovyet askeri ilminin propagandasına, vatan için mücadelede kahramanlık gösterenlerle ilgi yazılara yer vermektedir. Gazete bu gün, Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı'nın organı olarak yayınlanmaktadır. "Krasnaya Zvezda", *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, T.13, 3.izd. Moskova, 1973, s.328.

⁶ SSCB Sendikalar Birliği Merkezi Sovyeti'nin siyasi organı olan *Trud* (İş) gazetesi 19 Şubat 1921 yılında Moskova'da yayınlanmaya başlanmıştır. Haftada 6 gün ve Rusça yayınlanan gazete halk ekonomik planlarının uygulanması, ilmi-teknik gelişmeler, toplumsal üretimde verimliliğin artırılması, sendikaların çalışma gücü ve kitlelerin siyasi etkinliğinin artırılması, iş güvenliğinin ve işçilerin yaşam kalitesinin yükseltilmesi gibi konular gazetelerin sayfanında kendine yer bulmaktaydı. Gazetenin ayrıca dış ülkelerde kendi muhabirleri bulunmaktaydı. Gazete bugün, Rusya Federasyonu'nda özel olarak yayınlanmaktadır. "Trud", *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, T.26, 3.izd. Moskova, 1977, s.266.

⁷ Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Bakanlar Kurulu'nun yayın organı olan ve Rusça yayınlanan *Bakinskiy Raboçiy* (Bakii İşçisi) gazetesi Azerbaycan basın tarihinde uzun ömürlü gazetelerden biridir. En eski Bolşevik gazetelerindendir. Yayın hayatına başlama tarihi bazı kaynaklarda Nisan, bazı kaynaklarda ise Mayıs 1906 yılı şeklinde geçmektedir. Bu farklılık eski ve yeni takvimler arasındaki gün farkından kaynaklanmaktadır. Azerbaycan Bolşeviklerinin düşüncelerini yayan, halkı burjuvaziye karşı mücadeleye hazırlayan gazete, insanları Komünist Partisi etrafında birleşerek sosyalizm ve daha sonra komünist toplumu kurmaya çağınıyordu. Çalışmaya konu olan dönemde gazete Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi'nin yayın organı olarak yayınlanmaktaydı. Devlet tarafından defalarca ödüllendirilen gazete günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler Müdürlüğü ve yayın kurulunun organı olarak faaliyetini sürdürmektedir. "Bakinskiy Raboçiy", *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, T.2, 3.izd. Moskova,

Kasım 1938-30 Kasım 1938 tarihli sayıları da incelenmiştir. Azerbaycan'ın bir taşra bölgesi olan Lenkeran İl'i'nde yayınlanmış *Sie Tolış*¹² gazetesinde de Atatürk'ün vefatı döneminde Türkiye'de yaşananlarla ilgili bir habere rastlanması dikkat çekici bulunmuş ve bu gazete de değerlendirilmeye alınmıştır.

Moskova'daki Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği'nin, Atatürk'ün cenaze töreni sürecinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile yazışmaları konusunda Bilal N. Şimşir'in *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları* (2001) eseri, diğer yabancı ülkelerin Atatürk'ün cenaze törenine yaklaşımlarını görebilmek

1970, s.540; "Bakinski Raboçi", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 1, Bakü, 1976, s.549; Akif Şahverdiyev, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakü, 2006, s. 113-114.

⁸ Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Bakanlar Kurulu'nun yayın organı olan *Komunist* (Kommunist) gazetesi Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmaktaydı. *Komunist*, *Himmet*, *Koç-Devet*, *Tekâmül*, *Yoldaş*, *Himmet* (1917-1918 yılları), *Bakü Şurasının Abharı* gibi Bolşevik gazetelerinin devamı olarak 29 Ağustos 1919 yılında (4 bin sayı olarak) yayınlanmaya başlanmıştır. Bolşevizmin amacı, rejim muhalifleri, iç ve dış güçlere karşı mücadele, Komünist Parti'sini ideolojik hattu, parti kanunları, parti hayatı, sosyalizm-komünizm kuruculuğu gibi konular gazetesinin ana çizgisini oluşturmaktaydı. Bkz. "Kommunist", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 5, Bakü, 1981, s. 465; Şahverdiyev, *age.*, s. 104-105. Çalışmaya konu olan dönemde gazete, Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi'nin yayın organı olarak yayınlanmaktaydı.

⁹ Azerbaycan Lenin Komünist Gençler Birliği Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi'nin yayın organı olan *Genç İşçi* gazetesi, Ekim 1919 yılında yayın hayatına başlamıştır. Azerbaycan Türkçesinde ve günlük yayınlanmaktaydı. 1919 yılında Bakü şehri ve ilçelerinin Beynelmillelci İşçi Gençler Birliği bir konferans düzenlemiştir. Burada alınan kararlardan biri de yayın organlarını yayınlamakla ilgili olmuştur. Böylece ilk *Molodoy Raboçi* (Genç İşçi), Ekim 1919 yılında gazetelerini yayınlamaya başladılar. Bu gazete yayınlandığı dönemde gençleri eğitmek, teşkilatlamak, sosyalizm ve komünizm kuruculuğuna hazırlamak alanında önemli işler görmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında yayını durduran gazete savaştan sonra *Azerbaycan Gençleri* adıyla yayınlanmaya başladı. Şahverdiyev, *age.*, s. 115-116.

¹⁰ Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Bakü Komitesi'nin yayın organı olan *Yeni Yol* gazetesi 1922 yılında yayın hayatına başlamıştır. Türkçe ve Pazar günü hariç haftanın 6 günü yayınlanmaktaydı.

¹¹ Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi yayın şubesi, Bakü'de yayınlanan *Hücum*, *Allahsız*, *Komünist Maarifi* dergilerinin yayını durdurdu. Bu dönemde *İnkılap ve Medeniyet*, *Fırka İşçisi* ve *Müellimlere Kömek* dergileri yılda ancak iki-üç sayı yayınlanabiliyordu. Bu durum Azerbaycan yazarlarını yayınsız bırakmaktaydı. Bu doğrultuda Azerbaycan Yazarlar Birliği (Azerbaycan Yazıcılar İttifakı) *Edebiyat* isminde bir gazete yayınlamak kararına geldi. Gazetenin ilk sayısını yayını 5 Aralık 1933 tarihi olarak düşünülmüştü. Fakat matbadaki teknik arızalardan dolayı gazete ancak 1 Ocak 1934 yılında yayın hayatına başlayabildi. *Edebiyat* gazetesi sanat ve edebiyat alanındaki yeniliklere, dil alanındaki yazılara, sistemin yazardan istediği ideolojik yaklaşımlar doğrultusundaki makalelere, eserlere sayfalarında yer ayırmaktaydı. Farklı dönemlerde isminde değişiklikler yapsa da günümüzde yine de Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin yayın organı *Edebiyat* gazetesi yayın hayatına devam etmektedir. Şahverdiyev, s. 116-119.

¹² Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Lenkeran Şubesi'nin yayın organı olan *Sie Tolış* (*Kızıl Talış*) gazetesi 21 Ocak 1931 tarihinde ilk sayısını yayınlamıştır. Talışça ve Türkçe yayınlanan gazete, partinin, Lenkeran bölgesindeki siyasi, ekonomik ve kültürel faaliyetleri ile ilgili yazılar yayınlıyordu. Günümüzde *Lenkeran* adıyla yayınına devam etmektedir. Elnur Ağayev, "Gazete Sie Tolış-79 let", <http://tolishpress.org/news/1018.html>.

için ise *Aynı Tarihi* gazetesi (Sayı 60 Mükerrer, 1-30 2.Teşrin 1938) kullanılmıştır.

Atatürk'ün Vefatının Ardından Sovyet Basınında Çıkan Haberler

Sovyet basını yayına başladığı günden itibaren dünyadaki gelişmelere paralel olarak komşu Türkiye'nin siyasî, ekonomik, kültürel hayatıyla yakından ilgilenmiştir. Gerek resmî devlet haber ajansı, gerekse gazeteler Türkiye'de muhabirler bulundurmışlardır. Buradaki gelişmelere sayfalarında geniş yer ayırmışlardır. Meselâ *İzvestiya* Türkiye'de Halifelğin kaldırılmasından itibaren bir ay boyunca bu konudaki haberleri sayfalarına taşımıştır.¹³ Yine 1936 yılında, Sovyet-Türkiye Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasının 15. yıldönümünde Sovyet basınında çok sayıda makale ve haber yayınlamıştır.¹⁴ Özetle, Türkiye'deki gelişmeler her zaman Sovyet basının dikkat merkezinde olmuş, olaylar haberler şeklinde gazetelere yansımıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 Perşembe günü saat 9.05'te Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı, 10 İkinciteşrin (Kasım) 1938 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin resmî tebliğiyle kamuoyuna duyurulmuştur. Tebliğde Atatürk'ün vefatından dolayı üzüntü dile getirilmiş, Cumhuriyetin, bir başka ifadeyle devletin devamlılığı konusunda herhangi bir endişe duyulmaması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹⁵ Aynı gün, Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Müdafaa Vekâleti taziye tamimleri yayınlayarak Atatürk'ün ölümünden duydukları üzüntülerini dile getirmişlerdir.¹⁶

Atatürk'ün ölümü dolayısıyla gerek Ankara'da ve gerekse merkeze bağlı (mülhakattaki) bütün resmî daireler, Parti binaları ve Halkevleri bayraklarını yarıya indirmişlerdir.¹⁷ Türk Hariciye Vekâleti, 10 Kasım 1938 tarihli bir genelge

¹³ *İzvestiya*, 4 Mart-9 Nisan 1924, 53 (2088)-82 (2117) sayıları.

¹⁴ Bir kaç örnek için bkz. "15 Let Sovyetsko-Turetskoy Drujbi", *Bakinskiy Raboçij*, 17 Mart 1936, № 64 (4863), s.3; "15-Letiye Turetsko-Sovyetskogo Dogovora", *Bakinskiy Raboçij*, 20 Mart 1936, № 66 (4865). Ayrıca Ekim İhtilâli'nin 21. yılı dolayısıyla Ankara'da Sovyet elçiliğinde düzenlenen kabulle ilgili bir haber için *İzvestiya*, 10 Kasım 1938, № 261(6728).

¹⁵ *Aynı Tarihi*, Sayı 60 Mükerrer, 1-30 2. Teşrin (Kasım) 1938, s. 20-21. *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.5. *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1. *Komunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.1. *Yeni Yol*, 12 Kasım 1938, № 259 (4359), s.1.

¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Müdafaa Vekâleti'nin yayınladıkları taziye mesajları için bkz. *Belgelerle Atatürk*, T. C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 83, 86.

¹⁷ *Aynı Tarihi*, s. 2.

ile Ankara'daki yabancı elçiliklere de ölümü resmen haber vermiştir.¹⁸ Bazı ülkeler bayraklarını yarıya indirmişler, bazıları da resmî matem ilân etmişlerdir.¹⁹

Atatürk'ün vefat haberi duyulunca Ankara'da bulunan yabancı ülkelerin büyükelçileri, diplomatları, maslahatgüzârları duayen bulunan Afgan büyükelçisi ekselans Sultan Ahmet Han riyasetinde bir araya gelmişlerdir. Elçiler toplantıda "bugünden itibaren cenaze merasiminin hitamına kadar ziyafet vermemeyi, kabul resimleri yapmamayı, elçiliklere yarı bayrak çekmeyi ve teessürlerine bir nişane olmak üzere, bu akşam İstanbul'dan avdet etmekte olan Başvekil Celâl Bayar'ı istasyonda heyet halinde karşılamayı ve B. M. Meclisinin yarınki toplantısında bulunmayı" karşılıklı beyân etmişlerdir.²⁰

Toplantıdan sonra saat 17'de yabancı diplomatlar heyet hâlinde Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'a taziye ziyaretinde bulunmuşlardır. Afgan büyükelçisi Sultan Ahmet Han diplomatlar heyeti adına söz alarak, kendisi ve diplomatlar heyeti ve temsil ettiği ülkesi adına samimi taziyelerini arzemiş, konuşmalarını şu sözlerle tamamlamıştır: "...Şunu da zati devletinize arz etmek isterim ki, bu büyük dünya adamının zıya sizin milletiniz gibi her birimizin milletini de son derece müteessir etmiştir. Bütün kalbimizle bu payansız kederinize iştirak ediyoruz..."²¹ Dışişleri Bakanı Aras, samimî taziyelerinden dolayı ziyarette bulunan diplomatlara teşekkür etmiştir.²² Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiyev de Dışişleri Bakanı Rüştü Aras'ı ziyaret ederek devleti adına taziyelerini iletmiştir.²³ Türkiye'de yabancı elçiliklerin vefat karşısındaki hassasiyetine bağlı olarak Atatürk'ün vefatının dünyaya duyurulmasını Şimşir çalışmasında "Ankara'da taziye tebliğleri yayınlanırken, taziye ziyaretleri gerçekleşirken Atatürk'ün vefatı haberi çoktan sınırları aşmıştı. Ajanslar, radyolar haberi resmi telgraflardan önce verdiler. Türk elçilikleri, bakanlığın genelgesinden önce yerel radyolardan, ajanslardan bunu öğrendiler. Türkiye sanki şiddetli bir deprem atlatmıştı. Haber, yurdu bir uçtan bir uca sarsmıştı. Türk ulusunun geçirdiği şok, yabancıları da ürpertti. Olayın

¹⁸ Bilal N. Şimşir, "Atatürk'ün Hastalığı", *Belleten*, Cilt III, Sayı 204 (Kasım 1988), s. 1291-1292.

¹⁹ Meselâ, "Bulgar ajansı bildiriyor: Reisicümhur Atatürk'ün vefatı haberi gelir gelmez Kral sarayı üstünde bulunan bayrak matem âlâmeti olarak yarıya indirilmiştir...", İran; "Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Şehinşahi ve hükûmet bir ay resmî matem ilân etmiştir...". Diğer ülkelerin Atatürk'ün ölümü karşısında aldıkları tavırları konusunda ise bkz. *Aydın Tarihi*, s. 4-18.

²⁰ *Aydın Tarihi*, s. 2; *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1. *Kommunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.1. *Yeni Yol*, 12 Kasım 1938, № 259 (4359), s.1.

²¹ *Aydın Tarihi*, s. 21.

²² aynı yer.

²³ Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiyev'in bu ziyareti 12 Kasım 1938 tarihli gazetelere kısa bir haber olarak yansımıştır. "SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi Türkiye Hükûmetine Üzüntülerini Bildirmiştir", *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.1. Aynı başlıkla yine bu sefer, *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1; *Trud*, 12 Kasım 1938, № 260 (5413), s.4; "Kemal Atatürk'ün Ölümünden Sonra", *Kommunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.1.

titreşimleri yer küresinin her ucunda duyuldu. Türk elçiliklerine akın başladı. Yabancılar, Türk milletinin büyük yasına içtenlikle katılmak için Türk elçiliklerine koşuştular. Uzaktakiler telgraflar gönderdiler. Yakındakiler kart bırakıyor, özel defterleri imzalıyorlardı.”²⁴ şeklinde betimlemiştir.

10 Kasım 1938 tarihli Sovyet basını Atatürk'ün vefatı ile ilgili haberlere yer vermemiştir. Zira vefat saatinin aynı gün 9.05 olduğu düşünüldüğünde, gazeteler o saatte baskılarını çoktan tamamlamışlardı. O günkü *Pravda* ve *İzvestiya* gazeteleri sayfalarında, Atatürk'ün sağlık durumunun ağırlaşmasıyla ilgili Anadolu Telgraf Ajansı'nın yayınladığı haberine bir gün geçikmeli olarak yer vermiştir: “Ankara, 9 Kasım (TASS), Anadolu Ajansı'nın Kemal Atatürk'ün sağlık durumuyla ilgili yayınladığı bültende, cumhurbaşkanının sağlık durumunun 8 Kasım akşamı ciddi şekilde ağırlaştığı bildirilmektedir. Cumhurbaşkanı'nın sağlık durumu ciddiyetini korumaktadır (haberde-"tehlike sinyalleri vermektedir" ibaresi vardır).”²⁵

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ile ilgili haberler 11 Kasım 1938 tarihinden itibaren Sovyet basınına yansımaya başlamıştır. İster Moskova'da isterse Azerbaycan'da olsun Atatürk'ün vefatı ile ilgili gazetelerde yayınlanan ve aşağıya aktarılan haberler, haber başlıklarındaki küçük farklar ve değişik sayfalarda yayınlanmaları dışında içerik olarak hiç bir farklılık göstermemektedir. Atatürk'ün vefatı şu haberle duyurulmuştur: “Kemal Atatürk'ün Vefatı, Ankara, 10 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın yaydığı habere göre, bu gün sabah Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk vefat etmiştir. Türkiye Anayasasına göre cumhurbaşkanlığı görevini geçici olarak Büyük Millet Meclisi başkanı Abdülhalik Renda yürütecektir. Yeni cumhurbaşkanını seçmek için Büyük Millet Meclisi (parlamento) 11 Kasım'da toplantıya çağırılmıştır.”²⁶

Bu ve bundan sonra basında yayınlanan haberlerin, başlık ve sayfa yerleşimleri dışında içerik olarak hemen hemen hiç bir farklılık göstermemelerinin nedeni, Sovyet basınının dış haberlerde resmî devlet ajansı olan Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı'nın (TASS)²⁷ haberlerini kullanmaları ve bu

²⁴ Şimşir, agm., s. 1291-1292.

²⁵ “Bolezni Kemala Atatürka”, *Pravda*, 10 Kasım 1938, № 310 (7635); Aynı başlıkla, *İzvestiya*, 10 Kasım 1938, № 261 (6728), s.4.

²⁶ “Smert Kemala Atatürka” *Pravda*, 11 Kasım 1938, № 311 (7636), s.1. “Smert Prezidenta Turetskoy Respubliki”, *İzvestiya*, 11 Kasım 1938, № 262 (6729), s.1. “Smert Kemala Atatürka”, *Trud*, 11 Kasım 1938, № 259 (5412), s.1. “Kemal Atatürk Ölmüştür”, *Komunist*, 11 Kasım 1938, № 260 (5491), s.4; “Kemal Atatürk'ün Ölümü”, *Genç İşçi*, 11 Kasım 1938, № 258 (3098), s.4; “Son Saat: Kemal Atatürk Ölmüştür”, *Yeni Yol*, 11 Kasım 1938, № 258 (4358), s.1. “Smert Kemala Atatürka”, *Bakinskij Raboçij*, 11 Kasım 1938, № 260 (5666), s.4. İncelenen gazetelerden *Edebiyat* ve *Krasnaya Zvezda* gazetelerinde Atatürk'ün vefatı ile ilgili habere rastlanmamıştır.

²⁷ *Telegrafnoe Agentstvo Sovyetkogo Soyuza*- TASS, Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'na bağlı merkezi haber ajansıdır. TASS, Petrograd ve Rusya Telgraf Ajansları esasında 10 Temmuz 1925 yılında kurulmuştur. Devlet tarafından Sovyetler Birliği'nde ve uluslararası alanda resmî ve gayr resmî yazılı-görüntülü haberleri toplamak, bu haberleri Sovyet basınına, Sovyetlerin diğer

haberler dışına çıkmamalarıdır. Dolayısıyla tek tip ve tekdüze bir haber yayınının yapıldığı görülmektedir.

Aynı gün basına yansıyan ikinci haber, Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Maksim Maksimoviç Litvinov'un Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği'ni ziyaret etmesiyle ilgili haberdır. Haberde Dışişleri Halk Komiseri yoldaş M. M. Litvinov'un, Türkiye'nin SSCB'deki Büyükelçisi Zekâi Apaydın'ı ziyaret ederek SSCB Hükûmeti adına taziyelerini ilettiği ifade edilmektedir.²⁸ Bu ziyaretin diğer ayrıntıları Sovyet basınına yansımamıştır. Ayrıntılarını Moskova Büyükelçisi Zekâi Apaydın'ın Ankara'ya, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafından öğrenmek mümkündür: “Mösyö Litvinov bu akşam saat 9'da Sefarete geldi. Sovyet Hükûmeti namına taziyetlerini ifade ve Türk milletinin büyük acısına Sovyet milletlerle Hükûmetinin kalben iştirak ettiğini beyan etti. Cenaze merasiminin ne zaman yapılacağı hakkında malumat olup olmadığını, dost memleketlerden cenaze merasimi için heyetler gelip gelmeyeceğini sordu. Henüz malumatım olmadığını söyledim. Kendilerinin de bir heyet göndermek tasavvurunda olduklarını tahmin etmekteyim. Hürmetle arz ederim.”²⁹

Cenaze programı belli olduktan sonra ancak Sovyet yetkililerine haber verilmiş ve onlar da belirledikleri heyeti bu doğrultuda cenaze törenine katılmak üzere yola çıkarmışlardır. Bununla ilgili haberler daha sonraki günlerde gazetelere yansımıştır.

kurumlarına, aynı zamanda yabancı ülke ajanslarına yaymakla görevlendirilmiştir, haberlerini dünyaya Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Arapça yaymaktaydı. TASS haberlerini hem görüntülü, hem de basılı olarak dağıtmaktaydı. Ülke içinde tüm gazete, televizyon, haber merkezleri bu ajansın haberlerini kullandığı gibi, dış ülkelerden de haber ajansları TASS'ın haberlerini kullanmışlardır. Araştırmaya konu olan dönemde TASS uluslararası alanda yerini sağlamlaştırmaktaydı. 1930'lardan itibaren TASS ağını genişletip yabancı ülkelerde muhabirlerinin sayısını artırarak İngiltere, Fransa, ABD ve Avrupa'nın, Asya'nın, Doğu'nun, Latin Amerika'nın bir çok ülkelerinden akreditasyon almıştır. Aynı zamanda uluslararası haber değişimi ağına üye olmuştur. Sovyetler Birliği'nin her bölgesinde olduğu gibi, dünyanın 100'den fazla ülkesinde de muhabirleri bulunmaktaydı. I. Yu. Zubkova, “Telegrafnoe Agentstvo Sovetskogo Soyuza TASS”, *Bolşaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, T.25, 3.izd. Moskova, 1976, s.392. 1926 yılında Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı ile Anadolu Ajansı arasında enformasyon teatisine ilişkin anlaşma imzalandığını da hatırlatmakta fayda vardır. *SSSR i Türkiya (1917-1979)*, Moskova, 1981, s.87.

²⁸ “Yoldaş M. Litvinov'un Türkiye Büyükelçiliği'ni Ziyareti, Moskova, 10 Kasım (TASS), Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Dışişleri Halk Komiseri yoldaş M. M. Litvinov, Türkiye'nin SSCB'deki Büyükelçisi Zekâi Apaydın'ı ziyaret ederek SSCB Hükûmeti adına taziyelerini bildirmiştir.”, “Poseşenie tov. M. M. Litvinovim Turetskogo Posla”, *Pravda*, 11 Kasım 1938, № 311 (7636), s.1. Aynı başlık, *İzvestiya*, 11 Kasım 1938, № 262 (6729), s.2. “M. M. Litvinov'un Türkiye Sefirinin Yanına Gitmesi”, *Kommunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.3. Aynı başlık, *Yeni Yol*, 12 Kasım 1938, № 259 (4359), s.1. “Poseşenie tov. M. M. Litvinovim Turetskogo Posla”, *Bakinskij Raboçij*, 12 Kasım 1938, № 261 (5667), s.1.

²⁹ *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Haz. Bilal N. Şimşir, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s. 185.

11 Kasım 1938 tarihli Sovyet basını sadece Atatürk'ün vefatı haberini vermekle kalmamış, ilk sayfalarında Sovyet devlet yetkililerinin Atatürk'ün vefatıyla ilgili taziye telgraflarına da yer ayırmışlardır. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Başkanı Vyacheslav Mihayloviç Molotov, Başbakanı Celal Bayar'a, SSCB Yüksek Sovyet Meclisi Başkanı Mihail İvanoviç Kalinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ve Başkanı B. Abdülhalik Renda'ya ve SSCB Dışişleri Halk Komiseri Maksim Maksimoviç Litvinov da Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a telgraflar göndermişler ve bu telgraflar gazetelerin ilk sayfalarında okuyuculara duyurulmuştur: Bu telgraflar şunlardır:

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Başkanı V. Molotov'un Türkiye'nin Başvekili Celal Bayar'a telgrafı:

Dost Türk hükümetinin ve halkının, ülkesinin bağımsızlığı için verilen mücadelenin değişmez önderi, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün şahsında mahruz kaldığı büyük kayıptan dolayı SSCB Halk Komiserleri Soveti'nin taziyelerini kabul etmenizi rica ederim. V. Molotov

SSCB Yüksek Sovyet Meclisi Başkanı M. İ. Kalinin'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına ve Başkanı B. Abdülhalik Renda'ya telgrafı:

Dost Cumhuriyetin, ismi büyük Türk Milletinin bağımsızlığı ve refahı için verilen kahramanca mücadelelerin bütün devresini sembolize eden Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün vefatı haberini büyük üzüntüyle karşıladık.

Bu ağır, acılı olaydan dolayı samimi taziyelerimizi kabul ediniz. M. Kalinin

SSCB Dışişleri Halk Komiseri M. M. Litvinov'un Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a telgrafı:

Türkiye istiklalinin ve barış davasının yorulmaz mücadelecisi ve Türk-Sovyet dostluğunun banisi yüksek devlet adamı Kemal Atatürk'ün ölümü haberinden pek ziyade müteessir ve müteheyyiç olarak samimi ve candan taziyelerimi arza müsaraaft eylerim. M. Litvinov³⁰

Telgraf gönderenler arasında Stalin'e rastlanmamaktadır. Stalin'in, Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Türkiye devleti, hükûmeti ve halkına taziyelerini bildirmemesinin sebebi ne olabilir? Azerbaycanlı tarihçi Cemil Hesenli'nin Rusya Devlet Arşivi'nden aldığı, *Sovyet-Türkiye: Soğuk Savaş'ın Sınak Meydanı* kitabında yayınladığı ve aşağıda özeti verilen belge faydalı olacaktır. Belge Sovyetlerin Türkiye'deki ticarî temsilcisi A. Rozengolds tarafından 7 Ocak 1937 tarihinde "tamamen gizli" ibaresiyle Stalin ve Molotov'a gönderilmiştir:

³⁰ *Pravda*, 11 Kasım 1938, №. 311 (7636), s.1; *İzvestiya*, 11 Kasım 1938, № 262 (6729), s.1; *Trud*, 11 Kasım 1938, № 259 (5412), s.1; *Komunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.3. *Genç İşçi*, 12 Kasım 1938, № 259 (3099), s.1. *Yeni Yol*'da SSCB Dışişleri Halk Komiseri M. M. Litvinov'un taziye telgrafı yayınlanmamıştır; *Yeni Yol*, 12 Kasım 1938, № 259 (4359), s.1. *Bakinskij Raboçiy*, 12 Kasım 1938, № 261 (5667), s.1.

29 Ekim 1936 yılında Ankara'daki Sovyet Elçiliği'nde düzenlenen kabule, aynı gün Türkiye'de Cumhuriyet Bayramı'na denk geldiğinden, Atatürk ve yanındakiler çok geç katıldılar. Kemal Paşa Karahan'la görüşükten sonra beraber büfeye geçtiler, aralarında konuşmaya başladılar. Atatürk, SSCB ile var olan dostluğundan bahsettikten sonra, Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasının yıldönümü dolayısıyla liderlerinin ona tebrik telgrafı göndermemesinden üzüntü duyduğunu ifade etti. Karahan Atatürk'e, bunun doğru olmadığını, Kalinin'in tebriği, telgraf vasıtasıyla gönderdiğini söyledi.³¹ Kemal Paşa, bundan haberi olduğunu, o telgrafı aldığını ve cevap da yazdığını, fakat bu tür konularda vasıtacılar yoluyla görüşmek istemediğini bildirdi. Aynı zamanda, sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı değil, Türk halkının da lideri olduğunu ifade etti. Sonra Atatürk Karahan'a sordu: "Sizde lider kimdir?" Karahan cevap verdi: "Bizde lider yoldaş Stalin'dir". Kemal Paşa sordu: "Öyleyse, herkes bana tebrik telgrafı gönderdiği hâlde o niye göndermemiştir. Yoksa bununla o beni tanımadığını mı ima etmek istiyor?". Cevabında Karahan: "28 Ekim günü bağımsızlık bayramı dolayısıyla sizi kutlarken Stalin'in de selamlarını ilettim. Ayrıca, bizde öyle bir gelenek oluşmamıştır ve Stalin kimseye tebrik telgrafı göndermez." Ama Atatürk, Stalin'in ona tebrik telgrafı göndermesi gerektiğine inanıyordu.

...Sonra Stalin'le Atatürk'ün fikir alış verişinde bulunmaları için bir araya getirilmesi konusu gündeme geldi. Atatürk eşitlik esasında bu görüşmenin olabileceğini vurguladıktan sonra konuşmasını şöyle sonlandırdı: "Sizin teknik yönden güçlü bir ordunuzun olduğunu biliyorum. Fakat ben ondan korkmuyorum, dünyada kimseden korkmuyorum, sizden de korkmuyorum. Arkamda 18 milyonluk halk vardır. Emir vermem yeterli ki, benim gittiğim yere onlar da gelsinler. İstersem ilişkilere zarar dokundurabilirim, fakat bunu hiç bir zaman yapmam, çünkü dostluğum kutsal ve sarsılmazdır".³²

Mektubu alan Stalin üzerine şu notu düşmüştür: "Voroşilov'a, Kaganoviç'e, Orjonikidze'ye, Litvinov'a. "Dostumuz" Atatürk'ün "konuşma" metni ile tanışmaları ilginç olurdu".³³ Stalin'in kendisi, düştüğü notta, 'dostumuz' ve 'konuşma' sözcüklerini tırnak içine almıştır. Konuya devamlılık kazandırmak bakımından iki hususu ön plana çıkarmak yararlı olacaktır: 1. Stalin tebrik telgrafı göndermez, 2. Türkiye (Atatürk)-Sovyetler Birliği (Stalin) arasındaki ilişkilerdeki soğukluk. Stalin'in (tebrik vd.) telgraf göndermemesi en azından bu çalışmayla ilgili dönem gazeteleri üzerinde yapılan incelemeler de teyit etmektedir. Gazeteler Stalin'in büyük boy resimleri, konuşmalarıyla süslediği hâlde, tebrik veya taziyelerde devlet ve hükûmet adına Kalinin'in veya Molotov'un isimleri ön

³¹ 1935-1938 yıllarında yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına yabancı ülkelerin yaklaşımları için ayrıca bkz. Bengül Salman Bolat, *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları 1923-1960*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi (Ankara, 2007), s. 176-187.

³² Cemil Hasanlı, *Sovyet-Türkiye: Soğuk Savaş'ın Sınak Meydanı*, Bakü, 2005, s. 25-26.

³³ Hasanlı, *age.*, s. 25. Mareşal Kliment Yefremoviç Voroşilov, Savunma Halk Komiseri (1925-1940), Grigoriy Konstantinoviç Orjonikidze'nin, 1932-1937 (Şubat 1937) arasında ölmeden önceki görevi Politbüro üyesi ve Ağır Sanayi Halk Komiseridir. Lazar Moiseyeviç Kaganoviç ise, Ağır Sanayi Halk Komiseri (1937 Şubat-1939)'dir.

plana çıkmaktadır. Stalin'in, bu dönemde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri görevinde bulunduğu da hatırlanmalıdır. Komünist Partisi'nin sistem içindeki yerini tespit etmekle bu görevin ne anlama geldiği daha iyi anlaşılacaktır.

Sovyetler Birliği'nde devlet ideolojisini-Sovyet ideolojisini belirleyen güç Komünist Partisi'ydi. Sovyet Anayasası'nın 6. maddesi Parti'nin yetkilerini aşağıdaki şekilde belirlemekteydi: "Sovyet toplumunun rehber ve yönetici gücü, onun siyasî sisteminin, devlet içtimâî kurumlarının merkezi Sovyetler Birliği Komünist Partisi'dir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi halk için yaşıyor ve halka hizmet etmektedir. Marksizm-Leninizm talimi ile silahlanmış Komünist Partisi toplum gelişiminin ana perspektiflerini, SSCB'nin iç ve dış siyaset hattını belirler, Sovyet halkının büyük yaratıcı gücüne rehberlik eder, komunizmin başarısı için onun mücadelesine planlı, bilimsel esaslar getirir."³⁴

Buradan anlaşılan herhâlde Sovyet devlet yetkililerinin, parti lideri yerine, hükûmetlerin birbirlerini muhatap alabilecekleri yaklaşımını takip etmiş olmalarıdır.. Daha temelli bir gerekçe ise bahsi geçen dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinin zor bir dönemece girmiş olmasıdır. Millî Mücadele döneminde Sovyetlerin yaptığı silah ve para yardımı, iki ülke arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Anlaşması, 13 Ekim 1921 Kars Anlaşması, 17 Aralık 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması'nın olumlu havası artık gerilerde kalmıştır. 1920-30'lu yıllar Türkiye-Sovyet ilişkileri ve bu anlaşmaların siyasî zorluklardan (ve zorunluktan) doğduğu gerçeğidir. Sovyet Birliği Türkiye'deki siyasî süreci takip ettiği ve fakat "takdir etmediği", hatta bu siyasî süreç aleyhine özel istihbarî bilgiler topladığı bilinmektedir. Batı'da Sosyalist Devrimi gerçekleştirmeye umudunu kaybeden Sovyetler, İran ve Türkiye'ye yönelerek buralardaki antiemperyalist hareketi bir Sosyalist Devrime çevirebileceğine inanıyordu. Benzer değişiklikler bazı farklılıklarıyla Türk dış politikasında da yaşanıyordu. Sovyet Birliği ile ilişkilerin ileride tehlikeli bir boyut kazanacağı düşünülmekteydi.³⁵ Nitekim Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalandığı 1936 yılına kadar iki ülke arasında devam eden iyi ilişkiler, Sözleşme sonrası bozulmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye'nin İtalya tehdidi karşısında İngiltere'ye yakın durması ve Almanya ile ticarî ilişkileri, Sovyetleri hoşnut bırakmamasına rağmen iki devlet arasındaki ilişkilerde gerginlik yaşanmamıştır. ³⁶ Stalin'in taziye mektubu göndermemesinin nedenlerini bu gerginliklerde aramak doğru olabilir.

12 Kasım 1938 tarihinden itibaren gazeteler Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Türkiye'de yaşananlara daha geniş yer vermeye başlamışlardır. Türk halkının

³⁴ *Konstitutsiya (Osnovnyy Zakon) Soyuzu Sovyetskikh Sotsialisticheskikh Respublik*, Moskova, 1989, s.5-6.

³⁵ Hasanlı, *age.*, s. 13.

³⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Cilt 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 346.

üzüntüsü gazetelere aşağıdaki şekilde yansımıştır: "Ankara, 11 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın verdiği bilgiye göre, tüm kentlerde Kemal Atatürk'ün vefatından dolayı üzüntü yaşanmaktadır. Bu kayıp ülkenin tüm vatandaşlarında derin yaralar açmıştır. Öğrenci gençler ve diğer insanlar vefat eden cumhurbaşkanlarına saygılarını bildirmek için Kemal Atatürk'ün Millet meydanındaki anıtına akın ediyor. Ulus gazetesi cumhurbaşkanının ölümü dolayısıyla özel sayı yayınlamıştır.³⁷ Halkın, Atatürk'ün vefatından doğan üzüntüsü yanında o günkü basına Türkiye'den iki haber daha yansımıştır. Bunlardan ilki, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi ile ilgili "Son Saatte" başlıklı kısa haberdur.³⁸ *İzvestiya* ve *Pravda* gazeteleri haberin yanında İsmet İnönü'nün kısa biyografisine de yer vermiştir. Biyografide İnönü'nün hayat hikâyesi kronolojik olarak verilmekte, son kısımda ise İnönü'nün Türkiye-Sovyet dostluğunu önemseydiğine ve hatta 1932 yılında Sovyetler Birliği'ne gelen Türk delegesine başkanlık ettiğine vurgu yapılmıştır.³⁹ Diğer haber ise, Celal Bayar hükûmetinin yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye istifalarını sunması ve Cumhurbaşkanının da Bayar'ı yeniden hükûmeti kurmakta görevlendirdiği ile ilgilidir.⁴⁰ Türk hükûmetleriyle ilgili bu haberler ertesi günkü gazetelere de yansımıştır. Türkiye'de yeni hükûmetin kurulmasıyla ilgili haberde, iki önemli bakanın (Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya) yeni hükûmette yer almadıkları, bir bakanın kabinedeki yerinin değiştiği ve kabineye yeni bir bakanın girdiği aktarılmıştır.⁴¹ Yine, Türkiye'deki Sovyet elçisi

³⁷ *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.5; *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1. *İzvestiya*'nın habere ayrıca "Matemden dolayı Ankara'da tüm dükkanlar kapalıdır" cümlesi eklenmiştir.; Ayrıca *Trud*, 12 Kasım 1938, № 260 (5413), s.4. *Trud* ise haberin 3. cümlesini kullanmamıştır.

³⁸ "Son Saatte, İsmet İnönü- Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı, Ankara, 11 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın verdiği bilgiye göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi (parlamento) bu gün oybirliği ile İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçmiştir". *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.1; *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1; *Trud*, 12 Kasım 1938, № 260 (5413), s.1; *Kommunist*, 12 Kasım 1938, № 261 (5492), s.1; *Bakinskij Raboçij*, 12 Kasım 1938, № 261 (5667), s.1; *Yeni Yol*, 14 Kasım 1938, № 260 (4360), s.4; *Genç İşçi*, 14 Kasım 1938, № 260 (3100), s.4.

³⁹ *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.1; *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1. Gazete ayrıca İsmet İnönü'nün vesikalık küçük bir resmini kullanmıştır.

⁴⁰ "Ankara, 11 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın haberine göre, Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti Başbakanı Celal Bayar, cumhuriyet anayasasını esas alarak hükûmetin istifasını yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunmuştur. İsmet İnönü bakanlardan görevlerini yeni hükûmet kurulana kadar devam etmelerini istemiş ve Celal Bayar'ı yeni hükûmeti kurmakla görevlendirmiştir." Bkz. *Pravda*, 12 Kasım 1938, № 312 (7637), s.1; *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.1; *Trud*, 12 Kasım 1938, № 260 (5413), s.1; *Genç İşçi*, 14 Kasım 1938, № 260 (3100), s.4.

⁴¹ "Türkiye Hükûmetinde Değişiklik, Ankara, 12 Kasım (TASS), Anadolu Ajansı'nın haberine göre, Türkiye'nin Başbakanı Celal Bayar yeni Bakanlar Kurulu'nu oluşturmuş ve yeni hükûmet cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır. Eski Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ve eski İçişleri Bakanı Şükrü Kaya yeni hükûmet listesinde yer almamaktadır. Dışişleri Bakanlığı görevine eski Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Adalet Bakanlığı görevine ise Hilmi Uran (Büyük Millet Meclisi

Terentiyev'in İsmet İnönü'yü yeni cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla kutlaması kısa haber olarak basına yansımıştır.⁴²

Türkiye'de yeni cumhurbaşkanının seçilmesi ve hükûmetin kurulmasından dolayı verilen bir günlük aradan sonra 14 Kasım tarihinde basın yeniden Atatürk'ün cenaze töreni ile ilgili haberlere yer vermeye devam etmiştir. "Ankara'da Matem" başlıklı haberde, Atatürk'ün 21 Kasım günü defn edileceği haber verilmiştir. Atatürk'ün vefatının Türk basınına yansıması, çok sayıda yabancı resmi temsiliyetin gelmesi ve halkın Atatürk'ün naaşını ziyaret etmeleri haberin diğer boyutlarını oluşturmaktadır.⁴³

14 Kasım tarihli Sovyet basınında, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin Türk basınına yansımasını anlatan kısa bir haberin⁴⁴ yanında, Atatürk'ün cenaze törenine katılacak Sovyet heyetinin belirlendiğine yönelik Moskova merkezli bir haber daha bulunmaktadır.⁴⁵ TASS'ın cenaze törenine katılacak Sovyet heyetinin belirlendiği ile ilgili 13 Kasım tarihli haberi 14 Kasım günü basına yansısa da, bu isimlerin daha önceden belirlendiği Büyükelçi Zekâi Apaydın'ın 11 Kasım 1938 tarihli Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği açık telgrafından anlaşılmaktadır. Bu telgrafa göre, Atatürk'ün cenaze törenine

başkan yardımcılardan biridir), İçişleri Bakanlığı görevine eski Sağlık Bakanı Refik Saydam getirilmiştir. Diğer bakanlar yeni kabinde yerlerini korumuşlardır." *Pravda*, 13 Kasım 1938, № 313 (7638), s.1; *İzvestiya*, 14 Kasım 1938, № 264 (6731), s.1; *Komunist*, 14 Kasım 1938, № 262 (5493), s.1; *Yeni Yol*, 14 Kasım 1938, № 260 (4360), s.4; *Sie Toly*, 17 Kasım 1938, № 54, s.4.

⁴² "SSCB'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü Kutlamıştır, Ankara, 12 Kasım (TASS), Akşam SSCB'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Terentiyev Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla İsmet İnönü'yü kutlamıştır." Bkz. *Pravda*, 13 Kasım 1938, № 313 (7638), s.1; *İzvestiya*, 14 Kasım 1938, № 264 (6731), s.1; *Komunist*, 14 Kasım 1938, № 262 (5493), s.1; *Bakinskiy Raboçiy*, 14 Kasım 1938, № 262 (5668) s.1; *Yeni Yol*, 14 Kasım 1938, no. 260 (4360), s.4.

⁴³ "Ankara'da Matem, Ankara, 13 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın verdiği habere göre, Kemal Atatürk 21 Kasım tarihinde Ankara'da defn olunacaktır. Tüm Türkiye basını Türkiye Cumhuriyeti'nin merhum ilk cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün hayat ve faaliyeti ile ilgili yazı ve resimler, aynı zamanda yabancı devletlerden gelen taziye mesajlarını yayınlamaktadır. Dünden itibaren insanlar gruplar hâlinde Kemal Atatürk'ün naaşının koyulduğu saray bahçesinde tazim geçidinde bulunuyorlar. Naaşın baş uçlarında askerler ihtiram nöbeti bekliyorlar. Yabancı ülkelerden çok sayıda misafir gelmiştir." Bkz. *Pravda*, 14 Kasım 1938, № 314 (7639), s.1; *İzvestiya*, 14 Kasım 1938, № 264 (6731), s.1; *Komunist*, 15 Kasım 1938, № 263 (5494), s.1; *Yeni Yol*, 15 Kasım 1938, № 261 (4361), s.4; *Genç İşçi*, 15 Kasım 1938, № 261 (3101), s.4.

⁴⁴ "İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Seçilmesi ile İlgili, Ankara, 13 Kasım (TASS), Tüm Türkiye medyası İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla yazılar yayınlamaktadır. Yabancı devletlerden gelen tebrikler, İsmet İnönü'nün biyografisi ve Kemal Atatürk'le beraber olan resimleri gazetelerde yer almaktadır." *Pravda*, 14 Kasım 1938, № 314 (7639), s.1; *Bakinskiy Raboçiy*, 15 Kasım 1938, № 263 (5669), s.4.

⁴⁵ "Kemal Atatürk'ün Cenaze Törenine Gidecek Sovyet Heyeti, Moskova, 13 Kasım (TASS), Türkiye Cumhuriyeti'nin vefat eden cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılmak için Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı Potemkin, Karadeniz filosu kumandanı 2. derece flagman yoldaş Yumaşev ve SSCB'nin Türkiye'deki Büyükelçisi A. V. Terentiyev görevlendirilmiştir." *Pravda*, 14 Kasım 1938, № 314 (7639), s.1; *İzvestiya*, 14 Kasım 1938, № 264 (6731), s.1; *Trud*, 14 Kasım 1938, № 261 (5414), s.4; *Komunist*, 14 Kasım 1938, № 262 (5493), s.1. *Bakinskiy Raboçiy*, 14 Kasım 1938, № 262 (5668), s.1. *Yeni Yol*, 14 Kasım 1938, № 260 (4360), s.4.

katılacak heyeti belirleyen Sovyet yetkililer, Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliğini arayarak törenin tarihi ve yeri konusunda bilgi istemişlerdir. Elçiliğin bu konuda yeterli bilgisi bulunmadığından cevap verilememiş ve bu doğrultuda Ankara'dan acil malumat istenmiştir.⁴⁶ Cenaze tarihi ile ilgili malumat alınınca da Sovyet delegesi törene katılmak için yola çıkmıştır.

15, 16 ve 17 Kasım tarihli Sovyet basınına Atatürk'ün cenaze töreniyle ilgili her gün bir kısa haber yansımıştır. Bunlar sırasıyla, Atatürk'ün naaşının cenaze töreninden sonra Etnografya müzesi salonunda korunması,⁴⁷ Ankara'daki Sovyet kolonisinin Atatürk'ün anıtına çelenk bırakması⁴⁸ ve Atatürk'ün naaşının İstanbul'dan Ankara'ya götürüleceği güzergâh konusundaki⁴⁹ haberlerdir.

Cenaze günü yaklaşınca katılacak yabancı ülkeler de hangi heyetle ve ne şekilde katılacaklarını duyurmaya başlamışlardır. 18 Kasım günü basına yansıyan iki haberden biri bu konuya ayrılmıştır.⁵⁰ Diğer bir haber ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeni hükûmete güven oyu vermesiyle ilgilidir. Haberde

⁴⁶ *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s. 187.

⁴⁷ “Kemal Atatürk'ün Cenaze Töreniyle İlgili, Ankara, 14 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın verdiği malumata göre, vefat eden Kemal Atatürk'ün naaşı resmi devlet töreninden sonra Ankara'daki Etnografya Müzesi'nin salonunda korunacaktır. Anıtkabir hazır olduktan sonra Atatürk'ün naaşı anıtkabire taşınacaktır.” Bkz. *Pravda*, 15 Kasım 1938, № 315 (7640), s.5; *İzvestiya*, 15 Kasım 1938, № 265 (6732), s.4; *Komunist*, 15 Kasım 1938, № 263 (5494), s.4; *Bakinskij Raboçij*, 16 Kasım 1938, № 264 (5670), s.4.

⁴⁸ “Sovyet Kolonisi Kemal Atatürk'ün Anıtına Çelenk Bıraktı, Ankara, 15 Kasım (TASS), Bugün, Ankara Sovyet kolonisi canlı çiçeklerden hazırlanan ve üzerinde “Ankara Sovyet Kolonisinden Atatürk'e” yazılı bant olan çelengi Kemal Atatürk'ün anıtına bıraktı. Tüm koloni iki dakikalık saygı duruşuyla Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanını andılar.” *İzvestiya*, 16 Kasım 1938, № 266 (6733), s.1.

⁴⁹ “Atatürk'ün Naaşı Ankara'ya Götürülüyor, Ankara, 16 Kasım (TASS), Bugünkü gazeteler, Atatürk'ün naaşının gemi ile İstanbul'dan İzmir'e, İzmir'den de Ankara'ya demiryoluyla götürüleceği yönünde hükümet haberini yayınlamışlardır.” *İzvestiya*, 17 Kasım 1938, № 267 (6734), s.1.

⁵⁰ “Yabancı Heyetler Kemal Atatürk'ün Cenaze Töreninde, Ankara, 17 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın haberine göre, Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün cenaze törenine 5 ülke -İngiltere, Fransa, SSCB, Yunanistan ve Romanya deniz kuvvetleri birlikleriyle, İran, Bulgaristan ve Yugoslavya ise deniz kuvvetlerinden bir grupla katılacaklardır. Bir çok ülke Ankara'ya özel heyetler göndermektedir. Sovyet heyeti Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı Potemkin, Fransa heyeti İçişleri Bakanı Albert Sarro, Afgan heyeti kralın amcası Veli Han başkanlığında geleceklerdir. Yunanistan'dan Yunanistan başbakanı Metaksas, Arnavutluk'tan Adalet Bakanı Şatku, Yugoslavya'dan Savunma Bakanı Nediç, Bulgaristan'dan Savunma Bakanı Daskalov, Romanya'dan Havacılık Bakanı Teodoresku geleceklerdir. İngiltere heyetinde mareşal Bird Wood ve Akdeniz Filosu komutanı Pound bulunacaklardır. Alman heyetine Almanya eski Dışişleri Bakanı von Neurath, İtalya heyetine İtalya'nın eski Ankara elçisi Aloizi Pompeo başkanlık edeceklerdir. Cenaze töreni dolayısıyla hükümetin yayınladığı programa göre cenaze günü olan 21 Kasım günü tüm devlet kurumları kapalı olacaktır. Bayraklar 22 Kasım'a kadar indirilmiş olacak. Tüm büyük kentlerde ve yerleşim yerlerinde Kemal Atatürk'ün cenaze günü matem törenleri düzenlenecek. Kemal Atatürk'ün naaşı 19 Kasım gününe kadar İstanbul'da bekletilecek, ancak o tarihten sonra Ankara'ya götürülecektir.” *İzvestiya*, 18 Kasım 1938, № 268 (6735), s.2.

özellikle, Başbakan Celal Bayar'ın, Kemal Atatürk'ün ideallerinin sadık devamcısı olacakları, barışı öne çıkaran dış politikayı değiştirmeyecekleri ve Türkiye'nin uluslararası taahhütlerinin ve dostluk ilişkilerinin gelişmesine hizmet edecekleri fikrine vurgu yapılmaktadır.⁵¹ Bu haberin yanında yer alan kısa bir haberde, yine dış politikaya yer verilmektedir. Habere göre, Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, verdiği bir mülâkatta, hükûmetin dış politika konusunda Meclis'e sunduğu programı esas alarak Fransa ile ticarî, ekonomik ve malî ilişkilerin genişletilmesine taraftar olduğunu ifade etmiştir.⁵²

Cenazeye katılacak heyetler artık Türkiye'ye gelmeye başlamışlardır. Sovyet heyeti de 18 Kasım günü Boğaz'dan giriş yapmıştır. Burada Sovyet heyetini Türkiye'deki Sovyet elçisi Terentiyev ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın yetkilileri karşılamışlardır. Boğazın kıyısındaki Türkiye topçuları 21 top ateşi ile heyeti selamlamışlardır.⁵³ 20 Kasım günü ise Sovyet heyeti cenazeye katılmak için Ankara'ya gelmişlerdir.⁵⁴

Cenaze töreninin yapıldığı 21 Kasım 1938 günü, yurt dışından gelen yabancı heyetler, milletvekilleri, askerler, bürokratlar, halk büyük bir hüznün ve saygı içinde bir araya gelmişlerdir. Atatürk'ün naaşı, konulduğu Meclis binasından alınarak top arabasına yerleştirilmiştir. Top arabasının önünde saygı geçidi yapılmıştır. Yabancı devletlerin gönderdikleri kıtaların geçişi başlamıştır. Bu sırada Alman, Bulgar, Fransız, İngiliz, İtalyan, Yunan, İran, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya'dan gelmiş kıtalar da Atatürk'ün naaşını bayrak ve kılıçlarıyla selamlamışlardır. Tören yürüyüşle devam etmiş ve Atatürk'ün naaşı

⁵¹ "Parlamento Yeni Türkiye Hükûmetine Güvenini Bildirdi, Ankara, 17 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın verdiği bilgilere göre, dün Türkiye parlamentosunun toplantısı olmuş ve Bakanlar kurulu başkanı Celal Bayar hükümet programıyla ilgili bilgi vermiştir. Celal Bayar, hükûmetin daha önce uygulanan programa devam edeceklerini ve Kemal Atatürk'ün ideallerinin sadık devamcısı olacaklarını bildirmiştir. Türkiye'nin dış politikasına da değinen Bayar, barışı ön gören bu siyaseti değiştirmeyeceklerine ve Türkiye'nin uluslararası taahhütlerinin ve dostluk ilişkilerinin gelişmesine hizmet edeceklerine söz vermiştir. Meclis hükûmete güvenini bildirmiştir." *Pravda*, 18 Kasım 1938, № 318 (7643), s.1; *İzvestiya*, 18 Kasım 1938, № 268 (6735), s.2; *Komunist*, 20 Kasım 1938, № 267 (5498), s.1.

⁵² *Pravda*, 18 Kasım 1938, № 318 (7643), s.1.

⁵³ "Sovyet Heyeti Kemal Atatürk'ün Cenaze Töreni İçin Geldi, Ankara, 18 Kasım (TASS), Bugün Sovyet Hükûmeti heyeti Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılmak için torpidoyla Türkiye'ye geldi. Boğazda heyeti SSCB'nin Türkiye'deki büyükelçisi yoldaş Terentiyev ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, deniz kuvvetlerinin ve yerel garnizonun yetkilileri karşıladı. Boğazdan geçerken torpidodan 21 top ateşi -"milletler selamı"- açıldı. Kıyıdaki Türk topçuları da 21 top ateşi ile heyetimizi selamladılar." *Pravda*, 19 Kasım 1938, № 319 (7644), s.1; *İzvestiya*, 20 Kasım 1938, № 269 (6736), s.1; *Komunist*, 20 Kasım 1938, № 267 (5498), s.1; *Yeni Yol*, 20 Kasım 1938, № 265 (4365), 4.s; *Genç İşçi*, 20 Kasım 1938, № 265 (3105), s.4.

⁵⁴ "Sovyet ve İspanya Heyetleri Ankara'ya Geldiler, Ankara, 21 Kasım (TASS), Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılmak için Sovyet ve İspanya Cumhuriyeti heyetleri dün Ankara'ya geldiler. Onları SSCB'nin elçilik üyeleri ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın yetkilileri karşıladı." *Pravda*, 22 Kasım 1938, № 322 (7647), s.1; *İzvestiya*, 22 Kasım 1938, № 271 (6738), s.1; *Trud*, 22 Kasım 1938, № 268 (5421), s.1.

Etnografya müzesine getirilmiştir. Anıt mezar yapılarına kadar geçici olarak Atatürk'ün naaşı bu müzede korunmuştur.⁵⁵ Çok sayıda ülkenin heyet gönderdiği ve yüksek düzeyde katıldığı Atatürk'ün cenaze töreni Sovyet basınına iki gün gecikmeli-23 Kasım tarihinde aşağıdaki kısa haberle yansımıştır:

Sovyet Heyeti Atatürk'ün Cenaze Töreninde Bulundu,
Ankara, 22 Kasım (TASS), Dün Ankara'da düzenlenen Atatürk'ün cenaze töreninde Sovyet torpidosunun denizçi heyeti vefat edenin naaşı karşısında geçitte bulundular. Atatürk'ün naaşının geçici olarak konulduğu Etnografya müzesinin en görünür yerinde "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden" yazılı çelenk görünmekteydi. Türkiye Deniz Kuvvetleri komutanı amiral Şükrü Okan, Sovyet denizcilerine cenaze törenine katılmalarından dolayı teşekkür etti.⁵⁶

Cenazeye katılan ülke delegeleri, başkanlar tören sonrası ülkelerine geri dönmeye başlamışlardır. Sovyet basınına yansıyan habere göre, Sovyetler Birliği'nden törene katılan heyet iki grup şeklinde ve farklı günlerde Ankara'dan ayrılmışlardır. Ankara'da yerel yöneticiler ve halk tarafından sıcak bir misafirperverlikle karşılanan, şereflerine Ankara'da veda gecesi düzenlenen Sovyet askerî kıtası 22 Kasım günü onlara ayrılan özel trenle İstanbul'a doğru yola çıkmışlardır.⁵⁷ Dışişleri Halk Komiser yardımcısı Potemkin, Karadeniz filosu kumandanı 2. dereceli flagmanlı Yumaşev ve yanlarında SSCB'nin Türkiye'deki elçisi yoldaş Terentiyev'in bulunduğu ikinci grup 24 Kasım tarihinde İstanbul'a gitmek üzere Ankara'dan ayrılmışlardır. Garda düzenlenen uğurlama törenine Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Savunma Bakanı Kazım Özalp olmak üzere devlet yetkilileri katılmışlardır.⁵⁸

⁵⁵ Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze törenin özellikle Ankara kısmı ile ilgili geniş bilgi için Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Atatürk Yolu*, Sayı 43, Bahar 2009, s. 531-553.

⁵⁶ *Pravda*, 23 Kasım 1938, № 323 (7648), s.1; *İzvestiya*, 23 Kasım 1938, № 272 (6739), s.1; *Trud*, 23 Kasım 1938, № 269 (5422), s.1; *Komunist*, 24 Kasım 1938, № 271 (5402), s.4; *Bakinskij Raboçij*, 24 Kasım 1938, № 271 (5677), s.1; *Yeni Yol*, 24 Kasım 1938, № 269 (4369), s.1.

⁵⁷ "Türkiye'de Bulunan Sovyet Deniz Kuvvetleri Heyeti, Ankara, 23 Kasım (TASS), Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılan Sovyet deniz kuvvetleri heyeti, dün onlar için ayrılan özel trenle İstanbul'a gittiler. Sovyet kolonisi ve Türk askerî yetkililer Sovyet denizcilerine uğurlama töreni düzenlediler. Ankara'da bulundukları sürede heyet yerel yöneticiler ve halk tarafından sıcak misafirperverlikle karşılanmıştır. Ankara'daki Sovyet kolonisi heyetin şerefine veda gecesi düzenlemiştir." *Pravda*, 24 Kasım 1938, № 324 (7649), s.1; *İzvestiya*, 24 Kasım 1938, № 273 (6740), s.2; *Trud*, 24 Kasım 1938, № 270 (5423), s.1.

⁵⁸ "Sovyet Heyeti İstanbul'a Gitmek Üzere Ankara'dan Ayrıldı, Ankara, 25 Kasım (TASS), Atatürk'ün cenaze törenine katılan Sovyet heyeti-Dışişleri Halk Komiser yardımcısı yoldaş Potemkin, Karadeniz filosu kumandanı 2. dereceli flagmanlı yoldaş Yumaşev dün İstanbul'a gitmek üzere Ankara'dan ayrılmışlardır. SSCB'nin Türkiye'deki elçisi Terentiyev yoldaş ta onlarla beraber hareket etmiştir. Heyetin yola çıkması dolayısıyla garda tören düzenlenmiştir. Heyeti Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Savunma Bakanı Kazım Özalp, Dışişleri Bakanlığı protokol dairesi müdürü, Ankara'nın askerî sorumluları, Savunma Bakanlığı'nın müşavirleri,

İkinci grup Sovyet delegeleri Ankara'dan ayrılmadan önce Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Meclis Başkanı Abdülhalik Renda ile yaptığı görüşmelerin samimi dostluk şeklinde sürdüğüne dikkat çeken Sovyet basını, görüşmelerin içeriği ile bilgi vermemektedir.⁵⁹ İstanbul'da buluşan Sovyet delegeleri 26 Kasım günü başlarında Potyemkin olmakla ülkelerine dönmek üzere yola çıkmışlardır.⁶⁰

Atatürk'ün cenaze töreni sonrası cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Türk Milletine Beyannâmesi⁶¹ ve ayrıca Türkiye-Almanya ticarî ilişkilerinin iyi olmadığını göstermek için hazırlanan "Almanya'nın Türkiye'ye Kalitesiz Mal Satışı Dolayısıyla Baskısı" haberi⁶² de basında yer almaktaydı. Hem Atatürk'ün

İspanya'nın Türkiye'deki maslahatgüzârı, Çin'in maslahatgüzârı, İsveç elçisi ve Sovyet kolonisi, elçiliğin elemanları yolcu etmişlerdir. Potemkin ve Terentiyev yoldaşlar Ankara'dan ayrılmadan önce Savunma Bakanı Özalp'la görüşmelerde bulunmuşlardır." *Pravda*, 26 Kasım 1938, № 326 (7651), s.1; *İzvestiya*, 26 Kasım 1938, № 274 (6741), s.2; *Trud*, 26 Kasım 1938, № 271 (5424), s.1; *Komunist*, 27 Kasım 1938, № 273 (5504), s.4; *Bakinskiy Raboçiy*, 27 Kasım 1938, № 273 (5679), s.1; *Yeni Yol*, 27 Kasım 1938, № 271 (4371), s.4.

⁵⁹ "SSCB Heyeti Türkiye Devlet Yetkilileri ile Görüştü, Ankara, 24 Kasım (TASS), Dün Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı İsmet İnönü konutunda Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun da katılımıyla SSCB Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı Potemkin yoldaşı ve SSCB'nin Türkiye'deki büyükelçisi Terentiyev yoldaşı kabul etmiştir. Bu samimi görüşme bir buçuk saat devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanıyla görüşten önce Potyemkin ve Terentiyev Türkiye Dışişleri Bakanı'nın yanında bulunmuş ve uzun süren dostluk görüşmesi yapmışlardır. Aynı gün Potemkin ve Terentiyev Türkiye parlamento başkanı Abdülhalik Renda'nın yanında bulunmuşlardır. Abdülhalik Renda da cevap görüşmesi için Sovyet elçiliğine gelmiştir. Meclis Başkanıyla her iki görüş samimi dostluk havasında devam etmiştir." *Pravda*, 25 Kasım 1938, № 325 (7650), s.1; *İzvestiya*, 26 Kasım 1938, № 274 (6741), s.2; *Komunist*, 26 Kasım 1938, № 272 (5503), s.4; *Yeni Yol*, 26 Kasım 1938, № 270 (4370), s.1; *Genç İşçi*, 26 Kasım 1938, № 270 (3110), s.1.

⁶⁰ "Sovyet Heyeti Vatana Dönmek Üzere İstanbul'dan Aynıldı, İstanbul, 26 Kasım (TASS), Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılan Sovyet heyeti, başta Potemkin olmak üzere bugün İstanbul'dan Sivastopol'a gitmek üzere ayrılmışlardır." *Pravda*, 27 Kasım 1938, № 327 (7652), 1. sayfa; *İzvestiya*, 27 Kasım 1938, № 275 (6742), s.1; *Trud*, 27 Kasım 1938, № 272 (5425), s.1; *Komunist*, 28 Kasım 1938, № 274 (5505), s.4; *Bakinskiy Raboçiy*, 28 Kasım 1938, № 274 (5680), s.1; *Yeni Yol*, 28 Kasım 1938, № 272 (4372), s.1; *Genç İşçi*, 28 Kasım 1938, № 272 (3112), s.4.

⁶¹ "İsmet İnönü'nün Türk Halkına Beyannâmesi, Ankara, 23 Kasım (TASS), Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı İsmet İnönü Atatürk'ün anısına Türk halkına beyannâme yayınlamıştır. Beyannâmede yazarı: Atatürk, bizim en şiddetli ve adaletsiz taaruzlara maruz olduğumuz günde baş kaldırmıştır. O Türk halkının davasının adil olduğunu ilân etmiştir. Atatürk en büyük başarıyı kazandıktan sonra kendi hayatını Türk halkının hukukunu esaslandırmaya ve insanlık karşısında onun hizmetlerini ebedileştirmeye adanmıştır. Atatürk'ün bize bıraktığı en kıymetli miras, cumhuriyet, milliyetçilik, halkçılık, inkılapçılık ve devletçilik prensipleridir. Beşeriyetin geleceği halklar arasında kardeşliktedir -budur Atatürk'ün en kıymetli ideali. Beyannâmenin sonunda Türk halkı adından, Türk halkının matemine ortak olan bütün halklara teşekkür ediliyor." *Pravda*, 24 Kasım 1938, № 324 (7649), s.5; *İzvestiya*, 24 Kasım 1938, № 273 (6740), s.2; *Genç İşçi*, 26 Kasım 1938, № 270 (3110), s.1.

⁶² "Almanya'nın Türkiye'ye Kalitesiz Mal Satışı Dolayısıyla Baskısı, İstanbul, 23 Kasım (TASS), Son dönem Türkiye gazeteleri, Türkiye'nin sipariş ettiği ticarî gemilerin yapımına faşist Almanya'nın vicdanı yanaşmadığından dolayı tehlike sinyallerinin çaldığını yazmaktalar. Almanların yaptığı bir kaç gemi deneme amaçlı olarak Türkiye gemi sahasına girmiştir. Onlardan Etrusk adlı gemi kısa süre önce Akdeniz limanlarında hizmete girmiştir. Türkiye basının yazdığına

vefatının Sovyet basınına yansımaları, hem de dönem Türkiye-Sovyet ilişkilerini değerlendirmek bakımından, Kasım'ın son günlerinde Sovyet basınında yer alan bir haberden de bahsetmekte fayda vardır. Haber, Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Türkiye-Sovyet ilişkileri konusunda TASS muhabirine verdiği demeci içermektedir. Habere göre, Saraçoğlu, verdiği mülakatında Türkiye-Sovyet ilişkilerinin gerçeklikler üzerine kurulduğuna ve SSCB ile ilgili sadece Türkiye dış politikası değil, Türk halkının da derin ve samimi duygularının değişmediğine vurgu yapmıştır.⁶³

Sovyet Basınında Atatürk'ün Vefatı Hakkında Makaleler

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Sovyet basınında Atatürk'le ilgili haberler dışında; biri *Pravda*'da,⁶⁴ diğer ikisi *İzvestiya*'da⁶⁵ olmak üzere 3 makale yayınlanmıştır. *Pravda* ve *İzvestiya* gazetelerinde 11 Kasım 1938 tarihinde yayınlanan birer yazı Atatürk'ün kısa biyografidir. Nerede ise aynı hacimde olmaları, kullanılan ifadeler, cümleler ve fikirlerin benzerliği yazının aynı kaynaktan dağıtıldığını göstermektedir. Mustafa Kemal'in Saltanat ideresine karşı hareketleri, 1915 yılında Çanakkale'de İngilizlere karşı gösterdiği başarı, Millî Mücadele döneminde Emperyalizme karşı verilen mücadele, Türkiye Cumhuriyetin kurulması ve Sovyetler Birliği ile kurulan dostluk ilişkileri bu yazıların ana hatlarını oluşturmaktadır. N. Vasilyev imzasıyla *İzvestiya*'da yayınlanan ikinci yazı ise daha hacimli ve öteki iki yazıdan farklı olarak daha

göre, bu gemi ilk iki seferinde gereğinin çok altında bir hız göstermiştir. Anlaşma şartlarına göre gemi saatte 15 mil yol katetmesi gerekirken, denemelerde 13 milin üstüne çıkamamıştır (1 mil 1.6 km'dir). Normal şartlarda işe başladığında ise hızı ilk seferinde 10 mil, ikinci seferinde ise 8 mile kadar gerilemiştir. Gemi belirlenen limana (Mersin limanına) 11 saat gecikmeli gelmiştir. Bu şekilde, "konforlu" gemiyi daha işe başlamadan, geniş teknik bakımı için Almanya'ya göndermek gerekir." *Pravda*, 25 Kasım 1938, № 325 (7650), s.5.

⁶³ "Şükrü Saraçoğlu Türkiye-Sovyet İlişkileri Hakkında, Ankara, 29 Kasım (TASS), Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu dün TASS'ın muhabirini kabul ederek Türkiye-Sovyet ilişkileri konusunda bilgi vermiştir: "Bana tanıdığınız bu fırsatı değerlendirerek, size ve vasitanızla Sovyet kamuoyuna, Türkiye-Sovyet ilişkilerinin kurulduğu ilk günlerdeki gibi tüm alanlarda samimi dostluk şeklinde değişmez olarak devam ettiğini duyurmak isterim. Büyük komşu devletle bizim ilişkilerimiz gerçeklere dayanmaktadır. Bu gerçekler Türkiye ve Sovyetlerde yeni rejimler kurulduğunda yaşanan olaylardan doğmuştur. Memnunkula ifade etmek isterim ki, SSCB ile ilgili sadece Türkiye dış politikası değil, Türkiye halkının derin ve samimi duyguları da değişmemiştir. Tam bu günlerde eski ve aziz dostumuz ve SSCB'nin önemli temsilcilerinden, Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı S. Potemkin'i burada kabul ederken, dostluğumuzdan ve bir az önce size söylediklerimin hepsinden konuştuk." *Pravda*, 30 Kasım 1938, № 330 (7655), s.5; *Komunist*, 1 Aralık 1938, № 376 (5507), s.4; *Bakinskiy Raboçiy*, 1 Aralık 1938, 276 (5683), s.4.

⁶⁴ "Kemal Atatürk, biografiçeskaya spravka", *Pravda*, 11 Kasım 1938, № 311 (7636), s. 4.

⁶⁵ "Kemal Atatürk", *İzvestiya*, 11 Kasım 1938, № 262 (6729), s.2 Bu yazıda Atatürk'ün küçük bir resmi kullanılmıştır; N. Vasilyev, "Sozdatel' Novoy Turtsii", *İzvestiya*, 12 Kasım 1938, № 263 (6730), s.2.

detaylıdır. Yazının tercümesini söylem örneği olması bakımından burada aktarmak fikir verecektir:

Yeni Türkiye'nin Kurucusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu grup I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş; Osmanlı ordusu her tarafta bozulmuş, ağır şartlar altında ateşkes anlaşması imzalamış...Uzun yıllar süren Dünya Savaşı halkı yorgun ve fakir duruma düşürmüştür... Halkı ve ülkeyi Dünya Savaşı'na sürükleyenler kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek gizlenmişlerdir... Saltanat ve hilâfet makamında oturan Vahdettin soysuzlaşmış, şahsını ve bir de tahtını korumak için yollar aramaktadır. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükûmet güçsüz, haysiyetsiz ve korkaktır...Antant (İtilâf) Devletleri, ateşkes anlaşmasının hükûmlerine uymayı gerekli bulmuyorlar. Onların donanma ve askerleri birer bahane ile İstanbul'a yerleşmişlerdir. Adana Vilâyeti Fransızlar, Urfa, Maraş, Antep İngilizler tarafından işgal olunmuştur. Antalya ve Konya'da İtalyan, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerî birlikleri bulunmaktadır... Nihayet, 15 Mayıs 1919 yılında...Yunan ordusu Antant (İtilaf) devletlerinin izniyle İzmir'e çıkmıştır...

Daha sonra Atatürk (Türklerin Atası) adını alan Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1927 yılında toplanan kongresinde, Dünya Savaşı sonununda Türkiye'nin düştüğü ümitsiz durumu kesin hatlarıyla bu şekilde değerlendiriyordu. Savaşı kazanan gruba dahil olan emperyalist güçler Türkiye'yi aralarında bölüşmüşlerdi. Saltanat hükûmeti ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu öngören baskıncı ve soyguncu yeni antlaşmaları imzalayarak, emperyalist devletlerinin paylaşım antlaşmalarını onaylamıştı.

Türk nüfusunun büyük bir kısmı ise sultan hizmetçilerinden farklı olarak, sömürgecilerin işgali altına girmek istemiyor ve bunu redd ederek tepkiler gösteriyorlardı. Anadolu'nun derinliklerinde İzmir, Trabzon, Samsun gibi şehirlerde emperyalist işgalcilere, işgallerine ve saltanata karşı millî bağımsızlık hareketi yükselmekteydi. Anadolu'nun millî burjuvası başlayan bu zorlu harekâta önderlik etmekteydi.

Kemal Atatürk, Türkiye'yi saran emperyalizme ve onun ajanı olan sultana karşı mücadeleyi başlatmak için 19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a çıktı. Kemal Atatürk'ün general olarak ün kazanması ve sultanın siyasetine karşı burjuva inkılabını başlatması, onun kısa sürede millî bağımsızlık mücadelesinin başına geçmesine sebep oldu. Atatürk Türk halkının millî çıkarlarını korumak ve Türk topraklarını yabancı devletlerin işgallerinden kurtarmak için sultan ordusundan geri kalanlarla köylü örgütlerini birleştirerek bir ordu kurma başarısını gösterdi. Atatürk'ün önderliğinde birleşen millî güçler İngilizlerin İstanbul'da dağıttıkları meclis yerine 23 Nisan 1920 yılında millî meclisi toplantıya çağırıldılar. Bu meclis Türkiye Büyük Millet Meclisi' oldu ve başkanlığına da Kemal Atatürk seçildi. Millî Meclis toplanma yeri olarak silahlardan ve işgallerden uzak ve Türkiye'nin kalbinde yerleşen Ankara'yı seçti.

Genç millî Türkiye emperyalizme karşı mücadelede yalnız değildi. Yabancı işgallere ve uluslararası emperyalizme karşı kahramancasına mücadele veren Sovyet Rusya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yardım müracaatına olumlu cevap verdi ve yardım elini uzattı. Büyük Millet Meclisi'nin açılışından 3 gün sonra Atatürk Türk Millî hareketini desteklemeleri için Sovyet hükûmetine mektup yazarak ricada bulundu. Cevap mektubunda Dışişleri Bakanlığı "Türkiye için pek mühim olan bugünlerde Rus ve Türk halklarını yaklaştıracak sağlam dostluk temellerini atmaktan bahtiyarlık duyarız" diyordu.

Kemal Atatürk, Ekim İhtilâli'nin sömürge ve yarı sömürge ülke halklarının bağımsızlık mücadeleleri için taşıdığı önemi ve rolü iyi anlamaktaydı. Onun 29 Kasım 1920 yılında Sovyet hükümetine gönderdiği telgrafında bunu açıklığıyla görmek mümkündür: "Kendi zincirlerini kırmaktan tatmin olmayan ve iki yıldan fazladır ki tüm dünyayı kurtarmak için örneği bulunmayan mücadele azmi gösteren Rus halkına, Türk halkının, duyduğu hayranlığı Size bildirmek Bana mutluluk vermektedir."

Şu da unutulmamalı ki, Atatürk'ün hem Milli Mücadele başında olduğu süreçte ve hem de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olduğu dönemde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında dostluk ilişkileri hep olmuştur. Türkiye sulh ve barış arayışında Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilerde bulunmuştur. Silahsızlanma Konferansında Sovyet heyetinin önerisini destekleyerek, savaştan uzaklaşma hakkındaki Kellogg Antlaşmasının yürürlüğe girmesi için 1929 yılında "Litvinov Protokolü"ne katılmıştır. Kemal Atatürk Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin önemini 1936 yılındaki Milli Meclis açılış konuşmasında şöyle belirtmekteydi: "Şunu hatırlatmak isterim ki, bizim SSCB ile olan dostluğumuz, bizim büyük kara ve deniz komşumuzla, 15 yıldır bize kendi önemini kanıtlayarak ilk kuruluş yılında olduğu gibi aynı güç ve önemiyle istikrarlı olarak gelişmektedir."

Sovyetler Birliği ile çok sıkı dostluk ilişkileri içinde olan Kemal Atatürk aynı zamanda dünyanın bölünmesine de karşı çıkarak kolektif güvenlik politikasına taraftar olmuştur. Bu konudaki düşüncelerini 1937 yılındaki (Romanya Dışişleri Bakan'ının Ankara'ya gelişiyle ilgili) konuşmasında belirtmekteydi: "Bütün dünya olayları bize bunu açıkca kanıtlamaktadır. En uzakta zannettiğimiz bir hadisenin bize bir gün temas etmeyeceğini bilemeyiz. Bunun için beşeriyetin hepsini bir vücut ve bir milleti bunun bir uzvu addetmek icap eder. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan diğer bütün âza müteessir olur... 'Dünyanın filan yerinde bir rahatsızlık varsa bana ne?' dememeliyiz. Böyle bir rahatsızlık varsa tıpkı kendi aramızda olmuş gibi onunla alâkadar olmalıyız."

Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık mücadelesini başlatan, dış ve iç politikasını belirleyen Kemal Atatürk, aynı zamanda Türk halkının siyasî ve sosyal hayatındaki değişikliklere neden olan bir çok reformlara teşebbüs eden ve reformları uygulayan liderdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaçağ yönetimi yerine Türkiye'ye cumhuriyet rejimi getirilmiştir. Yeni Cumhuriyet yasalarına göre ülkenin siyasî ve sosyal hayatının belirlenmesinde erkeklerle beraber, sultanlar zamanında hiçbir hakları olmayan kadınlar da rol almaktadırlar. Müslümanların dinî eğitim veren merkezleri kapatılmış, din devletten ayrılmış, halifelik kaldırılmıştır. Sosyal hayatın bir çok alanlarında Avrupalaşmaya geçilmiştir. Arap alfabesinin öğrenilmesindeki zorluklardan dolayı Latin alfabesine geçilmiştir. Bunun sonucu olarak okur-yazar sayısında ve eğitime katılımda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunları uygulamada zorluklarla karşılaşsa da, Kemal Atatürk uslanmamış, 1928 yılında köy köy, kent kent dolaşarak, elinde kalem yazı tahtası karşısına geçerek, halka alfabeyi öğretmek için öğretmenlik yapmıştır.

Atatürk önderliğinde uygulanan büyük işlerden biri de devletin sanayi alanına önem vermesi olmuştur. Bunun sayesinde ki Türkiye bu gün sanayide atımlar yapmaktadır ve bir çok sanayi tesislerine sahiptir. Yeni sanayi tesislerinin yapımı için de Türkiye Sovyetler Birliği'nden dost desteği olarak 8 milyon dolar kredi almıştır.

Türk halkının Millî Mücadelesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla adı sıkı sıkıya bağlı olan Kemal Atatürk'ün ölümü Türkiye ve onun tüm dostları için büyük kayıptır. Türk halkının en samimi dostu olan Sovyet toplumu çağımızın büyük önderinin vefatıyla derin üzüntü duymaktadır.

Büyük Millet Meclisi'nin 11 Kasım toplantısında Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü seçilmiştir. Bu seçim Kemal Atatürk'ün layıkli devamcısı olan birisinin Cumhurbaşkanı seçilmesi anlamına gelmektedir. İsmet İnönü Millî Mücadele döneminin kahramanlarından (İnönü soyadı, Türk ordusunun onun komutanlığında İnönü Meydan savaşında Yunan ordusunu yendikten dolayı verilmiştir). İsmet İnönü aynı zamanda Kemal Atatürk'ün iç ve dış politikayı belirlemedeki en yakın arkadaşlarından.

Bu seçim aynı zamanda, Kemal Atatürk döneminde Türkiye'nin dünya devletleri ve yakın dostlarıyla yürüttüğü samimi ve doğru ilişkilerin devam edeceği anlamına gelmektedir.⁶⁶

Sonuç

Sovyet Basını yayın hayatına başladığı 20. yüzyıl başlarından itibaren, öncelikle Rusya'da, eski Çarlık coğrafyasında ve devamında dünyanın diğer bölgelerinde yaşanan gelişmeleri takip etmiştir. Buralarda yaşananlarla ilgili sayfalarına taşıdığı haberlerde, dayandığı Bolşevik Partisinin ideolojik yaklaşımını ortaya koymuştur. Ekim 1917 yılında Sovyetlerin iktidara gelişiyle Sovyet Basını da iktidar hüviyetini kazanmıştır. Muhaliflikten ayrılarak önce iktidar, daha sonra da devlet basını olmuştur. Bundan sonra Sovyet basını, devletin iç ve dış politikasının destekçisi, Sovyet ideolojisinin bildiricisi olmuştur. Basın bu görevini yerine getirirken, özellikle dış ülkelerdeki gelişmeleri haber yaparken, devletin resmî haber ajansı olan TASS'ın kaynaklarını kullanmış, haberler ideoloji süzgecinden geçirilerek okuyucuya aktarılmıştır. Sovyet Basını, komşu ülke Türkiye'deki gelişmeleri de bu bağlamda izlemiş, bu ülke ile ilgili sayfalarında haberler ve makaleler yayınlamıştır.

Sovyet Basını Türkiye'deki gelişmeleri takip etmeyi Atatürk'ün hastalığı döneminde de sürdürmüştür. Mustafa Kemal Atatürk'ün hastalığı Sovyet basını tarafından takip edilerek, haber yapılmıştır. Vefatından itibaren ise Atatürk'ün cenaze töreniyle ilgili her gün basında haberlere yer verilmiştir. Bu haberler cenaze töreninin son gününe kadar devam etmiştir. Bu haberler devletin değişik kurumlarının yayınlarına yansımıştır.

Haber kaynağına bakıldığında basın, devletin resmi haber ajansı olan TASS'ın haberlerini kullanmıştır. Bu Ajansın haberleri dışında farklı bir kaynak haberine rastlanmamaktadır. Bundan dolayı da çeşitli gazetelerde yayınlanan haberler aynı olmuştur. Bazı gazeteler TASS'ın haberlerini tam metin, bazıları bir paragraf, bazıları da bir kaç cümle şeklinde sayfalarına taşımışlardır. İlk günler

⁶⁶ Vasilyev, agm., s.2.

haberler daha görünür yerlerde yayınlanırken, sonraki günler bir kaç cümleyle sınırlanınca gazete sayfalarında çok küçük kalmışlardır. Kimi zaman ilk, kimi zaman da son sayfanın köşelerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Bazı günler haberler hem merkez ve hem de taşra yayınlarında bir kaç gün gecikmeli olarak yayınlanmışlardır. Gazetelerden, Moskova’da yayınlanan ve devletin resmi yayınları olan *Pravda* ve *İzvestiya* gazeteleri küçük haberlerle de olsa cenaze törenini sayfalarına taşımışlardır. Diğer gazetelerde ise haber yayını konusunda süreklilik görülmemektedir. Taşrada yayınlanan gazetelerde de merkez Moskova’da yayınlanan haberler dışında farklı bir habere rastlanmamaktadır.

Atatürk’ün vefatı ve cenaze töreni ile ilgili bu tekdüze habercilik Sovyet basını için yapılan “Siyasî platformları aynı olduğundan komünistlere, gençlere, mekteplilere hitap etmelerine bakmayarak sanki bütün yazıları aynı kalıptan, aynı kaleminden çıkıyordu”⁶⁷ eleştirisini doğrulamaktadır. Aynı tekdüze habercilik makalelerde de kendini göstermiştir. Tek kaleminden çıkar gibi çoğu zaman aynı cümleler, paragraflar, fikirler makalelerde tekrarlanır olmuştur. Basındaki haber ve makalelerde sadece iki resim kullanılmıştır. Bunlar Atatürk’ün ve İsmet İnönü’nün küçük boy resimleridir. Cenaze töreniyle ilgili resimler ise kullanılmamıştır. Bir çok ülke cenaze törenine Başbakan, Bakanlar düzeyinde katılırken Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı, Türkiye’de bulundurduğu elçi ve Karadeniz filosu 2. dereceli flagmanı düzeyinde katılmıştır.

Atatürk’ün vefatının Sovyet basınına yansımalarına ve devletin cenaze törenine katılımına bakıldığında, 1936 Montrö Boğazlar sözleşmesi sonrası soğumaya başlayan ve İkinci Dünya Savaşı öncesi kopma noktasına gelecek Sovyet-Türkiye ilişkilerinin etkilerini ve yansımalarını görmek mümkündür.

Kaynaklar

- AĞAYEV Elnur, Gazete Sie Toliş, 79 let, <http://tolishpress.org/news/1018.html>
- ANDRONOV S.A- S.V. TSUKASOV (1975) *Pravda, Bol’shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 20, 3.izd., Moskova.
- ARMAOĞLU Fahir (2005) *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Cilt 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Ayın Tarihi* (1938) Sayı 60 Mükerrer, 1-30 2ci Teşrin (Kasım).
- Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları* (2001) Cilt IV, Haz. Bilal N. ŞİMŞİR, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara..
- Bakinskiy Raboçiy* (1938) 11 Kasım-1 Aralık, № 260 (5666)- 276 (5683).
- Bakinskiy Raboçi- Bakü İşçisi (1976) *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 1, Bakü.
- Bakinskiy Raboçiy-Bakü İşçisi (1970) *Bol’shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 2, 3.izd. Moskova.

⁶⁷ Mehmet İsmayıl, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 293.

- Belgelerle Atatürk* (1999) T. C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BOLAT Bengül Salman (2007) *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları 1923-1960*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.
- Genç İşçi* (1938) 11-28 Kasım, № 258 (3098)-272 (3112).
- HASANLI Cemil (2005) *Sovyet-Türkiye: Soğuk Savaş'ın Smak Meydanı*, Bakü.
- İskra (1980) *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 4, Bakü.
- İSMAYIL Mehmet (2002) XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler*, Ed. Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- İzvestiya* (1938) 10-27 Kasım, № 261 (6728)- 275 (6742).
- Kemal Atatürk-Biograficeskiy spravka (1938) *Pravda*, 11 Kasım, № 311 (7636).
- Kemal Atatürk (1938) *İzvestiya*, 11 Kasım, № 262 (6729).
- Kommunist (1981) *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 5, Bakü.
- Komunist* (1938) 11 Kasım-1 Aralık 1938, № 260 (5491)- 276 (5507).
- Konstitutsiya (Osnovnyy Zakon) Soyuzu Sovyetskikh Sotsialisticheskikh Respublik* (1989) Moskova.
- Krasnaya Zvezda-Kızıl Yıldız (1973) *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 13, 3.izd., Moskova.
- KUZNETSOV İ V. (2002) *İstoriya Oteçestvennoy Jurnalistiki (1917-2000)*, Moskova.
- OVSEPYAN R. P (1999) *İstoriya Noveyşey Oteçestvennoy Jurnalistiki*, Moskova.
- 15-letiyе Turetsko-Sovyetskogo dogovora (1936) *Bakinskiy Raboçiy*, 20 Mart, № 66 (4865).
- 15 let Sovyetsko-Turetskoy Drujbi (1936) *Bakinskiy Raboçiy*, 17 Mart, № 64 (4863).
- Pravda* (1938) 10-30 Kasım, № 310 (7635)-330 (7655).
- Sie Tolış* (1938) 17 Kasım, №. 54.
- SSSR i Turtsiya (1917-1979)* (1981) Moskova.
- ŞAHVERDİYEV Akif (2006) *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*, Bakü.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1988) Atatürk'ün Hastalığı, *Belleten*, Cilt III, Sayı 204, Kasım.
- Taqvim (1986) *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 9, Bakü.
- Trud (1977) *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 26, 3. izd., Moskova.
- Trud (1938) 11-27 Kasım, № 259 (5412)- 272 (5425)
- TYURİN M. İ. (1972) *İzvestiya Sovyetov Deputatov Trudyaşçısıy SSSR-SSCB Emekçileri Halk Temsilcileri Sovyetinin Haberleri*, *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 10, 3.izd., Moskova.
- UZUN Hakan (2009) Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni, *Atatürk Yolu*, Sayı 43, Bahar.
- Yeni Yol* (1938) 11-28 Kasım, № 258 (4358)- 272 (4372).
- VASİL'YEV N. (1938) Sozdatel' Novoy Turtsii, *İzvestiya*, 12 Kasım, № 263 (6730).
- ZUBKOVA L. Yu. (1976) *Telegrafnoe agentstvo Sovyetkogo Soyuzu TASS- Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı TASS*, *Bol'shaya Sovyetskaya Ensiklopediya*, Tom 25, 3.izd., Moskova.

Türk Dış Politikasında Nerelere Gelindi?

Umut ARIK

Lefke Avrupa Üniversitesi

ARIK, Umut, Türk Dış Politikasında Nerelere Gelindi? CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 157-165.

Son zamanlarda Türk dış politikası kamuoyuna, gerek bölgesel gerekse küresel düzeyde olumlu sonuçlar sağlayan, çok yönlü ve ön alıcı bir yaklaşım bütünü olarak sunulmaktadır. Bu iddiayı doğrulamak için , Avrupa Birliğine tam üyelik, Kıbrıs, Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler, Irak ve PKK terörü, Orta Doğu ve İsrail ve Araplarla ilişkiler, İran ve nükleer faaliyetleri, Türk-Ermeni etkileşimindeki gelişmeler ve sözde Soykırım konusundaki iddialar, Türkiye-Azerbaycan dostluğu, Gürcistan dahil Trans-Kafkasya'daki ilişkiler, genelde Türk-Rus ilişkileri ve özelde enerji bağımlılığı ve transit yolları, Türkiye'nin Sovyet ardılı Avrasya'daki ve Yugoslavya ardılı Balkanlar ve Güneydoğu Avrupa'daki özel rolü ve sonuncusu ve aynı ölçüde önemlisi, Türk ekonomisinin süregelen dünya ekonomik krizi çerçevesindeki durumu gibi, Türk ulusal çıkarlarının başlıca ilgi alanlarındaki gelişmeleri değerlendirmek gerekir. İlgili tahliller, resmî dış politika tutumları konusunda bazı sorular ortaya çıkarabilir.

Anahtar Sözcükler: Türk Dış Politikası (1990'lar ve sonrası), Avrupa Birliği, KKTC, Irak ve PKK Terror, Türk-Rus İlişkileri.

ARIK, Umut, Quo Vadis Turkish Foreign Policy. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 157-165.

Recently the Turkish Foreign Policy is presented to the public as a multi-dimensional, pro-active complex with positive results both at the regional and the global level. In order to verify this claim it is necessary to evaluate the developments in the principal areas of Turkish national interest such as the full membership to the European Union, Cyprus, the relations with the United States, Iraq and the PKK terror, the Middle East and the relations with Israel and the Arabs, the connection with Iran and its nuclear activities, the evolution of the Turkish-Armenian interaction and the claims regarding the so-called Genocide issue, Turkish-Azeri friendship, relations in Trans-Caucasia including Georgia, Turkish-Russian relations in general and the energy dependency and transit routes in particular, the special role of Turkey

in post-Soviet Eurasia and post-Yougoslav Balkans and South Eastern Europe, and, last but not the least, the Turkish economy in the context of the ongoing world economic crisis. The relevant analyses may lead to some questions about the official foreign policy attitudes.

Key Words: Turkish Foreign Policy in 1990s and after, European Union, Turkish Republic of Northern Cyprus, Irak and PKK Terror, Turkish-Russian relations.

Uzun süredir Türkiye'nin, komşularıyla sıfır sorun öngören, çok yönlü, stratejik derinlik içeren, proaktif, çevresindeki arızalı ilişkilerde uzlaştırma rolü oynayan, bir çok ülkeyle stratejik ortaklık kurmayı becermiş ve hatta “model ortaklıklar” kurabilmiş, dahil olduğu küresel ve bölgesel uluslararası kuruluşlarda ön alan, hem özel hem genel planda merkezî roller kazanmış, enerji-çevre-ulaşım-iletişim gibi alanlarda ağırlıklı bir konum elde etmiş, dünyayı sarsmaya devam eden ekonomik krizin etkilerinden kendisini kurtarmış, kısaca, her açıdan çok başarılı bir dış politika yürüttüğü izlenimi Türk kamuoyuna sunulagelmektedir. Acaba durum gerçekten nedir? Bunu inanılır biçimde saptayabilmek için Türkiye'nin en öncelikli ulusal çıkarları kapsamında hangi koşullarla karşı karşıya bulunduğumuza tek tek bakmak gerekir.

Türkiye için yaşamsal önemi bulunan ve bizzat katıldığım 13 Eylül 1963 yılındaki Ankara Anlaşmasından bu yana Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerde, *Müzakere Çerçeve Belgesi*'nin alelacele kabulünün bir sonucu olarak, ucu açık ve sonucu AB üyelerinin yapacakları referandumlara kadar belli olamayacak, ancak Türkiye'nin hiç karşılık almadan, vazgeçilmez biçimde Avrupa Birliği'nin, tavsiyeler dahil her türlü müktesebatını, Lozan başta bugüne kadarki tüm uluslararası kazanımlarını da tehlikeye sokabilecek biçimde kabulüne yol açan ve tek yönlü AB zorlamalarının kabulünden başka bir anlam taşımayan bir etkileşim sürecine boyun eğildiği görülmektedir. 33 başlıktan 12'si açılabilmiştir; bundan sonra da belki dört başlık daha açılabilir. Bu arada, diğer adaylarla yapılan müzakerelerin sonuçları Türkiye tarafından hiç söz hakkı olmaksızın kabul edilmiş olmaktadır. Fransa ve Almanya açıkça, bir çok diğer AB üyesi ise dolaylı olarak, Türkiye'nin tam üye olmaması için çalışmaktadır. Müzakerelerin böyle askıya alınması için “Türkiye’de demokrasinin ağır biçimde tehlikeye girmiş olması” koşulundan başka bir olanak bulunmadığı ve böyle bir durum da mevcut olmadığı için, Türkiye'nin bu hukuksuz AB uygulamasına karşı Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'na müracaat hakkı doğduğu hâlde, sözkonusu AB uygulaması itirazsız kabul edilmektedir. Diğer taraftan, AB kamuoyunda Türkiye'nin üyeliğine destek %20'lere düştüğü hâlde, Eyfel Kulesine boya çalmak kabilinden üç, beş anlamsız gösteriden öteye gitmeyen etkinliklerle yetinilmekte, doğru dürüst bir diplomatik taarruz yapılmamaktadır. Angela Merkel'in Türkiye ziyareti, Sayın Başbakanın, Paris'te Sarkozy ile görüşmesi,

AB'ye tam üyeliğimiz açısından hiç bir olumlu sonuç getirmemiştir. Türkiye'de iç yapının AB'ye uyumunu sağlayacak çalışmalar da durmuş görünmektedir. Türkiye'den çok sonra AB üyeliğine yönelmiş bulunan adaylar, vizesiz seyahat dahil bir çok alanda ilerlerken, Türkiye TIR ulaştırması, serbest ticaret gibi alanlarda gerilemektedir. Özetle, AB yolunda, başarı bir yana, ümitsizlik hakimdir. Halbuki yapılması gereken, kesin biçimde tam üyelik sağlayacak bir müzakere sürecini sağlamak ve bunun için, maalesef halen kabul etmiş görüldüğümüz “ucu açık” ilişkiyi, bilinen ve diğer adaylara da uygulanmış koşullar yerine getirildiğinde, açıkça belirtilecek bir vadede tam üyelik sonucunu verecek bir ilişki ve müzakere hâline getirmektir.

Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından birinci önceliğe sahip, AB ilişkilerinde de adeta hayatî önemi haiz bir konu Kıbrıs'tır. 15. yüzyıldan bu yana Türkiye'nin temel çıkarlarının, Doğu Akdeniz'in stratejik, siyasal, ekonomik dengelerindeki ağırlığını devam ettirebilmesini gerektirdiği, bunun ise Kıbrıs'ta söz sahibi olmasına bağlı bulunduğu gerçeği bilinegelmiştir. En zayıf olduğu zamanlarda dahi Türkiye, İngilizlerin tüm baskılarına rağmen, Ada'dan tümüyle vazgeçmemiş, bir işreti yönetim mutabakatından daha fazlasını kabul etmeyerek dayanmıştır. İngilizler, bu durumu ancak Birinci Dünya Harbî'yle, o da uluslararası hukuka aykırı biçimde bozmaya gidebilmişlerdir. 1960 antlaşmaları ile bir “Ortaklık Devleti” kurulurken, güdülen amaç, Ada'daki Türk varlığının, Rumlar karşısında egemen eşitliği korunarak, Türkiye'nin sözkonusu bölgesel stratejik, siyasal, ekonomik dengelerdeki yerini de garanti altına almaktır. Garanti antlaşmasının nedeni budur. 1974'te de bu temel unsur aslî rol oynamıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bu nedenle kurulmuştur. Annan Planı, bu hususlarda, Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasıyla perçinleneceği düşünülen sözkonusu bölgesel varlığını zedelemeyecek bir düzenlemeyi mümkün kılabilceği anlayışıyla ele alınmış ve Kıbrıs Türk halkı tarafından olumlu değerlendirilmesi mümkün olmuştur. Ne var ki, Rum kesiminin Annan Planı'nı reddi, AB'nin Türkiye'ye karşı tutumu ve Güney'deki Rum yönetiminin AB'ye tam üye olması bu ümitleri boşa çıkarmıştır. Bu noktada, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin karşı karşıya kaldığı yaptırımların kaldırılması, BM Genel Sekreterinin Kıbrıs Türk halkının tutumunu olumlu değerlendiren ve durumunun iyileştirilmesini öngören raporunun BM Güvenlik Konseyinde ele alınmasının sağlanması gibi konularda çaba gösterilmesi gerekirken, “AB'nin müzakereye başlamayı kabul ettiğini ilân edebilelim de, sonra ne olursa olsun!” anlayışı ile, yaptırımların kaldırılacağına dair hiç bir hukukî değeri olmayan şifahî bir AB vaadiyle yetinilmiş, buna karşılık Rum yönetimine, limanlar ve hava alanlarının açılması da dahil, diğer tüm AB üyelerine verilen hakların tanınacağını öngören hukukî bir yüklenim kabul edilmiştir. Sonradan da, Türkiye'yi bağlayan hukukî vecibeye rağmen, “Rum tarafına bu hakları tanımayız” diye bir açıklama yapılmış ve AB'deki Türkiye aleyhdarlarının eline koz verilerek, müzakerelerin askıya alınması yönünde bir uygulamaya yol

açılmıştır. Hukuksuz olan bu AB uygulamasına karşı ise, yukarıda da değinildiği üzere, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD)’a başvuru dahil bir çok itiraz ve hak arama yolu varken bunların hiç birine müracaat edilmemiştir. Diğer taraftan, KKTC üzerinde baskı yapılarak Başkanlık seçimleri etkilenmiş ve “her ne pahasına olursa olsun çözüm” diyen, KKTC kurulduğunda ağlamış, AB sevdalı bir Başkan ile ikili müzakerelere girilerek, AB’nin iyi niyetle Ticaret Tüzüğü uygulamalarına gideceği ve yaptırımların kaldırılacağı hayali peşinde koşulmuştur. Doğal olarak, bu ham hayal gerçekleşmemiş ve Kıbrıs Türk halkı gerçekçi bir yaklaşımla, hem Kıbrıs hem Türkiye Türklerinin ulusal çıkarlarını gereği gibi bilen ve anlayan yeni bir Başkan seçmiştir. Ne yazık ki, onun üzerinde dahi ters baskılar kurulma çabalarına delalet eden bazı ziyaretlerin, devir-teslim törenleri sırasında gerçekleştirildiği görülmüştür. Yeni Başkanın bu gibi etkileme teşebbüslerini hak ettikleri ölçüler içinde karşıladığı memnuniyetle görülmektedir. Özetle Kıbrıs’ta başarı, bundan sonraki müzakerelerde, belki de bu etkileme teşebbüslerine rağmen, Kıbrıs Türklerinin ilkeli bir tutumu sürdürebilmesi ile mümkün olabilecektir. Ne yazık ki, Türkiye’nin bazı Bakanları, konuyla hiç bir doğrudan ilgileri bulunmamalarına rağmen, bu yıl sonuna kadar veya en geç önümüzdeki yıl başında Kıbrıs’taki müzakerelerin tamamlanmasını bekledikleri yolunda beyanlarda bulunarak Kuzey Kıbrıs Türklerinin müzakere gücüne darbe vurmaktan çekinmemektedirler. Diğer taraftan da BM Genel Sekreterinin Kıbrıs Yardımcısı Alexander Downer, aksine mevcut, “tam anlaşma olmadan, hiç bir anlaşma olmaz” yolundaki sarıh BM kuralını hiçe sayarak, “şimdiye kadar anlaşılmış konularda gerileme olmasın” gibi zorlamalar yapmaktadır. Sayın Başbakanın ekonomik krizde zorlanan Yunanistan’a vaki ziyaretinde Yorgo Papaandreu ile yaptığı görüşmelerde ise Yunanlıların, AB üyeliğimize destek kisvesi altında Türklerden Kıbrıs’ta yeni tavizler istediği, Hükûmetimizin de KKTC’nin yeni yönetimi üzerinde bu yönde baskı yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Günümüz dünyasında ayakta kalan yegâne süper güç ABD ile ilişkiler, hemen her ülkenin temel menfaatlerini ilgilendirir. Dünyada ancak on diğer devletin ABD ilişkileri, Türkiye’nin ABD ilişkileri kadar yaşamsal önem taşır. Bu ilişkiler, İkinci Dünya Harbini izleyen yıllarda Türkiye’nin, Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği’nin baskılarına karşı durabilmek için kurduğu bağlara dayanır. Truman Doktrini ve Marshall Planı uygulamaları, Kore Harbine müdahil olma, Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı (OEEC/daha sonra OECD) ile Avrupa Konseyine giriş ve nihayet NATO üyeliği sonuçlarını sağlayan bu bağlardır ki Türkiye’yi Sovyetlerin Sovyetleştirme baskılarından korumuştur. Aynı bağlar Yakın ve Orta Doğu’da Bağdat Paktı (daha sonra CENTO) ile pekiştirilmiş ve Türkiye’yi tüm Soğuk Harp döneminde hem SSCB ilişkileri hem bölge varlığı açısından güçlü kılmıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, Rusya’nın yeniden süperleşme çabalarına karşı denge sağlayacak varlıklardan birinin,

AB'nin tam üyesi, Sovyet ardılı -özellikle Türk dilli- Avrasya Cumhuriyetleri ile yakın bağları olan ve onların uluslararası entegrasyonuna yönelik dönüşümünü sağlayan, Yakın ve Orta Doğu'da ağırlığı bulunan bir Türkiye olduğu ABD tarafından çok iyi bilinmektedir. Nitekim Baba Bush'un Özal yakınlığı, Clinton'ların Türkiye değerlendirmeleri ve son olarak Obama'nın ilk resmî ikili ziyaretini Türkiye'ye yapmış olması bunun bir çok göstergesinden bazılarıdır. Aynı şekilde, İslâm dünyasında İran'ın çarpıtıcı, bozucu, nükleer silahlanma ve tedhişe yönlendirici olabilecek eğilimlere olanak sağlayan bazı yaklaşımları açısından da Türkiye'nin uyarıcı, engelleyici ve dengeleyici rollerinin olabileceği kanısı mevcuttur. Türkiye'nin Irak'ın yeni dengelerine olumlu etkilerinin olması, Afganistan'ın şekillenmesine, Pakistan'ın çözülmesinin önlenmesine katkıda bulunması beklenmektedir. Nihayet, Orta Doğu'daki sorunların çözümü, Arap-İsrail ilişkilerindeki dengelerin barışçı biçimde kurulması açısından da Türkiye'ye olumlu roller biçilmiştir. Aradaki ortaklığa, son olarak, "stratejik" sıfatından vazgeçilip, "model ortaklık" adı konmuştur. Buna karşılık, Türkiye neler yapmıştır? Gerçekten böyle model bir ortaklık kurulabilmiş midir?

Önce, Irak'ta Saddam yönetiminin dengesizliklerine son verilmesi gerekçesiyle ABD tarafından yapılan müdahalelerde yer alınacağı izlenimi verilmiş, sonunda bu gerçekleşmemiştir. Özal döneminde buna Genel Kurmay ve Hükûmetin Özal karşıtı kanadı engel olmuş; AKP iktidarı sırasında ise, baştan ABD kuvvetlerinin İskenderun Körfezine gelmesine ve Güney Doğu Anadolu'da geçiş için lojistik düzenlemelerin yapılmasına imkân verecek şekilde, iki Bakanımızın Türk ortaklığına ABD'nin maliyet katkısının boyutlarının saptanması amacıyla pazarlık yapmalarına kadar varan destek vaadlerinde bulunulmasına rağmen, sonunda ilgili tezkerenin TBMM'den geçmemesine neden olan bir tutum takınılmıştır. Bu durumda, Irak'ın kuzeyindeki Türk mevcudiyetini ve Türkiye çıkarlarını koruma ve kollama olanağı elden çıkarıldığı gibi, ABD tarafından askerlerimizin başına çuval geçirilmesine kadar giden bir antipati yaratılmış, biraz da ilk sivil Amerikan temsilcisi Paul Bremmer gibi bölge hakkında bilgisiz kişilerin yanlış kararlarının da etkisiyle, ABD, Irak'ta Türkiye yerine, Kürt ve Şii desteğine yönelmiş, Türkiye, İran ve Suudi Arabistan bağlamında bölge dengeleri denkleminde gerilere düşmüştür. Uzun süre Irak'taki iç gelişmelere Türkiye'nin menfaatlerinin gözetilmesini sağlayacak biçimde etkiye bulunma olanağı ortadan kalkmıştır. Bundan sonra, ABD'nin askerî güç daraltma ve çekilme takvimi çerçevesinde bu durumu düzeltmek için büyük çaba harcanması gerekecektir.

Daha sonra Türkiye, bir de bölgedeki ABD-Türkiye ilişkilerini PKK eksenine indirgeyerek, kendi sorunlarına kendisi çare bulamayan bir ülke konumuna bizzat kendi davranışları nedeniyle sürüklenmiş, yetkililerimiz PKK sorununa NATO desteğiyle çözüm bulmak gibi yollardan dahi bahsetmeye başlamış ve Türkiye'nin Irak'ın kuzeyindeki ağırlığını adeta sıfıra indirmişlerdir. Bu durum, Kerkük ve Musul açısından mevcut tarihten gelen hakların tamamen

gözdardı edilmesine de neden olmuş, Türkiye Irak’la mevcut 1926 ve 1946 anlaşmalarının müktesebatından söz dahi edemez hâle gelmiştir. Örneğın Türkiye, yeni Irak yönetiminden petrol ve gaz aramalarına katılmak için izin almak şöyle dursun, Saddam zamanında alınmış izinlere dayanmaktan başka çare bulamamaktadır. Şimdilerde ise, bir zamanlar muhatap kabul edilmeyeceğı söylenen Barzani, alay-ı vâlâ ile Türkiye’ye davet edilmekte, gerek terör ve siyasal bağlar gerekse ekonomik ilişkiler yönünden kendisinden medet umulmaktadır. Bu durumun meşhur Kürt/Demokrasi açılımının suya düşmesinin ve Sayın Başbakanın ABD seyahatinin hemen ardından gelmesi ise herhâlde tesadüf değildir.

ABD ile ilgili diğer bir konu da İsrail ile ilişkilerdir. Tuhaftır ki, Suriye ve Filistin başta, Arap alemi ile İsrail arasında arabuluculuk iddiasını, kerameti kendinden menkul bir şeyh edasıyla ve büyük nümayişlerle ortaya atan AKP yetkilileri, birden bire, “one minute” sendromuna girmişler ve İsrail ile ilişkilerin, Büyükelçimizin kapı kenarlarında ayak iskemlelerine oturtularak aşağılanması kadar gidecek, İsrail Knessetinde sözde Ermeni soykırımının tanınmasına varacak ölçüde bozulmasına yol açmışlar; arabulucuk ve bölgesel dengelere olumlu biçimde etkiye bulunma olanaklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Buna karşılık alınan ve Arap Nobeli diye kamu oyumuza sunulan Faysal ödülünün ve o sırada kullanılmış bulunan “Suudi Arabistan’ı AB ile eş değer tuttuğumuz” şeklindeki ifadelerin ne gibi bir kıymet-i harbiyesi olduğu ise cümlemin takdirine maruzdur. Bu arada Filistin içinde Filistin Kurtuluş Örgütü ile Hamas’ın arasını bulacağımız söylentileri de gerçekte bağdaşmamış, Mısır bu hususta öne geçmiştir.

İsrail’e karşı vaki gürültülü çıkışlarımız için İran Cumhurbaşkanı Ahmedî Necad’ın takdîrkâr beyanatı ise, İran’ın nükleer faaliyetlerini olumlu ve uluslararası ortamda beklenen biçimde etkilememiz açısından hiç bir katkı sağlamamış, bu alanda Brezilyalı Lula da Silva dahi bize öngelmiş, İsrail karşıtı beyanların bu alanda Türkiye’ye güç vereceğı yorumu boş çıkmıştır. Üstelik “İran’a laf edenler önce İsrail’in nükleer gücüne baksınlar” sözlerinin ne işe yaradığı hiç anlaşılamamış, olsa olsa Pakistan ve Hindistan’ın, Kuzey Kore’nin ve tüm diğer nükleer güçlerin nükleer mevcudiyetleri de beraber kritik edilerek, bölgesel planda Orta Doğu’nun ve genelde Dünya’nın nükleer silahlardan ve onlara giden araştırmalardan arındırılması gerektiğı şeklinde kullanılabilecek bir sav, tamamen yanlış bir mecrağa dökülmüş, “İslâm Bombası” gibi garip, yanlış ve anlamsız tanımlamalara dahi yol açmıştır. Fakat daha önemlisi, Türkiye’nin, İran’ın nükleer bombaya sahip olmasına göz yumacağı izleniminin verilmesi olmuştur ki, aslında böyle bir ihtimal Türkiye ve Orta Doğu için tam bir kabusun gerçekleşmesi anlamına gelecektir.

İsrail ile bozulan ilişkiler, ABD ile ilişkilerimizde bir de Ermeni soykırımı safsatası çerçevesinde olumsuz etki yaratmıştır. ABD’deki Yahudi Lobisinin

desteğinden mahrum kalınca, Yahudi kökenli bir Başkanın yönetimindeki Kongre Dış İlişkiler Komitesi “sözde soykırım” kabul etmiştir. Başkan Obama da 24 Nisan’da “Soykırım” sözünün Ermenicesini kullanarak, bu alandaki Ermeni görüşüne uygun yaklaşımını bir kere daha sergilemekten sakınmamıştır. Obama’nın bu beyanatının “hassasiyetlerimizi dikkate alıp, almadığı” ise Sayın Başbakanımız ve Sayın Dışişleri Bakanımız arasında değerlendirilmesi gereken bir tahlil olarak görünmektedir!

Diğer taraftan, Ermenistan ile ilişkiler konusunda, gizli hazırlanıp açık imzalanan protokoller çerçevesinde varılan noktada da artık saklanamayacak kötü kokular çıkmaya başlamıştır. İsviçre gibi, “soykırım yoktur” demeyi suç kabul etmiş bir ülkenin ne derece tarafsız olacağı aşikâr gözetiminde ve arabuluculuğunda gözlerden uzak ve Türk kamuoyundan saklı biçimde hazırlandıktan sonra büyük bir gösteriyle Minsk grubu Dışişleri Bakanlarının huzurunda, krizli bir biçimde ve ancak Hillary Clinton’ın Ermeni Dışişleri Bakanına yaptığı baskıyla imzalanan protokollerle güya münasebetler normalleştirilecek iken, Ermeni Anayasa Mahkemesi’nin hiç bir şeyin değişmeyeceğini gösteren kararından sonra, bugün artık protokolların uygulanmasının askıya alındığının Ermenistan tarafından açıkça ilân edildiği bir safhaya gelmiş bulunmaktadır. Bu arada Türkiye’de kaçak çalışan binlerle zavallı Ermeninin hudut harici edilebileceği tehdidi de AKP yönetimi tarafından, ne derece insancıl olduğu belli bir yaklaşımla ifade edilerek, açık yaraya tuz basmaktan kaçınılmadığı da gözlemlenmiştir. Oysa yapılması gereken, Ermenistan’ın Türkiye sınırlarını, Kars ve Moskova Anlaşmaları çerçevesinde kabul ettiğinin ve sözde soykırım konusunun bilimsel incelenmesine yönelik komisyonun çalışmalara başlamasının öngörüldüğünün teminat altına alınması ile eş veya yakın zamanlı olarak sınırın açılması yönündeki çalışmalara devam edilmesidir. Bu şekilde, ayrıca, Karabağ ve Azerbaycan toprakları üzerindeki Ermeni işgalinin kaldırılması konularında yürütülen sürece de, en azından dolaylı olarak etkide bulunulabilir.

Ancak, ne yazık ki, Ermenistan ile sözkonusu protokoller hazırlanıp, imzalanırken, Türkiye-Ermenistan hududunun Ermenistan’ca itirazsız kabulü ve soykırım safsatasına son verecek çalışmalar yapılması kadar önemli olan, Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan topraklarının (yedi rayon) boşaltılması başta olarak Karabağ sorununun tatminkâr biçimde çözümü koşulunun hiç bir resmî anlayışa konu teşkil etmemiş olması dolayısıyla, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde açılan büyük yarayı tedavi için hiç bir tutarlı gayretin gösterilmemiş olmasıdır. Bu konuda o kadar ters izlenimler yaratılmıştır ki ABD’nin Minsk Grubu eş başkanı, “artuk-bir millet, iki devlet- anlayışının yeri yoktur” diyebilmekte, buna da ne Türkiye’den, ne de –belki de daha önemlisi- Azerbaycan’dan bir itiraz gelmemekte; Nabucco gibi boru hatları, bunlara sağlanacak petrol ve gaz, Türkiye’nin petrol ve gaz alım fiyatları, Azerbaycan’da

bu alanlarda araştırma yapması gibi konularda Azerbaycan ile ilişkilerimizin giderek olumsuzlaştığı görülmektedir.

Trans-Kafkaslar'da bir barış ve işbirliği bölgesi kurulması projesinde, Azerbaycan ve Ermenistan ile bu noktaya varılmışken, Gürcistan da, Rus tehditleri ve sınır ihlalleri karşısında yalnız bırakılarak, başta Kafkasya olmak üzere, tüm dünyaya, inkâr edilemeyecek şekilde, Türkiye'nin Rusya karşısında hiç bir etkileme imkanı olmayan, aciz bir konumda bulunduğu izlenimi verilmiştir. Bu sessizlik, Gürcistan'ın Abhazya ve İnguşetya bölgeleri aracılığıyla Rusya'nın Karadeniz havzasındaki ve Kafkaslar'daki askerî mevcudiyetine, konvansiyonel silahların sınırlandırılması anlaşmalarına aykırı biçimde güç kazandırılmasına göz yumulması demek olmuştur. Aynı şekilde, Türkiye için stratejik etkisi büyük olan Rus Karadeniz donanmasının on yıllarla Sivastopol'de, Kırım'da üslenmesi, Ukrayna Parlamentosu tarafından kabul edilirken de ses çıkarılmamaktadır.

Bu durum doğaldır, zira Türkiye enerji açısından Rusya'ya bağımlıdır. Rusya doğal gazı keserse, ısınma ve üretimde Türkiye çok büyük darboğazlarla karşılaşır. Şimdi bir de nükleer enerji açısından Rusya'ya bağlanılma durumu ortaya çıkarılmaktadır ki bu da hukuken olmasa bile fiilen tam bir Rus uyduluğu demek olacaktır. Zaten ticaret ve turizm alanında da adeta bir “madde bağımlılığı” belirmiş olup, Rusya'nın zaman zaman yaptığı engellemeler, hemen Bakan düzeyinde yakarı ziyaretlerine neden olmakta, her Rus talebi kabul edilerek, engel giderilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'nin hiç de lehine olmayan ve Nabucco'ya rakip olduğu açık Güney Akımı boru projesi bile, bu gibi bağımlılıklar nedeniyle olsa gerek, olumlu gösterilmeye çalışılmaya başlanmıştır. Diğer bir deyimle, enerji transiti açısından elimize geçmiş bulunan tarihî fırsat, bağımlılık dolayısıyla Rusya'ya kaptırılmaktadır.

Rusya'ya kaptırılan bir diğer tarihî fırsat da, Avrasya Türk Cumhuriyetleriyle işbirliği olanaklarıdır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, dünya ile bütünleşme, yapısal dönüşüm ve ilerleme açısından yüzlerini Türkiye'ye çevirmiş ve başlangıçta beklediklerini bulmaya da başlamış bulunan bu ülkeler, bugün artık Türkiye tarafından hemen tamamen unutulduklarını görerek, başka yönlelere dönmektedirler. Son olarak Kırgızistan'da vukubulan ve Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev'in ülkeden ayrılmasıyla sonuçlanan toplum hareketini izleyen günlerde iktidarı elinde tutan yetkililer, yeni anayasaları için Almanya'dan örnek alacakları beyanatında bulunmakta, ekonomik destek için ise Rusya'ya yönelmektedirler. Türkiye'den gelen yegâne ses ise, “Oradaki vatandaşlarımız güvendedir” ifadesinden ibarettir. Halbuki vaktiyle, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın ilk kurulduğu yıllarda bu ülkeler, sadece anayasaları değil, merkezî ve yerel yönetim mevzuatı dahil tüm yasal ve kurumsal düzenlemeleri, kara ve hava trafiği koşulları ve yöntemleri, ekonomik ve parasal düzenlemeleri, ilk-orta ve yüksek eğitim sistemleri gibi çok kapsamlı

konularda Türkiye’den destek alırlar, alfabe, tarih, dil, iletişim alanlarında, köken ve kültür yakınlığının verdiği olanakları azamî ölçüde kullanırlardı. Bu şekilde binlerle öğrenci ve memur Türkiye’de eğitim görmüş, Türk Büyükelçilikleri bu ülkelere Büyükelçilik hizmeti dahi vermişlerdi. Şimdilerde ise bunları hatırlayan yok gibidir. Yaratılan beklentilere ve AKP yetkililerinin beyanlarına rağmen el’ân bir Türkçe konuşan ülkeler örgütlenmesi sağlanamamıştır. Bu durumdan da doğal olarak Rusya gibi ülkeler yararlanmakta gecikmemekte ve Türkiye’nin bölge ülkeleri ile bağları zayıflamaktadır. Şangay İşbirliği Örgütü gibi kurumsallaşmalar ise Türkiye’yi adeta bölgeden dışlamaktadır.

Siyasal alanda işler böyle iken, uluslararası ekonomik alanda da fazlaca iyimserlik pompalanmakta ve Türkiye’nin kredi güvenilirliğindeki düzelmelere dikkat çekilmektedir. Bu not el’ân B’lerdedir; notu düşen İspanya’nın ise hâlâ A’larda olduğu unutulmamalıdır. Evet, ihracatta bir artış vardır amma, yüksek değerli Türk Lirası ithalatın daha çok artmasına neden olmaktadır. IMF ile anlaşmaya gidilmemesi de, olumlu bir gelişme olarak sunulmakla beraber, eğer malî disiplinde, özellikle yaklaşan seçimler nedeniyle tehlikeli kararların alınmasına konmuş engelleri kaldıracak bir kontrolsüzlük yaratılırsa, büyük zarara yol açmış olur. Şimdilik sağlam görüntü veren bankalar sistemi, bir anda yönünü değiştirebilecek hareketli yabancı fonların da etkisiyle çok tehlikeli mecralara sürüklenebilir. Gerçek ekonomi ve özellikle tarım, üretim ve istihdam bakımından esasen tehlikeli düzeylerdedir. Bu nedenle böyle yeni bir finansal bozulma Türk ekonomik ortamında, B kredi notunun onaramayacağı büyük kırılganlıklara yol açar.

Bu özet hatırlatma aslında bir öz eleştiri olsun ve gecikmeden durumu değiştirecek tedbirler alınsın diye hazırlanmıştır. Yoksa kendimizi aldatmış oluruz. Bir çok yerde başarı elden kaçarken, kamu oyuna hareketlilik izlenimi vermek için, Bosna-Sırbistan-Hırvatistan arabuluculuğu, Afrika ile yaklaşma gibi yeni rollere soyunulup, diğer alanlarda devamlılık ve iyileştirme sağlanması yoluna gidilmemesi, yapılan iş yanlış olmamakla beraber, bu yeni hamlelerin mevcut eksiklikleri ve eziklikleri unutturma çabası hâline getirilmesi, sadece kendimizi kandıracağımızı zannetmemize yol açar. Bu yolda devam edilirse –ki buna uluslararası ilişkilerde “sarhoş adımı” yöntemi denir- bir süre sonra kayıplarımızı telâfi etmek olanak dışı hâline gelebilir. Umulan, vakit geçirmeksizin daha tutarlı ve ilkeli dış politika uygulamalarına yönelmesidir.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.

2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.

3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.

4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan makalelerini, e-posta adresine göndermelidirler: **ctad.hacettepe@gmail.com**. Makalenin başında 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

4.1 Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir. **Örnek:** Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.150. **(İlk atıfta Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atıflarında ise: Lewis, *age.*, s.200. şeklinde olmalıdır. Makaleler-Bildiri alıntılarında ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990, s.7 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.** Makalenin ikinci atıflarında, İlhan, *agm.*, s.... Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır; aslı, millî, fıkırî gibi, kâr, mebusân vs. **Yararlanılan kaynaklar**, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı) Makalenin başlığı **(İtalik yazılmamalı)**, Eser adı **(Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı)**, Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,

Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabîliye, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılanmasında ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalaların gösterilmesinde makaleler tırnak içine alınmamalıdır; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicrî) Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913) Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi’ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.

6.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi’nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.

7.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayınlanan “Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik” hükümlerine tâbidir.

Yazarlar

Elnur AĞAYEV, Dr., Öğretim Görevlisi, Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KKTC. E-posta:elnuraga@hotmail.com

Umut ARIK, Dr., Emekli Büyükelçi, Kıdemli Öğretim Görevlisi, Lefke Avrupa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, KKTC. E-posta: uarık@superonline.com

Günver GÜNEŞ, Yrd.Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Aydın. E-posta: ggunes65@gmail.com

Yaşar ÖZÜÇETİN, Doç.Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kırşehir. E-posta: yozucetin@gazi.edu.tr

Serap TAŞDEMİR, Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. E-posta: stasdemir@inonu.edu.tr; tasdemir7@hotmail.com

Selçuk URAL, Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kars. E-posta: sural25@hotmail.com

Hakan, UZUN, Yrd.Doç.Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kırşehir. E-posta: uzunha@gmail.com